

გურამ ყორანაშვილი

**გეოგრაფიული დეტერმინიზმი,
გეოგრაფიული ფაქტორის გავლენა
ისტორიულ მატერიალიზმში და
გეოპოლიტიკა**

გამომცემლობა ქავკასია
თბილისი 2019

რედაქტორი თეიმურაზ ფანჯიკიძე

ფილოსოფიურ მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი

© გურამ ყორანაშვილი, 2019

ISBN 978-9941-9508-8-9

წინასიტყვა

*„საზოგადოების განვითარებაში ბუნებას
არც მეტისმეტად დიდი მნიშვნელობა უნდა
მივანიჭოთ და არც მეტისმეტად მცირე“.*

პეგელი

საბჭოურ მეცნიერებასა და ფილოსოფიაში გეოგრაფიული ფაქტორის როლი საზოგადოებაში ძალზე არასათანადოდ იყო გაგებული. იგი (ეს გაგება) დაფუძნებული გახლდათ ხალხთა „დიდი ბელადის“ იოსებ სტალინის ნაცოდვილარ ნაშრომზე „დიალექტიკური და ისტორიული მატერიალიზმის შესახებ“. გახაზავდნენ ოდენ იმ გარემოებას, რომ იგი მხოლოდ ანელებს ან აჩქარებს საზოგადოების განვითარებას. გადამწყვეტი მიზეზი კი მდგომარეობს საზოგადოების (ძირითადად სანარმოო ძალებისა და წარმოებითი ურთიერთობების) განვითარებაში. მოჰქონდათ აგრეთვე „დიდად დამაჯერებელი“ არგუმენტი იმის თაობაზე, რომ გეოგრაფიული გარემო საზოგადოების განვითარების მანძილზე თითქმის უცვლელია, მაშინ როდესაც საზოგადოება განვითარებადია, გადის რა რიგ საფეხურებს – ეკონომიკურ-სოციალურ ფორმაციებს. ამაზე შევნიშნავთ, რომ როდესაც ესა თუ ის საზოგადოება თავის განვითარებაში დიდ დამაბრკოლებელ მიზეზებს (გეოგრაფიული ფაქტორის თვალსაზრისით) აწყდებოდა, სულაც არ იყო საჭირო გეოგრაფიული გარემოს თვალსაჩინო ბუნებრივი ცვლილება. საერთოდ ბუნება თავის განვითარებაში უკვე იყო დიფერენცირებული და სხვაგან, უფრო ხელსაყრელ ბუნებრივ პირობებში საზოგადოების მიერ სათანადო დონის მიღწევისას, ადგილი ჰქონდა შემდგომ ისტორიულ (სოციალურ) პროგრესს.

აღნიშნული თვალსაზრისი საკითხისადმი უაღრესად აბსტრაქტული მიდგომით ხასიათდებოდა. კონკრეტული ისტორიული განხილვისას კი ვითარება ბევრად უფრო რთულად იჩენს თავს. ეს გარემოება კი კარგად წარმოჩნდა ეკონომიკურ-საზოგადოებრივ ფორმაციებზე 1960-იან წლებში წარმოებული დისკუსიების დროს, რაც ინტენსიურად წარმოებდა როგორც ყოფილ საბჭოთა კავშირში, ისე მთელ რიგ სხვა საზღვარგარეთულ ქვეყნებშიც. გამოჩნდა ისიც, რომ თვითონ მარქსიზმის კლასიკოსების (კარლ მარქსისა და ფრიდრიხ ენგელსის) ნააზრევში აღნიშნული პრობლემა სხვაგვარად იქნა გაგებულ-გააზრებული. მსგავსი ტრადიცია გააგრძელა გამოჩენილმა რუსმა მარქსისტმა, მარქსიზმის თეორეტიკოსმა გეორგი პლехანოვმა, რომელსაც ხშირად საბჭოთა კავშირში გეოგრაფიულ დეტერმინიზმს უკიჟინებდნენ.

საზოგადოების აქტიურობა – მატერიალური საგნების წარმოება და ბუნება აუცილებელი პირობებია და სოციალური პროგრესი მათი ურთიერთზემოქმედებით მიიღწევა. პირს, რომელსაც პრეტენზია აქვს დიალექტიკურ მეთოდზე, ამ გარემოების გაგება არ უნდა გაუჭირდეს. სხვა ამბავია, როცა საქმე გვაქვს ოდენ ფრაზეოლოგიასთან დიალექტიკის შესახებ.

რასაკვირველია, საზოგადოების განვითარებაში გეოგრაფიული გარემოს როლის საკითხი დიდი ხნის ისტორიას მოითვლის. ამ გარემოებას დიდ ყურადღებას აქცევდნენ ანტიკური (საბერძნეთ-რომის) ეპოქის მოღვაწენი (ისტორიკოსები და ფილოსოფოსები). აღნიშნული მიმართულება აღორძინებულ იქნა ახალი ხანის დასავლეთევროპულ აზროვნებაში, რასაც ისტორიას თეოლოგიურ, პროვიდენციალისტურ გაგებასთან მონიწივე საზოგადოების დაპირისპირებისას უდავოდ პროგრესული მნიშვნელობა ჰქონდა.

შესაბამისი ტრადიცია, ვიმეორებთ, უფრო მაღალ დონეზე იქნა განვითარებული მარქსიზმის კლასიკოსების, ასევე განსაკუთრებით გეორგი პლехანოვის მიერ. ამგვარი მცდელობე-

ბის შედეგად გამოჩნდა, რომ გეოგრაფიული დეტერმინიზმის მეცნიერული, ფილოსოფიური მნიშვნელობა ფრიად შეზღუდული ხასიათისა გახლდათ. მაგრამ მოხდა ისე, რომ იგი კვლავ აღორძინდა გერმანელი მეცნიერის, უპირველესად გეოგრაფოსის, ე. წ. ანთროპოგეოგრაფოსისა და პოლიტიკური გეოგრაფიის ფუძემდებლის ფრიდრიხ რატცელის მიერ. „ახალ“ თვალსაზრისს გამგრძელებლები გამოუჩნდნენ თვით გერმანიასა (განსაკუთრებით) და რიგ სხვა ქვეყნებში. ეჭვსგარეშეა, რომ აზროვნების, შემეცნების ამგვარი მიმართულება ოდენ მისი იმანენტური ევოლუციით როდი აიხსნება, არამედ სათანადო სოციალურ-პოლიტიკური სიტუაციითაც. ფრიად სამწუხაროდ, ამ ვითარებაში ადგილი ჰქონდა იმპერიალიზმს (ჩვეულებრივი გაგებით, ვლადიმერ ლენინისეული „თეორიის“ გარეშე).

აღსანიშნავია, რომ 1929 წელს ჟურნალ «Под знаменем марксизма»-ში გამოქვეყნებულ იქნა გერმანელი მეცნიერისა და მარქსისტის კარლ ვიტფოგელის ვრცელი სტატია (2-3, 6, 7-8 ნომრებში) სათაურით „გეოპოლიტიკა, გეოგრაფიული მატერიალიზმი და მარქსიზმი“. ავტორი (ვინრო სპეციალობით სინოლოგოსი) საკმაოდ კომპეტენტურად მსჯელობდა საკითხზე, იცნობდა კარლ მარქსის, ფრიდრიხ ენგელისისა და გეორგი პლехანოვის სათანადო შეხედულებებს. ასეთი რამ კი გამოირიცხა როგორც იმხანად, ისე შემდეგი დროის საბჭოთა კავშირსა და საერთოდ ე.წ. სოციალიზმის მსოფლიო სისტემის პირობებში.¹

რაკი სიტყვამ მოიტანა, შევნიშნავთ, რომ კარლ ვიტფოგელი (1896-1988 წლები) – ერთი ხანობა ვლადიმერ ლენინის იდეებით იყო გატაცებული და გერმანიის კომუნისტური პარტიის წევრიც

¹ სხვათა შორის, ქართველი ავტორის, ნიკა ჩიტაძის წიგნში „გეოპოლიტიკა“ კარლ ვიტფოგელი გამოცხადებულია გეოპოლიტიკოსად, თითქოს „ის მიზნად ისახავდა შეევსო ისტორიული მატერიალიზმი გეოგრაფიული დეტერმინიზმით, ხალხისა და სახელმწიფოს ეკონომიკური და პოლიტიკური ურთიერთობა დაეკავშირებინა მინასთან და ნიადაგთან“ (იხ. წიგნის 2011 წლის გამოცემა, გვ. 104), რაც აშკარად არასწორია.

კი გახლდათ. გამოირჩეოდა ანტიფაშისტური შეხედულებებით, რის გამოისობითაც რამდენიმე თვის განმავლობაში ციხეებსა და საკონცენტრაციო ბანაკებშიც კი ამოჰყო თავი. 1934 წელს აშშ-ში ემიგრაციაში წავიდა და მიიღო იქაური მოქალაქეობა. კარლ ვიტფოგელის სასახელოდ უნდა ითქვას ისიც, რომ საბჭოური სტალინისტური რეპრესიებისა და საბჭოთა კავშირ-გერმანიის პოლიტიკური პაქტის შემხედვარემ 1939 წელს განყვიტა კავშირურთიერთობა კომუნისტებთან და გახდა თავგამოდებული ანტიკომუნისტი. მას ეკუთვნის ფუნდამენტური მონოგრაფია „აღმოსავლური დესპოტიზმი. ტოტალიტარული ხელისუფლების შედარებითი შესწავლა“ (გამოქვეყნდა ინგლისურ ენაზე, 1957 წელს), რომელშიც „საპატიო ადგილი“ მიუჩინა საბჭოურ პოლიტიკურ რეჟიმსაც.

რასაკვირველია, საბჭოთა კავშირში კარლ ვიტფოგელის სახელზე დიდ ხანს ტაბუ იყო დადებული, რაც, ცხადია, ოდნავადაც არ ამცირებს მის მეცნიერულ, ფილოსოფიურ მნიშვნელობას.

საზოგადოების განვითარებაში გეოგრაფიული ფაქტორის მნიშვნელობის თაობაზე ჩვენ დავბეჭდეთ მონოგრაფია „გეოგრაფიული გარემოს როლი საზოგადოების განვითარებაში“ (1975 წელს).¹ დიდი სიამოვნებით ვიხსენებ იმ გარემოებას, რომ საკითხისადმი ჩემულმა მიდგომამ მხარდაჭერა ჰპოვა რიგ ფილოსოფოსთა მხრივ. მაგრამ, დიდად სამწუხაროდ, ამას ვერ ვიტყვით ქართველ გეოგრაფოსებზე, რომლებიც კვლავაც სჯერდებოდნენ საკითხზე საბჭოთა მეცნიერების ი.ი. ივანოვ-ომსკისა და ა.მ. ვოსკანიანის შეხედულებების გამეორებას, ასევე ქართველ ისტორიკოსებზე, თვით მათზეც კი, რომლებიც საისტორიო გეოგრაფიით არიან დაკავებულნი.

¹ მანამდე (1969 და 1971 წლებში) დაიბეჭდა ორი საჟურნალო სტატია. კონკრეტულად ძველი ეგვიპტის ისტორიის გადმოცემისას საკითხს შევეხეთ „ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის“ სახელმძღვანელოში (გამოქვეყნდა 1971 წელს).

მავანთა წინააღმდეგობის წყალობით, 1969 წელს დაწერილი ჩემული ნაშრომი ექვსი წლის შემდგომ გამოქვეყნდა და თანაც შემოკლებული სახით. ვიმეორებთ, ფაქტია, რომ სამეცნიერო წრეების უმრავლესობამ საქართველოში ამ წიგნის სულისკვეთება ვერ გააცნობიერა (გამონაკლისი იყვნენ არქეოლოგოსი ალექსანდრე კალანდაძე, ისტორიკოსები გრიგოლ მარგიანი და ტარიელ გვალია, გეოგრაფოსი რომან კვერენჩილაძე).

მოხდა ისე, რომ თანამედროვე, პოსტსაბჭოურ რუსეთში გეოპოლიტიკა აღორძინებას განიცდის. ეტყობა, ამ გარემოებაზე გავაღწეა იქონია საქართველოშიც, უპირველეს ყოვლისა პოლიტოლოგოსების მხრივ. იმედს გამოვთქვამთ, რომ ესენი ახლა მაინც სათანადოდ გაირჯებიან საზოგადოების ისტორიულ პროცესში გეოგრაფიული გარემოს მნიშვნელობის გაგება-გააზრების საქმეში.¹

ჩემი ამჟამინდელი ნაშრომის აქტუალურობას მივიჩნევთ იმაშიც, რომ მისი მეშვეობით პასუხი გავცეთ რუს გეოპოლიტიკოსთა (ვგულისხმობთ განსაკუთრებით ალექსანდრ დუგინს) მოსაზრებებს.

რაკი სიტყვამ მოიტანა, ვიტყვით იმასაც, რომ თუმცა საბჭოური ფილოსოფია და მეცნიერება ოფიციალურად შორს იდგა გეოპოლიტიკისაგან და მას თითქოსდა იმპერიალისტური იდეოლოგიისა და პოლიტიკის გამოვლინებად სთვლიდა, მისი

¹ გამცნობთ დიდად პარადოქსულ ფაქტს. ორი წლის წინათ თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გეოგრაფოსებს შევთავაზე იდეა სტუდენტი ისტორიკოსებისათვის განკუთვნილი სემინარი დაგვეწყო თემით „გეოგრაფიული ფაქტორის როლი ისტორიულ პროცესში“. პასუხად მივიღე, რომ რამდენადაც თსუ-ში გეოგრაფოსები მიეკუთვნებიან ორ ჯგუფს – ზუსტი და სოციალური მიმართულებებისას, მათ ვერ გაარკვიეს თუ რომელ ამათგანის „დომენია“ აღნიშნული პრობლემა. მოხსენიებული ფაქტი სამეცნიერო საზოგადოებრიობისათვის, ვისაც მეცნიერების განვითარების ინტერესი უნდა ამოძრავებდეს, ფრიად საგანგაშო უნდა იყოს. თქმულს დაეუმატებდი იმასაც, რომ საენციკლოპედიო გამოცემა „საქართველოს“ პირველ ტომში (დაიბეჭდა 1997 წელს) არ ფიგურირებს გეოგრაფიული გარემოსა და გეოპოლიტიკის თემები.

„მართებულობა“ აშკარად ჩანს იოსებ სტალინის შემდეგი მოსაზრებიდან: „რევოლუციისათვის კავკასიის დიდი მნიშვნელობა განისაზღვრება არა მარტო იმით, რომ იგი ნედლეულის, სათბობისა და სურსათის წყაროა, არამედ მისი მდგომარეობითაც ევროპასა და აზიას შუა, კერძოდ, რუსეთსა და თურქეთს შუა, აგრეთვე უმნიშვნელოვანესი ეკონომიური და სტრატეგიული გზების არსებობით (ბათუმი-ბაქო, ბათუმი-თავრიზი, ბათუმი-თავრიზი-არზრუმი (რალაც უცნაური მარშრუტია – გ. ყ.)“¹ აქედან გამომდინარე, სტალინი სათანადო პრაქტიკულ ამოცანასაც სახავდა: „...ბოლოს და ბოლოს ვინ მოიკიდებს ფეხს კავკასიაში, ვინ ისარგებლებს ნავთითა და აზიის სიღრმეში მიმავალი უაღრესად მნიშვნელოვანი გზებით, რევოლუცია თუ ანტანტა, – ეს არის მთელი საკითხი“.²

დიდად საუბედუროდ, ამგვარ გეოპოლიტიკურ მოსაზრებასაც შეენირა საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა და ამით ბოლო მოეღო იმ დიდ საქმეს, რასაც მოწინავე ქართველობა 117 წელს ელოდა!

ახლა სტალინისმიერი გეოპოლიტიკური აზროვნების მეორე ნიშნულს მოგახსენებთ, რითაც ამჯერად პეტრე დიდი მოიხიბლებოდა. აღმირალი ივან ისაკოვი იგონებდა: „ეს იყო 1933 წელს, სამხედრო გემების მცირე ქარავენის ბალტიის ზღვიდან თეთრ ზღვაში, თეთრი ზღვა-ბალტიის არხის გზით პირველი გატარების შემდეგ. პოლიარნიში, ნალმოსნის კაიუტ-კომპანიაში ყოფნისას, იყურებოდა რა ილუმინატორში და თითქოს თავის თავს ელაპარაკებოდა, სტალინმა უცბათ სთქვა: „რა არის შავი ზღვა? გეჯა (лоханка). რა არის ბალტიის ზღვა? ბოთლი, საცო-

¹ ი. ბ. სტალინი, მდგომარეობა კავკასიაში. საუბარი გაზეთ „პრავდის“ თანამშრომელთან. 1920, 30 ნოემბერი, თბზულებანი, ტ. 4, გვ. 444.

² იქვე. ამერიკელი ისტორიკოსი რობერტ თაკერი ამასთან დაკავშირებით შენიშნავდა: სტალინმა ისე აღწერა მოცემული რეგიონის მნიშვნელობა, რომ დოქტორ ჰაუსჰოფერს, გეოპოლიტიკის გერმანელ თეორეტიკოსს თვალები აენთებოდაო. იხ. ავტორის «Сталин. Путь к власти, 1879-1929. История и личность, М., 1991, გვ. 210.

ბი კი ჩვენთან არ არის. აი აქ არის ზღვა, აქ არის სარკმელი. აქ უნდა იყოს დიდი ფლოტი. აქედან ჩვენ შევძლებთ ყელში წა-
ვუჭიროთ, თუ საჭირო იქნება, ინგლისსა და ამერიკას. უფრო
მეტად ეს არსაიდან მოხერხდება!"¹

დასასრულ, განა ამასვე ნათლად არ ადასტურებს საბჭო-
თა-კავშირ-ფინეთის 1939-1940 წლების ომი"?

¹ Юрий Емельянов, Маршал Сталин. Творец великой победы, Москва, 2007, стр. 64.

მოკლედ გეოგრაფიული ღებარმინიზმის ისტორიიდან¹

საზოგადოებაზე გეოგრაფიული როლის გავლენის უდიდეს მნიშვნელობაზე მიუთითებდნენ ჯერ კიდევ ბერძენი მოაზროვნეები. რელიგიური აზროვნების გავლენისაგან ამ ხალხის მოწინავე წარმომადგენლების ცნობიერების ემანსიპაციასთან ერთად დაისვა კითხვა: თუ საზოგადოების არსის, ხასიათის ახსნა ღმერთების ნებით ძალზე არაღამაკმაყოფილებელია, მაშინ რაში უნდა ვეძებოთ ამის მიზეზი? ამ კითხვაზე ბერძნები მიუთითებდნენ პოლიტიკური მოღვაწეების საქმიანობაზე, ან გეოგრაფიულ გარემოზე. უკანასკნელისაგან ბერძენი მოაზროვნეები ძირითადად კლიმატს გამოჰყოფდნენ.

პიპოკრატი (460-377 წწ.) წიგნში: „ჰაერის, წყლების და ადგილების შესახებ“ ხაზს უსვამდა, რომ ადამიანების ხასიათი, ზნე-ჩვეულებანი განისაზღვრება კლიმატით. კიდევ მეტი: ადამიანის სხეულის ჩამოყალიბება, მასში ფიზიოლოგიური პროცესების მიმდინარეობა განპირობებულია კლიმატით. აზიის ქვეყნების კლიმატური პირობების წყალობით მათი მცხოვრებნი ვერ იტანენ ხანგრძლივ დაძაბულ შრომას, მხდალნი არიან, სუსტი ხასიათი აქვთ. საწინააღმდეგო თვისებებით ხასიათდებიან ევროპელები (ე.ი. ძირითადად ბერძნები). მიზეზი ასეთი განსხვავებულობისა მედიცინის მეცნიერების ფუძემდებლის მიხედვით მდგომარეობდა აზიისა და ევროპის კლიმატებში.

პლატონი (427-347 წწ.) გეოგრაფიული გარემოს კომპონენტებიდან გამოჰყოფდა ზღვის უდიდეს როლს. მისი აზრით, ეს ფაქტორი ძალიან უწყობდა ხელს ხელოსნობისა და ვაჭრო-

¹ ტექსტი ამოღებულია ავტორის წიგნიდან „გეოგრაფიული გარემოს როლი საზოგადოების განვითარებაში“, თბ., 1975.

ბის განვითარებას, სხვა ქვეყნებიდან ფუფუნების სხვადასხვა საგნის შემოზიდვასა და ამით უთანასწორობის გაღრმავებას საზოგადოებაში, სოციალურ კონფლიქტებს და ა. შ. ზღვა აძლევს მის ნაპირებზე დასახლებული ხალხის ხასიათს ვაჭრულ სულისკვეთებასა და ანგარებას, ხდის მას მატყუარად და არასაიმედოდ. ერთგულებისა და მეგობრობის გრძნობები, პლატონის აზრით, ასეთი ხალხისათვის მიუწვდომელია.

ფსევდო-ქსენოფონტე ჩვენს ერამდე V საუკუნის ბოლოს დაწერილ ტრაქტატში ათენის გაძლიერების მთავარ მიზეზს ეგეოსის ზღვის აუზში ამ ქვეყნის ხელსაყრელ გეოგრაფიულ მდებარეობაში ხედავდა. აღნიშნული ზღვის მეშვეობით საზღვაო კომუნიკაციების დიდი ნაწილი თავს იყრიდა ათენში. ამან კი, ტრაქტატის ავტორის აზრით, ძალზე განავითარა ათენის სახელმწიფოს მრეწველობა და ვაჭრობა.

არისტოტელემ (384-322 წწ.) განავითარა ჰიპოკრატეს შეხედულებანი საზოგადოების განვითარებაში კლიმატის როლზე. მის მიხედვით, ჩრდილოეთ ევროპის ცივი ქვეყნების ხალხებს აქვთ დიდი სიმამაცე, მაგრამ ნაკლები გონება და მახვილგონიერება. ამიტომ, თუმცა ისინი დამოუკიდებელნი არიან, მაგრამ არა აქვთ პოლიტიკური ცხოვრება, არ შეუძლიათ სხვა ხალხებზე ბატონობა. სამხრეთი აზიის ცხელი ქვეყნების ხალხები კი საკამაოდ გონიერნი არიან, მაგრამ არა აქვთ ვაჟკაცობა, რის გამოც ისინი ყოველთვის რჩებიან დამოკიდებულ მდგომარეობაში. ამ ხალხების ხასიათების ასეთ განსხვავებულობას საფუძველი აქვს შესაბამისი ქვეყნების კლიმატის განსხვავებულობაში. ამ ხალხების დადებით ნიშან-თვისებებს აერთიანებს ბერძენი ხალხი. ამიტომ, ისინი დამოუკიდებელნი არიან, ეწევიან აქტიურ პოლიტიკურ ცხოვრებას და შეუძლიათ იბატონონ სხვა ხალხებზე. ასეთი შედეგი გამოიღო ზომიერმა კლიმატმა, რომლის პირობებშიც ცხოვრობენ ბერძნები. კლიმატის პარალელურად არისტოტელე გამოჰყოფდა რელიგიის დიდი მნიშვნელობას. მის თანახმად, გეოგრაფიული გარემოს

ამ ელემენტის სხვადასხვაობა განაპირობებს მმართველობის შესაბამის ფორმებს. ასე მაგალითად, მთიანი ქვეყნებისათვის დამახასიათებელია დემოკრატია, ხოლო დაბლობი და სწორი ადგილებისათვის – ოლიგარქია და მონარქია.

პოლიბიოსი (დაახ. 201-120 წწ.) ძველი საბერძნეთის ერთ-ერთი კუთხის – არკადიის მოსახლეობის ზნე-ჩვეულებათა პრიმიტიულობასა და სიმკაცრეს ხსნიდა ამ ქვეყნისათვის დამახასიათებელი ცივი კლიმატითა და ნისლით. მისი შეხედულებით, ხალხების განსხვავებულობა ხასიათსა, სხეულის აგებულებასა, კანის ფერსა და ეკონომიკურ საქმიანობაში აიხსნება კლიმატით.

სტრაბონმა (ძვ.წ. ა. 64/63 – ახ.წ. ა. 23/24 წწ.) რომის ძლიერება ახსნა ქვეყნის გეოგრაფიული მდებარეობით, კარგი ნავსაყუდლებით, ჰაერისა და კლიმატის თვისებებით.

დასასრულ უნდა მოვიხსენიოთ ძველი ბერძენი მეცნიერი კლავდიოს პტოლემეიოსიც (ახ. წ. II საუკუნე), რომელიც სახელმწიფოების პოლიტიკურ კრიზისებს პლანეტების მდებარეობით ხსნიდა.

ბერძნული სოციოლოგიური აზროვნება საზოგადოებაზე გეოგრაფიული გარემოს როლის გააზრებაში ამაზე წინ აღარ წასულა. აღნიშნულ იდეას ამ მიმართულებით არავითარი პროგრესი არ განუცდია რომაელებთანაც. ანტიკური სამყაროს დეგრადაციისა და დაცემის შემდეგ დაეინყებას მიეცა აღნიშნული მოაზროვნების ეს შეხედულებანიც. მათი ადგილი დაიკავა თეოლოგიურმა შეხედულებებმა საზოგადოების განვითარებაში ღვთაებრივი განგების გადამწყვეტ როლზე. ასე გრძელდებოდა მანამდე, სანამ დასავლეთი ევროპის საზოგადოების გაღვიძებულმა ცნობიერებამ იქიდანვე არ დაიწყო, სადაც ამ საკითხის გაგებაში ბერძენი მოაზროვნეები შეჩერდნენ.

ანტიკური ხანის აზროვნებაში გავრცელებული გეოგრაფიული დეტერმინისტული იდეების აღდგენას ჩვეულებრივ უკავშირებენ ჟან ბოდენს ან მონტესკიეს. გვერდს უვლიან ისეთ

გამოჩენილ არაბ მოაზროვნეს, როგორიც იყო იბნ-ქალდუნი (1332-1406 წწ.), რომელმაც აღნიშნულ ევროპელ მოაზროვნეებზე ადრე ააღორძინა ჰიპოკრატესა და არისტოტელეს შეხედულებანი საზოგადოების განვითარებაში კლიმატის გადამწყვეტი მნიშვნელობის შესახებ.¹ იბნ-ქალდუნი იმ დროისათვის ცნობილ იოკუმენეს მისთვის დამახასიათებელი კლიმატის შესაბამისად შვიდ განედურ ზონად ჰყოფდა.

იბნ-ქალდუნის აზრით, არაზომიერი კლიმატის მქონედ ითვლებოდა I, II, VI და VII ზონები. თუმცა, აქ დასახლებული ხალხები არც ერთნაირი ტემპერატურის პირობებში ცხოვრობდნენ და არც ერთნაირი კანის ფერით ხასიათდებოდნენ, მიუხედავად ამისა, მათ ცხოვრების წესი ერთნაირი აქვთ: იკვებებიან პურითა და ბალახით, ტანსაცმელს ფოთლებისა და ტყავისაგან იკეთებენ, ხოლო სამხრეთში ამის გარეშეც იოლადად იადიან; ისინი მეტწილად ცხოვრობენ ტყეებში, გამოქვაბულებში, ზოგან თიხისა და ლერწმისაგან გაკეთებულ ქოხებში და ერთმანეთთან ძალიან შეზღუდულ საზოგადოებრივ ურთიერთობაში იმყოფებიან; ამ ხალხებს არა აქვთ რელიგია, მეცნიერება. ერთი სიტყვით, ამ არაზომიერი კლიმატის ზონებში მცხოვრებნი ბევრად არ არიან ამაღლებული ცხოველთა სამყაროზე.

ზომიერი კლიმატით ხასიათდება III, IV და V ზონა. ამ ზონებშია განლაგებული მალრიბი, სირია, ერაყი, სინდი (ჩრდილო-დასავლეთი ინდოეთი), ჩინეთი, ანდალუზია, დანარჩენი ქრისტიანული ესპანეთი და დასავლეთ ევროპის სხვა ქვეყნები. გამოჩენილი არაბი მოაზროვნის აზრით, ამ ქვეყნებიდან ყველაზე კარგი პირობებია სირიასა და ერაყში, რომლებიც აღნიშნული ზონების ცენტრში მდებარეობენ. ყველა ზემოთ ჩამოთვლილ ქვეყანაში სახლებს აგებენ ქვისაგან, ამკობენ

¹ თავისი თვალსაზრისი საკითხზე მან განავითარა მთავარი ნაშრომის „ნიგნი სანიმუშო მაგალითებისა არაბების, სპარსელების, ბერძნებისა და სხვა მათი თანამედროვე ხალხების ისტორიის“ პირველ ნაწილში „მუკად-დიმა“.

სხვადასხვა მორთულობებით, იყენებენ სხვადასხვა იარაღებსა და წარმოების საშუალებებს გაცვლისათვის. ფართო გამოყენებას პოულობს ოქრო და ვერცხლი. თუმცა ზომიერ კლიმატშიც არის უნაყოფო მინები - ჰიჯაზში, იემენში და სხვ., რის გამოც აქ მცხოვრებნი უფრო ფართოდ მისდევენ მეცხოველეობას, მაგრამ ისინი სულაც არ დგანან იგივე დონეზე, როგორც არაზომიერ კლიმატში მცხოვრებნი. იბნ-ქალდუნის აზრით, ძალიან ხელსაყრელი პირობები, რომლებიც ხელ შეუწყობენ საკვების სიუხვის არსებობას საზოგადოებაში, საბოლოო აზრით უკანასკნელისათვის სულაც არაა ხელსაყრელი. საკვების სიუხვე სხეულში ტოვებს მავნე ნარჩენებსა და გაფუჭებულ ნაერთებს, რის გამოც კანი სუფთა არაა, ხოლო სხეულის ნაწილები პროპორციულობას არიან მოკლებული. ამიტომ თავის ტვინში ადის მავნე ორთქლი, გონება ჩლუნგი ხდება, ხოლო ხასიათი - გაუთანასწორებელი.

არაზომიერ კლიმატში მცხოვრებთა საპირისპიროდ, ზომიერი კლიმატის პირობებში მცხოვრებ ხალხებს აქვთ ზომიერების გრძნობა. ამ მიზეზით, რაც თავის მხრივ კლიმატითაა განპირობებული, მათ შორის არაა განსხვავებულობა არსში. ყველა ისინი მეტ-ნაკლებად, - ასე მაგალითად, აღმოსავლეთი აღემატება დასავლეთს, - ანსახიერებენ ცივილიზაციას არაზომიერი ზონების ხალხების ჩამორჩენილობის საწინააღმდეგოდ.

ჟან ბოდენი (1530-1596 წწ.) ნაშრომში „ექვსი წიგნი რესპუბლიკის შესახებ“ დედამიწის სფეროს ჰყოფდა სამ ნაწილად. აქედან ეკვატორული ნაწილის კლიმატი ხასიათდება სიცხით, პოლარული ნაწილი - სიცივით, ხოლო ამ ნაწილებს შორის მდებარე ნაწილი - ზომიერი კლიმატით. ხალხებსაც იგი ამ ნაწილების მიხედვით განასხვავებდა ერთმანეთისაგან. ჟ. ბოდენის აზრით, ცივი კლიმატის ზონის ხალხებს აქვთ დიდი ფიზიკური ძალა და მეომრული სული; ამის გამო ამ ხალხების ენერგია ხშირად გადმოდის მათი საცხოვრებელი ადგილებიდან, რაც სამხრეთის ქვეყნებზე მათ შემოსევებში გამოიხატება;

ჩრდილოეთშივე იბადებიან დიდი მხედართმთავრები. სამხრეთის ხალხები კი ფიზიკურად სუსტნი არიან, მათ ახასიათებთ სისასტიკე, შურიანობა, თუმცა მოკლებულნი არ არიან ინტელექტუალურ ნიშან-თვისებებს. კერძოდ, აქედან მოდის ფილოსოფია, მათემატიკა და სხვა მეცნიერებანი და იმავდროულად ოკულტიზმიც.

ზომიერი ზონის ხალხები კი ხასიათდებიან საშუალო ფიზიკური და სულიერი მონაცემებით. აქ, განსაკუთრებით საფრანგეთში, შეიქმნა იმპერიები, ახალი კანონმდებლობა. ზომიერ ზონაში ბატონობს სამართლიანობა. ჟან ბოდენი მმართველობის ფორმებსაც ბუნებრივ პირობებს უკავშირებდა. ამიტომ იგი ურჩევდა მმართველ პირებს გაეთვალისწინებინათ მათი ქვეყნის გეოგრაფიული მდებარეობა, ხალხის ხასიათი და ამის მიხედვით ემართათ თავიანთი სახელმწიფოები.

გეოგრაფიული დეტერმინიზმის თვალსაჩინო წარმომადგენელი იყო შარლ ლუი მონტესკიე (1689-1755 წწ.), რომელმაც თავისი იდეები განავითარა ნიგნში „კანონთა სულის შესახებ“. მართალია, მან წინამორბედი გეოგრაფიული დეტერმინისტების მრავალი შეხედულება გაიზიარა, მაგრამ საკუთარიც აზრებიც ბევრი ჰქონდა. ამიტომ გ.ვ. პლехანოვის მოსაზრება, რომ მონტესკიეს ახალი არაფერი უთქვამს საზოგადოების გეოგრაფიული გარემოთი ახსნის თაობაზე, მოკლებულია საფუძველს.

ცხელი, ზომიერი და ცივი ზონების დაპირისპირების გარდა, მონტესკიემ სახელმწიფოს ფორმები დაუკავშირა გარკვეულ ტერიტორიულ სიდიდეებს. მისი აზრით, ყველაზე მცირე ტერიტორიას მოითხოვს რესპუბლიკა, უფრო დიდს – მონარქია და კიდევ უფრო მეტს – დესპოტია. ამიტომ, მმართველობის პრინციპების შესანარჩუნებლად სახელმწიფომ უნდა შეინარჩუნოს უცვლელად თავისი საზღვრები; მათი გაფართოებისა და შევიწროების პარალელურად იცვლება თვით სახელმწიფოს სული (ეს აზრი, როგორც შემდგომ დავინახავთ, განვითარებულ იქნა გეოპოლიტიკოსების მიერ. მაგრამ ამით ჩვენში შორ-

სა ვართ ფაშისტური იდეოლოგიების წინაპრად მონტესკიეს გამოცხადებისაგან). ფრანგი მოაზროვნე აღნიშნული დებულებიდან სულაც არ აკეთებდა ექსპანსიონისტურ დასკვნებს და, რაც მთავარია, ყოველთვის ისტორიული სინამდვილიდან გამოდიოდა. ცნობილია, რომ როგორც ანტიკური ხანის, ისე შუასაუკუნეების იტალიის რესპუბლიკები მოიცავდნენ მცირე ტერიტორიებს, ხოლო რომის რესპუბლიკის ტერიტორიულ გაფართოებას შედეგად მოჰყვა რესპუბლიკის შეცვლა მონარქიით. ასევე, ცნობილია, რომ აზიის ქვეყნებში არსებული დესპოტიები მოიცავდნენ უზარმაზარ ტერიტორიებს. თვითონ მონტესკიეს ძლიერი სახელმწიფოს იდეალად საშუალო ზომის მქონე ისეთი სახელმწიფოები მიაჩნდა, როგორიცაა მაგალითად, ესპანეთი და საფრანგეთი, ხოლო ძალზე ვრცელ სახელმწიფოებს იგი არახელსაყრელად თვლიდა.

აზიელების სხეულისა და გონების სიზარმაცე, მათი უუნარობა რაიმე სერიოზული დაძაბვისათვის, მონტესკიეს აზრით, საფუძვლად ედო აზიური ქვეყნების კანონებისა და ზნე-ჩვეულებების სიმდგრადეს: რაკი აზიელების სულმა ერთხელ აღიქვა გარკვეული შთაბეჭდილებანი, შემდეგში ველარ შეძლო მათი შეცვლა. და ეს მოხდა ცხელი კლიმატის წყალობით. ამ ხალხების ასეთი ნიშან-თვისებებით ხსნიდა მონტესკიე აგრეთვე ბუდიზმის მიერ პასიურობის ქადაგებას, ბერ-მონაზვნობის წარმოშობას და ა.შ.

მონტესკიემ აზიის ისტორიისათვის დამახასიათებელი დაპყრობანი ასე ახსნა: რადგან ამ კონტინენტზე არაა ზომიერი ზონა და ცივი კლიმატის პირობებში მცხოვრები ხალხები უშუალოდ ემიჯნებიან ცხელი კლიმატის ზონაში მცხოვრებ ხალხებს, ამის გამო ისინი ერთმანეთის წინაშე დგანან როგორც ძლიერი სუსტის წინააღმდეგ. ამას შედეგად მოსდევს დაპყრობები, რაც კიდევ უფრო აღრმავებს დაპყრობილი ხალხების მონობას. ევროპაში კი, ზომიერი კლიმატის არსებობის გამო, არაა დიდი განსხვავებულობა ამ კონტინენტის ხალხებს შორის;

დაპყრობებსაც ისე ხშირად არა აქვთ ადგილი, როგორც პირველ შემთხვევაში.

მოსკოვის ცენტრალიზებული სახელმწიფო ხელისუფლების წარმოშობასთან დაკავშირებით, რუსი თავად-აზნაურობის მიერ თავისუფლებების დაკარგვასა და აქ აზიური დესპოტიის მსგავსი მმართველობის დამყარებას მონტესკიე მიიჩნევდა როგორც ანომალიას, შეუფერებელს ამ ქვეყნის კლიმატური პირობებისათვის. მისი მტკიცე რწმენით, ასეთი მდგომარეობა დიდ ხანს არ გაგრძელდებოდა.

კლიმატის გარდა მონტესკიე დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ნიადაგსაც. მისი აზრით, უნაყოფო ნიადაგები ადამიანების გონებას უბიძგებენ გამომგონებლობისაკენ, ზომიერებისაკენ და მეომრული სულისკვეთებით განაწყობენ მათ. ამ პირობებში მმართველობის ფორმაა დემოკრატია. აღნიშნული აზრის დასადასტურებლად მონტესკიეს მოჰქონდა ატიკის მაგალითი. აქ, ნაკლებად ნაყოფიერ მთიან ქვეყანაში, საკუთრების განვითარება არ ხდებოდა თვალსაჩინოდ და გარეგანი საფრთხეც მეტი იყო. ამიტომ, ასეთი ქვეყნის მცხოვრებნი არ გადასცემდნენ დიდი უფლებებს ცალკეულ პირებს საერთო ფუნქციების აღსასრულებლად; ისინი თავისუფალი იყვნენ. ნაყოფიერი ნიადაგების მქონე ქვეყნებში კი გლეხები მშვიდობიანნი არიან, ვინაიდან მთლიანად არიან დაკავებული ფიზიკური შრომით. ამის მაგალითად მონტესკიეს მოჰქონდა სპარტა, სადაც არისტოკრატიული მმართველობა იყო. ეს ხდება იმიტომ, განაგრძობდა იგი, რომ ნაყოფიერი ნიადაგების მქონე ქვეყნები განლაგებული არიან დაბლობ ადგილებში, რასაც ყოველთვის ემუქრება საგარეო საფრთხე. ამიტომ აქაური მცხოვრებნი იძულებულნი არიან ხელი აიღონ თავისუფლებაზე და დაემორჩილონ ერთის მმართველობას.

მონტესკიეს თანახმად, კუნძულის მოსახლეობას უფრო მეტად აქვს მიდრეკილება თავისუფლებისაკენ, ვიდრე კონტინენტისას. კუნძულები დიდი იმპერიებისაგან ზღვებით არის

დაცული, რის გამოც მათი დაპყრობა ძნელი ხდება. გარდა ამისა, კუნძულები მცირე ზომისაა, ამიტომ ძნელია მოსახლეობის ერთი ნაწილის მიერ მეორე ნაწილის დამონება.

აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ამ ეპოქისათვის, როცა მონტესკიე აღნიშნულ იდეებს ავითარებდა, ასე ვთქვათ, კლიმატური მონიზმი საზოგადოებრივი მოვლენების ახსნაში უკვე აღარ გამოდგებოდა. ამიტომ მონტესკიე, რომელიც მოვლენათა ნაწილს ქვეყნების მდებარეობით, კლიმატითა და ნიადაგებით ხსნიდა, სხვა ფაქტორებსაც ასახელებდა. მისი აზრით, „მრავალი რამ წარმართავს ადამიანებს: კლიმატი, რელიგია, კანონები, მმართველობის პრინციპები, წარსულის მაგალითები, ზნე-ჩვეულებანი. ყველაფერი ამის შედეგად წარმოიქმნება ხალხის საერთო სული“.¹ იგი მიუთითებდა, რომ რაც უფრო ძლიერდება ხალხში ერთ-ერთი ამ მიზეზთაგანი, მით უფრო სუსტდება სხვათა მოქმედება. ველურებზე განსაკუთრებით ბატონობს ბუნება და კლიმატი, ჩინელებზე – ზნე-ჩვეულებანი, იაპონელებზე – კანონები, სპარტაში მართავდნენ ზნე-ჩვეულებანი, ხოლო რომში – მმართველობის პრინციპები და წარსულის ზნე-ჩვეულებანი.²

ზოგჯერ მონტესკიე გამოკვეთილად გამოხატავდა მატერიალური წარმოების როლსაც სამართლის განვითარებაში. ასე მაგალითად, იგი წერდა: „კანონები ძალიან მჭიდროდ არის დაკავშირებული იმ წესებთან, რომელთა მეშვეობითაც სხვადასხვა ხალხი ცხოვრების საშუალებებს მოიპოვებს. ხალხი, რომელიც ვაჭრობასა და ზღვაოსნობას მისდევს, საჭიროებს კანონთა უფრო ფართო კოდექსს, ვიდრე ხალხი, რომელიც სჯერდება თავისი მიწების დამუშავებას. ეს უკანასკნელი კიდევ უფრო ფართოს, ვიდრე მესაქონლე ხალხი და ეს უკანასკნელი თავის მხრივ კიდევ უფრო ფართოს, ვიდრე ხალხი, რომელიც მონადირეობით ცხოვრობს“.³

¹ Ш. Л. Монтескье, Избранные произведения, М., 1955, გვ. 412.

² იქვე.

³ Ш. Л. Монтескье, დასახ. ნაშრომი, გვ. 396, 398, იხ. აგრეთვე გვ. 168, 398.

რა თქმა უნდა, ასეთი მსჯელობანი მონტესკიესთან გამო-
ნაკლისის სახით გვხვდება, მასთან ძირითადი იყო გეოგრა-
ფიული გარემოს (კლიმატი, ნიადაგები, ქვეყნის მდებარეობა
და სიდიდე) უდიდესი მნიშვნელობის აღიარება საზოგადოე-
ბის სოციალურ, პოლიტიკურ და კულტურულ განვითარებაში.
მართალია, იგი ამბობდა, რომ „კლიმატის ძალა ყველა ძალაზე
უფრო ძლიერიაო“, მაგრამ, ამასთანავე, ძალზე დიდ ყურადღე-
ბას უთმობდა კანონმდებელთა მოღვაწეობასაც. მისი აზრით,
რომაელ კანონმდებლებს რომ მოეხერხებინათ ქონების გა-
დანაწილება, მაშინ რომის რესპუბლიკა არ შეიცვლებოდა იმ-
პერიით. ზომიერი მმართველობის ფორმის დასამყარებლად,
მისი აზრით, საჭირო იყო ძალაუფლების ხელსაყრელი კომ-
ბინირება კანონმდებლის მიერ. ცნობილია, რომ რომის იმპე-
რიის დაღუპვას მონტესკიე მიაწერდა რომაელთა ძველი დადე-
ბითი ნიშან-თვისებების გაქრობას, ე.ი. ცვლილებებს მორალში.

ამრიგად, უკვე მონტესკიეს მაგალითზე აშკარად ჩანს,
რომ ისეთი რთული ორგანიზმის, როგორიცაა საზოგადოება,
მოვლენების ახსნა მარტო გეოგრაფიული გარემოთი, – მით
უმეტეს მისი რამდენიმე ან ერთი კომპონენტით – შეუძლებე-
ლი აღმოჩნდა. საჭირო გახდა სხვა ფაქტორების მნიშვნელობის
მითითებაც, რითაც ე. ნ. „გეოგრაფიული მატერიალიზმის“ ში-
ნაარსი შეიცვალა, ასე რომ, ეს მიმდინარეობა თანაბარი უფლე-
ბით შეიძლება მივაკუთნოთ ისტორიულ იდეალიზმსაც.

იმანუილ კანტი (1724-1804) თავის ნაშრომში „ანთროპოლო-
გია პრაგმატული თვალსაზრისით“, მონტესკიესაგან განსხვავე-
ბით თვლიდა, რომ უმთავრესად კლიმატითა და ნიადაგით
ხალხების ხასიათი ვერ აიხსნება. ხალხთა გადასახლებანი
აჩვენებს, რომ ახალ ტერიტორიებზე, თუმცა ისინი ცდილობ-
დნენ შეგუებოდნენ ახალ პირობებს, მაგრამ ხასიათში მაინც
ბევრი რამ უცვლელი რჩებაო. იგივე ითქმის მმართველობის
ფორმაზე (ამჯერად XVIII საუკუნის ფრანგი მატერიალისტე-
ბისაგან განსხვავებით). ხალხების თვითგანვითარების უნარს

წარმოქმნის გენეტიკური ძალა, რომლის გააზრებაც, კანტის მიხედვით შეუძლებელია. ამასთანავე იგი აღნიშნავდა ვაჭრობის განვითარების ფაქტორსაც (განსაკუთრებით ინგლისელების მაგალითზე), ასევე ინგლისის კუნძულოვან მდებარეობას, რაც შესაბამისი ხალხის თავდაცვას უწყობდა ხელს, მაგრამ ამასთანავე უბიძგებდა დაპყრობებისაკენ.¹

აღნიშნული გარემოება თვალნათლივ ჩანს აგრეთვე იოჰან გოტფრიდ ჰერდერის (1744-1803 წწ.) მაგალითზეც. იგი, მართალია გამოჰყოფდა კლიმატის დიდ როლს, მაგრამ მხედველობაში იღებდა სხვა შინაგან და გარეგან ფაქტორებსაც. იგი იბნ-ქალდუნისა და მონტესკიესაგან განსხვავებით, უარყოფდა გარეგანი მიზეზების საზოგადოებაზე წმინდა მექანიკურ ზემოქმედებას.

გეოგრაფიული დეტერმინიზმის წინააღმდეგ გამოვიდნენ აგრეთვე XVIII საუკუნის ფრანგი მატერიალისტები, განსაკუთრებით პელეციუსი (1715-1771). მონტესკიეს საპირისპიროდ, საზოგადოების განვითარებაში იგი მთავარ ძალას ხედავდა დემოგრაფიულ ფაქტორში, რაც ისტორიულ პროცესს კიდევ უფრო არაღამაკმაყოფილებლად გვიხსნის, ვიდრე მხოლოდ გეოგრაფიული გარემო. საერთოდ კი, როგორც ცნობილია, საზოგადოების განვითარების მთავარ მამოძრავებელ ძალად ამ ხანის ფრანგი მატერიალისტები თვლიდნენ მეფეების, კანონმდებლების, დიდი ისტორიული პიროვნებების აზრებს, ე. ი. წმინდა იდეურ მომენტს. XVIII საუკუნის ფრანგული მატერიალიზმის მთავარი შეზღუდულობა იმაში მდგომარეობდა, „რომ იგი საგანს, სინამდვილეს, გრძნობიერებას მხოლოდ ობიექტის ანუ განჭვრეტის ფორმაში იხილავს და არა როგორც ადამიანის გრძნობად მოქმედებას, პრაქტიკას, არა სუბიექტურად“ (კ. მარქსი). ამიტომაც საკვებით ბუნებრივია ის გარემოება, რომ კაცობრიობის

¹ სხვათა შორის, კანტი კითხულობდა ლექციებს ფიზიკურ გეოგრაფიაში კენიგსბერგის უნივერსიტეტში (სულ 47-ჯერ ჰქონია წაკითხული შესაბამისი კურსი). იხ. სერგი დანელია, კანტის ცხოვრება და ფილოსოფიური მოღვაწეობა, თბ., 1977, გვ. 53.

ევოლუციაში გეოგრაფიული გარემოს როლი უფრო ღრმად გაიგო თითქმის ამ პერიოდის გერმანიაში შექმნილმა იდეალისტურმა ფილოსოფიურმა მოძღვრებამ ჰეგელიანიზმის სახით. თავისი ძირითადი ამოსავალი დებულების მიუხედავად, ჰეგელიანიზმის პროგრესი ფრანგულ მატერიალიზმთან შედარებით ის იყო, რომ მან განავითრა „მოქმედი მხარე“ (კ. მარქსი).

ჰეგელმა თავისი შეხედულებანი აღნიშნულ პრობლემაზე სისტემურად გადმოსცა თავის „ისტორიის ფილოსოფიის“ ერთ-ერთ თავში „მსოფლიო ისტორიის გეოგრაფიული საფუძველი“. საყურადღებო აზრები აქვს მას გამოთქმული სხვა ნაწარმოებებშიც.

როგორც ცნობილია, ჰეგელის მთავარი დამსახურება ისტორიის გაგებაში არის განვითარების იდეის დანახვა. თუ მონტესკიესათვის, და კიდევ უფრო პლატონისა და არისტოტელესათვის, სხვადასხვა საზოგადოებანი არ იყვნენ თვისობრივად მკვეთრად განსხვავებული ერთმანეთისაგან (განსხვავებულობას ისინი უფრო სახელმწიფო ფორმებში ხედავდნენ), ჰეგელმა მკვეთრად გამოყო კაცობრიობის ისტორიის პროგრესული ეპოქები. ამდენად, თუ ზემოთ აღნიშნულ მოაზროვნეებთან გეოგრაფიული გარემოს დიდი როლის ხაზგასმა არ ეწინააღმდეგებოდა მათ მიერ საზოგადოების სტატიკურ გაგებას, ჰეგელთან, პირიქით, კაცობრიობის ისტორიისათვის დამახასიათებელ დინამიზმს ბუნებრივი განსხვავებულობანი ვერ ხსნიდნენ. ჰეგელის მიხედვით, მთავარია სულის, გონის განვითარება: მის გარკვეულ საფეხურს შეესაბამებოდა გარკვეული ტიპის სახელმწიფო, სამართალი, ხელოვნება, მეცნიერება, რელიგია, ფილოსოფია. მაგრამ მიუხედავად ისეთი სპეკულატიური კატეგორიისა, როგორიც ერთი შეხედვით აბსოლუტური იდეაა, ჰეგელი ამ იდეას ვერ იაზრებდა რეალური გეოგრაფიული და ისტორიული სინამდვილის გარეშე.

ჰეგელი მიუთითებდა, რომ ზნეობრივ მთელსა და მის ერთეულ მოქმედ ინდივიდუალობასთან შედარებით ხალხის სულის

კავშირურთიერთობა ბუნებასთან რაღაც გარეგნულია, მაგრამ რამდენადაც უკანასკნელს ვიხილავთ როგორც იმ საფუძველს, რაზედაც ხდება სულის განვითარება, ამდენად ბუნება არსებითად და აუცილებლად აღმოჩნდება საფუძველად. ჩვენ შემდგომ შევეცდებით ვუჩვენოთ, რომ წარმოების წესის განხილვა საზოგადოების შინაგან, ხოლო უკანასკნელისათვის გეოგრაფიული გარემოს მიჩნევა მხოლოდ გარეგან ფაქტორად, შეცდომას წარმოადგენს. როგორ დავინახავთ, სულსა და ბუნებას შორის ასეთი დაპირისპირებულობის წინააღმდეგ გამოდიოდა უკვე ჰეგელი.

ჰეგელის თანახმად მსოფლიო გონის არსებობა ცალკეულ ხალხებში გულისხმობს ბუნებრივ ყოფიერებას და ის განსაკუთრებული პრინციპი, რომელიც დამახასიათებელია ყოველი მსოფლიო-ისტორიული ხალხისათვის, იმავე დროს ახასიათებს მას როგორც ბუნებრივ განსაზღვრულობას. გონი, გარემოსილი ასეთი ბუნებრივი ფორმებით, უშვებს თავის განსაკუთრებულ გამოვლენათა განცალკევებულობებს. ფრიად საყურადღებოა ჰეგელის აზრი იმის შესახებ, რომ ეს ბუნებრივი განსხვავებულობანი უპირველესად განხილული უნდა იქნენ როგორც შესაძლებლობანი, რომელთაგანაც ვითარდება გონი. ამგვარად, ისინი ქმნიან გეოგრაფიულ საფუძველს.¹

ადგილის ბუნებრივი ტიპი მჭიდრო კავშირში იმყოფება ხალხის ტიპსა და ხასიათთან; ხალხი ამ ნიადაგის შვილია. საყურადღებოა აგრეთვე ჰეგელის აზრი იმაზე, რომ ერთი და იგივე გეოგრაფიული გარემო ანდა მისი ერთ-ერთი ელემენტი არ იძლევა ერთსა და იგივე საზოგადოებრივ შედეგს. ასე მაგალითად, თუმცა იონიის რბილმა კლიმატმა ძალიან შეუწყო ხელი ჰომეროსის პოემების სინატიფეს, მაგრამ მხოლოდ კლიმატს არ შეეძლო ჰომეროსების წარმოშობა. ფაქტია, რომ არც ყოველთვის წარმოშობდა მათ. თურქების ბატონობის ეპოქაში იგივე გეოგრაფიულ პირობებში არც ერთი დიდი პოეტი აღარ დაბადებულა. ჰომეროსის გაჩენა-არგაჩენის მიზეზი ჰეგელის

¹ Гегель, Философия истории, М.-Л. 1935, გვ. 76.

მიხედვით იყო მსოფლიო გონის განვითარების გარკვეული საფეხური. როცა არსებობდა ეს საფეხური ბერძნებთან, მაშინ გაჩნდა ჰომეროსი და ამ მოვლენაში გარკვეული როლი ითამაშა იონიის კლიმატმა. მაგრამ როცა კი მოხდა გონის განვითარების გადანაცვლება სხვა ხალხებთან, იონიას უკვე აღარ შეეძლო დიდი პოეტის მოცემა, თუმცა აქ კლიმატი არ გაუარესებულა.

ჰეგელმა ყურადღება მიაქცია ქვეყნების იმ ბუნებრივ ნიშან-თვისებებს, რომლებმაც დიდი ხნით გამორიცხეს ისინი მსოფლიო-ისტორიული მოძრაობისაგან. ისეთი ქვეყნები, სადაც ხდებოდა მსოფლიო-ისტორიული ხალხების განვითარება, არ შეიძლებოდა ყოფილიყო არც ცივ და არც ცხელ ზონებში. აქ ადამიანისათვის შეუძლებელია თავისუფალი მოძრაობა, სიცხე და სიცივე ისეთი ძლიერი დაბრკოლებებია, რომლებიც გამორიცხავენ სულისათვის საკუთარი სამყაროს შექმნას. იმონება რა არისტოტელეს ცნობილ აზრს, რომ როდესაც დაკმაყოფილებული არიან აუცილებელი მოთხოვნილებანი, ადამიანი ესწრაფვის საყოველთაოს და უმაღლესს, ჰეგელი ამბობდა: ცხელი და ცივი ზონების ქვეყნებში მტანჯველი მოთხოვნილებები, წარმოშობილი სიციხისა და სიცივისაგან, არასოდეს იქნებიან დაკმაყოფილებული, ადამიანს მუდმივად უხდება ყურადღების მიპყრობა ბუნებაზე, მზის ცხელ სხივებსა და ძლიერ სიცივეებზე. ამიტომ მსოფლიო ისტორიის ნამდვილი სარბიელი იმყოფება ზომიერ ზონაში, სახელდობრ, მის ჩრდილოეთ ნაწილში. ამდენად, ასეთი აზრის მტკიცებისას ჰეგელი დგებოდა გეოგრაფიული დეტერმინისტების პოზიციებზე. დიდი ფილოსოფოსის ყურადღება გამახვილებულ იქნა ხმელთშუა ზღვაზე, რომელიც აერთებს ევროპას, აზიასა და აფრიკას.¹ აქ იმყოფებოდა ანტიკური საბერძნეთი, რომელმაც განასახიერა მსოფლიო ისტორიის ახალი სტადია. ამაში კი, ჰეგელის აზრით, ძალიან

¹ ჰეგელის აზრით, მდინარეები და ზღვები კი არ აცალკევებდნენ ხალხებს, არამედ აერთიანებდნენ. თუმცა, ასე როდი იყო ყოველთვის, ძალიან დიდხანს ზღვები მაიზოლირებელ ფაქტორს წარმოადგენდა.

დიდი დამსახურება იყო აღნიშნული ზღვისა, რომლის გარეშეც მსოფლიო ისტორიის წარმოდგენა ისევე ძნელია, როგორც ძველი რომის წარმოდგენა ფორუმის გარეშე.

ჰეგელი გამოჰყოფდა: 1) უწყლო ზეგნებს ფართო ვაკეებით; 2) დაბლობებს, გარდამავალ ქვეყნებს, დასერილს და მორწყულს დიდი მდინარეებით და 3) სანაპირო ქვეყნებს, რომლებიც უშუალოდ ესაზღვრებიან ზღვას. პირველ შემთხვევაში ეს ადგილები ძალიან ჩაკეტილია, თუმცა იძლევიან გარკვეულ იმპულსებს. ამ ადგილებისათვის ძირითადი დარგი მესაქონლეობაა. აქ არაა სახელმწიფო და სამართალი. სხვა შემთხვევებში მინათმოქმედება მეურნეობის საფუძველია, წარმოიქმნება საკუთრება მიწაზე და მისგან გამომდინარე სამართლებრივი ურთიერთობანი, ე. ი. მიიღება სახელმწიფოს საფუძვლები. განვითარებისათვის განსაკუთრებით ხელსაყრელია ზღვის სანაპირო ქვეყნები. აქ დასახლებულ ხალხებს უჩნდებათ ახალი ნიშან-თვისებები. შრომისმოყვარეობის, შეძენის, დაპყრობითი მისწრაფებების და ა. შ. შემდგომი განვითარების გამო ეს ხალხები გამოეყოფიან კონტინენტურ ქვეყნებს, თუნდაც მათთან მდინარით იყვნენო დაკავშირებულნი. ასე მოხდა პოლანდიის გამოყოფა გერმანიისაგან, ხოლო პორტუგალიისა – ესპანეთისაგან. თუ ეს განვითარებადი ქვეყნები დაშორებულია ზღვისაგან, მაშინ ისინი ესწრაფვიან მასზე გასვლას, როგორც შემდგომი პროგრესის პირობას.

ამრიგად, ჰეგელის მიხედვით კაცობრიობის არსებობაში მთავარი იყო გონის განვითარება, მაგრამ უკანასკნელისათვის ერთი და იგივე არაა ყოველგვარი ბუნებრივი პირობები. მისი შემდგომი განვითარება კანონზომიერად მოხდა მხოლოდ ზომიერ ზონაში,¹ მაშინ როდესაც ცხელ და ცივ ზონებში ასეთი განვითარება შეწყდაო. ჰეგელის მიდგომა მოცემული საკითხისადმი ძირეულად განსხვავდებოდა ზემოთ ჩამოთვლილი

¹ ჰეგელს არ შეეძლო აეხსნა ის გარემოება, რომ ამერიკის ზომიერი ზონა უფრო უვარგისი აღმოჩნდა შემდგომი განვითარებისათვის, ვიდრე ამ ორი კონტინენტისა და სხვა ნაწილების ცხელი ზონები. ამ მოვლენის მიზეზი პირველად ლუის მორგანმა გაიგო.

მოაზროვნეებისაგან. ჰეგელთან ჩვენ გვაქვს არა უშუალო ზემოქმედება ბუნებისა ადამიანზე, არამედ ამ რგოლებში ჩნდება შუალედური რგოლი – გონის განვითარების გარკვეული სტადია. ჩვენ შემდგომ დავინახავთ, რომ ასეთი გზა მოცემული საკითხის გააზრებაში ძალზე ნაყოფიერ შედეგს იძლევა. მანვე დაინახა აგრეთვე შრომის იარაღების დიდი როლიც ბუნების ძალების ათვისებაში. იგი წერდა: რათა საგნებს თავი გაართვას, ადამიანი მათ შორის სევამს სხვა საგნებს, რომელნიც ბუნებაში არსებობენ. მაშასადამე, იგი იყენებს ბუნებას თვით ბუნებისავე წინააღმდეგ და ამ მიზნის მისაღწევად იარაღს იგონებს. ადამიანის ეს გამოგონება ეკუთვნის გონს, ასეთი იარაღი კი საჭიროა უფრო მაღლა დავაყენოთ, ვიდრე ბუნებაში არსებული საგანი.¹

ჰეგელის იდეების მიმდევარი იყო გერმანელი გეოგრაფოსი კარლ რიტერი (1779-1859 წწ.), რომლის ლექციებს ისმენდა ახალგაზრდა კარლ მარქსი. კ. რიტერისათვის ნათელი იყო კანონზომიერება, რის თანახმადაც ხალხების განვითარება მიდიოდა ბუნების მიერ დასახული გზით. ამ გზაზე თითოეული კონტინენტი ასრულებდა თავის როლს, საბოლოოდ კი ეს განსაზღვრული იყო ღმერთისაგან. რიტერსავე ეკუთვნის გეოგრაფიულ მეცნიერებაში ტერმინი „გეოგრაფიული ინდივიდუუმის“ შემოღება. ეს ტერმინი აღნიშნავდა ერთ მთელად ჩამოყალიბებულ გეოგრაფიულ ოლქს, რომელიც ხასიათდება ბუნებრივი საზღვრებითა და კავშირებით. მაგრამ კ. რიტერს აქედან არ გაუკეთებია დასკვნები სახელმწიფოს ექსპანსიონისტური საგარეო პოლიტიკის შესახებ: ეს არც შეიძლებოდა იმდროინდელი გერმანიის იდეოლოგიის გაეკეთებინა. ასეთი სახის დასკვნები მხოლოდ გარკვეულ სოციალურ-პოლიტიკურ პირობებში იქნა გაკეთებული პირველად გერმანელი გეოპოლიტიკოსების მიერ.

¹ Гегель, Философия истории, М. –Л., 1935, გვ. 227; მსგავსი აზრები იხ. აგრეთვე „ლოგიკის მეცნიერებაში“.

ისტორიული მატერიალიზმი გეოგრაფიული ფაქტორის მნიშვნელობის შესახებ

ასეთია მოკლედ ის გზა, რომელიც მარქსამდე გაიარა იდეამ საზოგადოებაზე გეოგრაფიული გარემოს როლის შესახებ. როგორც დავინახეთ, უკვე მონტესკიესთან აღარ გვხვდება წმინდა გეოგრაფიული დეტერმინიზმი; ამ დროისთვის დაგროვილი დიდი ისტორიული ცოდნის ახსნა მხოლოდ გეოგრაფიული გარემოთი – მით უმეტეს მისი ერთი ან ორი ელემენტით – შეუძლებელი აღმოჩნდა.

ახლა შევეხოთ საკითხს, თუ რა შეიტანეს ახალი მარქსმა და ენგელსმა აღნიშნული პრობლემის კვლევა-ძიებაში.

კ. მარქსისა და ფ. ენგელსის მიერ საზოგადოებაზე გეოგრაფიული გარემოს გავლენის საკითხის გააზრება რადიკალურად განსხვავდება წინამორბედი მოაზროვნეების გააზრებისაგან. პროგრესი არ მდგომარეობს აღნიშნული საკითხისადმი ასე ვთქვათ, რაოდენობრივად გაფართოებულ მიდგომაში, ე. ი. საზოგადოების განვითარებაში ნაცვლად კლიმატის ან ნიადაგების უდიდესი როლის ჩვენებისა, გეოგრაფიული გარემოს ელემენტების მთელი კომპლექსის (გეოგრაფიული მდებარეობა, კლიმატი, რელიეფი, ნიადაგები, მინის წიაღი, ჰიდროგრაფიული ქსელი, მცენარეულობა, ცხოველთა სამყარო) ჩვენებაში. ასეთი ახალი მომენტი სულაც ვერ მოგვცემდა საკითხის დამაკმაყოფილებელ ახსნას.

მარქსისა და ენგელსის მიერ ისტორიული პროცესის ეს ახალი ახსნა მდგომარეობდა ეკონომიკის როგორც საზოგადოების სოციალური და პოლიტიკური პროცესების, სულიერი კულტურის საფუძვლის გაგებაში. თუ როგორია ამა თუ იმ კონკრეტული საზოგადოების ფიზიონომია, ამას გვიხსნის პირველ რიგში

არა უშუალოდ კლიმატი ან საერთოდ გეოგრაფიული გარემო, არამედ თვითონ უშუალო ცხოვრების წარმოება ამ საზოგადოების მიერ. კაცობრიობის აზროვნებას დასჭირდა საკმაოდ დიდი ხანი, რომ გაეცლო იდეალიზმის, განსაკუთრებით, ჰეგელიანიზმის, დიდი გზა, რათა დაენახა ის უბრალო გარემოება, რომ ადამიანების პოლიტიკური, სამართლებრივი და კულტურული საქმიანობა წანამძღვრად გულისხმობს მატერიალური ცხოვრების წარმოების წესს. თუ როგორ იკმაყოფილებენ მოცემულ საზოგადოებაში მოთხოვნილებებს საკვებზე, ტანსაცმელზე, საცხოვრებელზე, ამათ დასამზადებლად საჭირო წარმოების იარაღებზე და ა. შ. – ეს განსაზღვრავს საზოგადოების, ასევე საზოგადოების შემადგენელი ადამიანების სულიერ ფიზიონომიას. ვიმეორებთ, რომ სოციოლოგიაში ასეთი გამოსავალი პუნქტის მონახვა ბევრად იყო განპირობებული მარქსისა და ენგელსის მიერ ჰეგელის დიალექტიკის საფუძვლიანი ათვისებით. მსგავსი თეზისის მტკიცება ჰოლბახის ან ჰელვეციუსის აზროვნების დონეზე ძალზე უსუსური იქნებოდა. მაგრამ ამ მიმართულებით მსჯელობას აღარ გავაგრძელებთ.

შევჩერდებით ახლა იმაზე, დარჩა თუ არა რაიმე ადგილი გეოგრაფიული გარემოს მნიშვნელობის ჩვენებას საზოგადოების განვითარებაში ისტორიის მატერიალისტური გაგების პოზიციებიდან? ამაზე უნდა ითქვას, რომ საკმაოდ დიდი. ზემოთ ჩვენ დავინახეთ რა როლი ეთმობოდა ბუნებას გონის განვითარებაში ჰეგელთან, მით უფრო კანონზომიერია ბუნების დიდი როლის წარმოჩენა მატერიალური წარმოების განვითარებაში მარქსისა და ენგელსის მიერ. მათთან ნახული იქნა ის გამოსავალი მომენტი, რითაც შეიძლება გააზრებული იქნეს ბუნების, გეოგრაფიული გარემოს ნამდვილი როლი საზოგადოების განვითარებაში. უპირველეს ყოვლისა მიტოვებულ იქნა დაპირისპირება ბუნება – საზოგადოება, რის თანახმადაც მეორე დგას პირველის მიღმა. საზოგადოება, ადამიანი, საბოლოო აზრით ესაა გარკვეულ სტადიაზე ბუნების ევოლუციის პროდუქტიც.

ისინი დგანან არა უკანასკნელის გარეთ, არამედ მის შიგნით. ერთი სიტყვით, დაპირისპირებულობანი: ბუნება – საზოგადოება აზრს ინარჩუნებენ ყოველდღიურ აზროვნებაში. უფრო ფართო მასშტაბით მათი განხილვისას მეორე პირველის შემადგენელ ნაწილად იქცევა. ამ შემთხვევაში გვაქვს არა ბუნება-საზოგადოება, არამედ ბუნება.

განვმარტავთ ამ აზრს შემდეგ მაგალითზე. ჩვეულებრივი აზროვნების დროს ისეთი კატეგორიები, როგორიცაა მატერია, სივრცე, დრო, ჩვენ წარმოგვიდგება განცალკევებული სახით, მაგრამ ფილოსოფიური აზროვნებისას სივრცე და დრო მატერიის არსებობის ფორმებად გამოდიან. ასეთი აზროვნებითი ოპერაციის დროს საბოლოოდ ჩვენ თავში გვაქვს ერთადერთი უნივერსალური იდეა – მატერია.

ამრიგად, უკვე საზოგადოების ისტორიის ისეთი წანამძღვარი, როგორიცაა ადამიანი, მარქსთან და ენგელსთან ბუნების შემადგენელი ნაწილია და არა მის იქით არსებული ფენომენი. ჯერ კიდევ ახალი მსოფლმხედველობის ჩამოყალიბების ხანაში მარქსი და ენგელსი წერდნენ: „ადამიანი ცოცხლობს ბუნებით. ეს ნიშნავს, რომ ბუნება გახლავთ მისი სხეული, რომელთანაც ადამიანი უნდა მუდმივი ურთიერთობის პროცესში იყოს, რათა არ მოკვდეს. რომ ადამიანის ფიზიკური და სულიერი ცხოვრება განუყოფლად არის დაკავშირებული ბუნებასთან, სხვას არაფერს ნიშნავს თუ არა, რომ ბუნება განუყოფლად არის დაკავშირებული თავის თავთან, ვინაიდან ადამიანი ბუნების ნაწილია“.¹

მარქსისტული თეორიის თანახმად, ადამიანები გამოეყოფიან ცხოველთა სამყაროს (ვინააზრით) არა იმიტომ, რომ აზროვნებენ, არამედ იმიტომ, რომ აწარმოებენ. „შრომამ შექმნა თვით ადამიანი“ – ამბობდა ფ. ენგელსი. მაგრამ რა არის შრომა? ესაა ადამიანის მიზანდასახული საქმიანობა ბუნების რაიმე საგნის გარდასაქმნელად, ადამიანთა რაიმე მოთხოვნილების

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс, Из ранних произведений, М., 1956, гл. 565.

დაკმაყოფილებისათვის. ეს აქტი სრულდება ადამიანის მიერ შრომითი ზემოქმედებით ამ საგანზე. მაგრამ როგორც შრომის პოტენციური საშუალებანი, ისე შრომის საგნები ნედლი მასალის სახით უკვე ბუნებაში არიან მოცემული: ადამიანი თავისი შრომით მათ გარდაქმნის და არა ქმნის. ამასთანავე, როგორც უკვე ჰეგელი შენიშნავდა, ამ პროცესში ბუნების საგნები ზემოქმედებენ ერთმანეთზე, ისე რომ ბუნების ამ ბრმა ძალების ურთიერთმოქმედებით მიიღება ადამიანის მიერ გამიზნული შედეგი. ამდენად, საზოგადოების ცხოველთა სამყაროდან გამოყოფა და შემდგომი განვითარება ხდება არა მარტო შრომით, არამედ თვით ბუნების შემწეობითაც.

ბუნება თავისი ძალებითა და საგნებით უბიძგებს ადამიანს შრომის შემდგომი განვითარებისაკენ, აძლევს რა წარმოების საშუალებებს, თუნდაც ნედლი სახით. ბუნების ევოლუციამ შესაძლებელი გახადა არა მარტო ადამიანის უშუალო წინაპრების ფიზიკური კონსტიტუცია და მათ მიერ შრომის პრიმიტიული სახეების დანყება, არამედ *homo sapiens*-ის შემდგომი სულიერი განვითარებაც შრომის უფრო განვითარებული სახეების საფუძველზე. ბუნებამ არა მარტო ქვა და ჯოხი მისცა სანადიროდ ადამიანს, არამედ გარკვეული აზრით გუთანიც, მახვილიც, გემიც და ა. შ. აქ გვეტყვიან: ესენი ხომ თვითონ ადამიანმა შექმნა ხელით? რა თქმა უნდა, გუთანი, გემი და ა. შ. ბუნებას მზა სახით არ მიუცია, მაგრამ განა მას არ მიუძღვის წილი მათ შექმნაში?¹ დედამიწის ზედაპირზე იმყოფება მოსაშინაურებლად ვარგისი მცენარეები და ცხოველები, მისი წიაღი შეიცავს სხვადასხვა მადნებს, ბუნების ზედაპირზე მოედინება მდინარეები, არსებობდა და არსებობენ ტბები, ზღვები და ოკეანეები, რამაც ადამიანის თავს უბიძგა გუთნისა და გემის

¹ განსაკუთრებით ეს ითქმის სასოფლო-სამეურნეო წარმოებაზე. მარქსი წერდა: „მინათმოქმედებაში, მის კაპიტალისტურამდელ ფორმებში ადამიანის შრომა გვევლინება ოდენ დამხმარედ ბუნებრივი პროცესისა, რომელსაც იგი ვერ აკონტროლებს“. Из рукописного наследства К. Маркса, журн. «Коммунист», 1958, №7, გვ. 21.

შექმნისაკენ, წარმოშვეს რა ამ საგნების საჭიროება. წარმოვიდგინოთ რა დაემართებოდა შრომის საშუალებების განვითარებას, ბუნებას რომ თავისი საშუალებანი არა ჰქონოდა მათ განსავითარებლად. მარქსი ხაზგასმით ამბობდა, რომ ბუნება იყო და რჩება კაცობრიობის განვითარების აუცილებელ პირობად. იგი არაა მხოლოდ სივრცე, მხოლოდ საზოგადოების *locus standi* (სადგომი ადგილი), საიდანაც იგი მხოლოდ სასუნთქავე ჰაერს, ანდა სასმელ წყალს იღებს.

ამიტომ იყო რომ „გოთას პროგრამის კრიტიკაში“ მარქსმა გააკრიტიკა სოციალ-დემოკრატიული პარტიის პროგრამის დებულება, რომელიც ადამ სმიტიდან გამოდიოდა, სახელდობრ დებულება „შრომა არის წყარო ყოველგვარი სიმდიდრისა“.¹ საინინააღმდეგოდ ამისა მარქსი აღნიშნავდა: „შრომა არ არის წყარო ყოველი სიმდიდრისა. ბუნება ისევეა წყარო სახმარ ღირებულებათა (და ხომ ამათგან შედგება ნივთიერი სიმდიდრე!), როგორც შრომა, რომელიც თვით მხოლოდ ბუნების ერთ-ერთი ძალის, ადამიანის სამუშაო ძალის გამოვლინებაა... რამდენადაც ადამიანს იმთავითვე ბუნების მიმართ – შრომის ყველა საშუალებისა და საგნის ამ პირველწყაროს მიმართ – ისეთი დამოკიდებულება აქვს, როგორც მესაკუთრეს, და იგი მას ექცევა, როგორც თავის კუთვნილებას, იმდენადვე მისი შრომა ხდება სახმარ ღირებულებათა წყაროდ, მაშასადამე, აგრეთვე სიმდიდრის წყაროდაც“.²

ფრიდრიხ ენგელსი ნაშრომში „შრომის როლი მაიმუნის გაადამიანების პროცესში“ წერდა: შრომა არის წყარო ყოველი სიმდიდრისა, ამბობენ პოლიტიკური ეკონომისტები. ის მართლაც ასეთია ბუნებასთან ერთად, რომელიც მას მასალას აწვდის, ხოლო შრომა ამ მასალას სიმდიდრედ აქცევს“.³

¹ ფიზიოკრატიების მიხედვით პირიქით, ბუნება იყო წყარო ყოველგვარი სიმდიდრისა.

² კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, რჩეული ნაწერები, ტ. II, გვ. II. იხ. აგრეთვე „კაპიტალი“, ტ. I, გვ. 235-236.

³ კარლ მარქსი, ფრიდრიხ ენგელსი, რჩეული ნაწერები, ტ. I, გვ. 88.

როგორც ვხედავთ, ეს აზრი ფიზიოკრატიკისა და ადამ სმიტის დაპირისპირებული თვალსაზრისების სინთეზია და ამდენად ამ საკითხში წარმოადგენს უილიამ პეტის აზრის შემდგომ განვითარებას.

მარქსი და ენგელსი დიდ ყურადღებას უთმობდნენ იმ ბუნებრივ პირობებს, რაშიც უხდება ცხოვრება მოცემულ საზოგადოებას. უკვე „გერმანულ იდეოლოგიაში“ ისინი წერდნენ: „ყოველი ისტორიული აღწერილობა უნდა გამოდიოდეს ამ ბუნებრივი საფუძვლებიდან და მათი იმ ცვლილებებიდან, რომელსაც ისინი განიცდიან ისტორიის მსვლელობაში ადამიანთა მოქმედების მეოხებით“.¹ იგივე ნაწარმოებში გვხვდება ასეთი აზრი: „განვიხილავთ რა ისტორიას ორი მხრიდან, იგი შეიძლება დაყოფილ იქნას ბუნების ისტორიად და ადამიანთა ისტორიად. მაგრამ ორივე ეს მხარე განუყრელადაა ერთმანეთთან დაკავშირებული; სანამ ადამიანები არსებობენ, ბუნების ისტორია და ადამიანთა ისტორია ერთიმეორეს განაპირობებენ“.² იმავე ნაწარმოებში ერთმანეთისაგან გამიჯნულია ბუნებისეული და ცივილიზაციის მიერ შექმნილ საწარმოო ძალები.

რაც შეეხება გეოგრაფიული გარემოს როლს კაცობრიობის შემდგომ ევოლუციაში, ე.ი. საზოგადოების მიერ სხვადასხვა საფეხურების გავლაში, მარქსი ამავე ნაშრომში წერდა: „ეს ურთიერთობანი (გეოლოგიური, ორო-ჰიდროგრაფიული, კლიმატური და სხვა ბუნებრივი ურთიერთობანი. – გ.ყ.) განაპირობებენ ადამიანთა არა მარტო თავდაპირველ ბუნებრივად აღმოცენებულ ორგანიზაციას, რასობრივ განსხვავებულობებს მათ შორის, არამედ ყველა მათს შემდგომ განვითარებასა და განუვითარებლობასაც დღემდე“.³ ამით ისტორიული მატერიალიზმის ფუძემდებლებმა ბევრად გაასწრეს იმდროინდელ მეცნიერებას, რომელსაც ჯერ არ ჰქონდა გაცნობიერებული ცალკეუ-

¹ კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, „გერმანული იდეოლოგიაიდან“. 1948, გვ. 16.

² იგივე, გვ. 13.

³ იგივე, გვ. 16.

ლი ხალხების განვითარება-განუვითარებლობაში გეოგრაფიული გარემოს დიდი მნიშვნელობა. ერთადერთი გამონაკლისი ამ მხრივ იყო კლიმატის როლის გაგება (ცხელი, ცივი და ზომიერი ქვეყნების განვითარებაში. ამიტომაც, როცა ლუის მორგანმა დასავლეთი და აღმოსავლეთი ნახევარსფეროების მოსახლეობათა განვითარების განსხვავებულობა ბარბაროსობის შუა საფეხურიდან მოყოლებული ფლორისა და ფაუნის თავისებურებებით ახსნა, ენგელსის მიერ ეს დებულება უყოყმანოდ იქნა მიღებული.

თუ როგორ წარმოედგინა კონკრეტულად კარლ მარქსს გეოგრაფიული გარემოს როლი აზიის (კერძოდ, ინდოეთის) ისტორიაში, ამ თემაზე მოვიტანთ ვრცელ ამონარიდს მისეული სტატიიდან „ბრიტანეთის ბატონობა ინდოეთში“. „აზიაში საერთოდ უხსოვარი დროიდან არსებობდა მართვა-გამგეობის მხოლოდ სამი დარგი: საფინანსო უწყება, ანუ საკუთარი ხალხის ძარცვის უწყება, სამხედრო უწყება, ანუ სხვა ხალხთა ძარცვის უწყება, და დასასრულ, საზოგადოებრივ სამუშაოთა უწყება. ჰავის და ნიადაგის თავისებურებამ, განსაკუთრებით ვრცელ უდაბნო ადგილებში, რომელიც საჰარიდან დაწყებული ვრცელდება არაბეთში, სპარსეთში, ინდოეთსა და სათათრეთში აზიის ზეგანმდე, აღმოსავლეთის სოფლის მეურნეობის საფუძვლად გახდა ხელოვნური რწყვის სისტემა არხებისა და ირიგაციულ ნაგებობათა გზით. როგორც ეგვიპტესა და ინდოეთში, ისე მესოპოტამიასა, სპარსეთსა და სხვა ქვეყნებში წყალდიდობით სარგებლობენ მინდვრების გასანაყოფიერებლად, აგრეთვე მდინარის მაღალ დონეს იყენებენ სარწყავ არხებში წყლის გადასადგებად, წყლის ეკონომიური და კოლექტიური გამოყენების ამ ელემენტარულმა აუცილებლობამ აიძულა დასავლეთში კერძო მენარმეები ნებაყოფლობით ასოციაციებად გაერთიანებულიყვნენ ისე, როგორც ეს ფლანდრიასა და იტალიაშია. აღმოსავლეთში კი, სადაც ცივილიზაცია მეტად დაბალ დონეზე იდგა და ტერიტორიების ფართობი მეტად დიდი იყო, იგივე აუცილებლობა ნებაყოფლობითი ასოციაციების და-

საარსებლად მოითხოვდა ცენტრალიზაციის მომხდენი მთავრობის ძალით ჩარევას. აქედან – ის ეკონომიკური ფუნქცია, რომელსაც იძულებით ასრულებდა ყველა აზიური მთავრობა, სახელდობრ – საზოგადოებრივ სამუშაოთა ორგანიზაციის ფუნქცია. ნიადაგის ხელოვნური განოყიერების ეს სისტემა, რომელიც ცენტრალურ მთავრობაზე იყო დამოკიდებული და დაუყოვნებლივ დაეცემოდა, როგორც კი ეს მთავრობა მორწყვის და ამომშრობის სამუშაოებს დაუდევრად მოეპყრობოდა, გვიხსნის სხვაგვარად აუხსნელ იმ ფაქტს, რომ ჩვენ ახლა ვხედავთ მთელ უნაყოფო და უდაბნო ტერიტორიებს, რომლებიც ოდესღაც საუცხოოდ იყო დამუშავებული, როგორიცაა მაგალითად, პალმირა, პეტრა, იემენის ნანგრევები და ეგვიპტის, სპარსეთისა და ინდოეთის ვეებერთელა პროვინციები. ამით აიხსნება აგრეთვე ის ფაქტი, რომ ერთადერთი გამანადგურებელი ომი კმაროდა ქვეყნის გასაუკაცრიელებლად საუკუნეების მანძილზე და მთელი მისი ცივილიზაციის მოსასპობად.

და აი ბრიტანელებმა გადაიღეს ოსტ-ინდოეთში თავიანთი წინამორბედებისაგან საფინანსო უწყება და სამხედრო უწყება, მაგრამ სრულიად უყურადღებოდ დატოვეს საზოგადოებრივ სამუშაოთა უწყება. აქედან – დაცემა სოფლის მეურნეობისა, რომელსაც არ შეეძლო განვითარებულიყო თავისუფალი კონკურენციის ბრიტანელი პრინციპის თანახმად, ე. ი. თანახმად პრინციპისა *laissez faire, laissez aller*.¹ მაგრამ აზიის სახელმწიფოებში ჩვენ ჩვეულებრივ ვხედავთ, რომ სოფლის მეურნეობა ეცემა ერთი მთავრობის მმართველობის დროს და ისევ აღორძინებას განიცდის რომელიმე სხვა მთავრობის მმართველობის დროს. აქ მოსავალიც კარგ თუ ცუდ მთავრობაზეა დამოკიდებული, ისე როგორც ევროპაში იგი დამოკიდებულია ცუდ ამინდზე².

¹ მიეცით მოქმედების თავისუფლება (ფორმულა ბურჟუაზიულ ეკონომისტ-ფრიტრედერებისა, რომლებიც იცავდნენ ვაჭრობის თავისუფლებას და სახელმწიფოს ჩაურევლობას ეკონომიკურ ურთიერთობათა სფეროში).

² კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, რჩეული ნაწერები, ტ. I, თბ., 1950, გვ. 386–87.

ფრიად საყურადღებო გახლავთ აგრეთვე კარლ მარქსის მიხედვით: „ყველა აღმოსავლურ ტომთა შორის ისტორიის დასაწყისიდანვე ვამჩნევთ საერთო თანაფარდობას მათი ერთი ნაწილის მკვიდრბინადრობასა და მეორე ნაწილის მიერ განგრძობილ მომთაბარობას შორის“.¹ ცხადია, აღნიშნული გარემოების საფუძველს სათანადო გეოგრაფიული პირობები წარმოადგენდა.

ასევე დიდად საინტერესოა ამონარიდი ფრიდრიხ ენგელსის წერილიდან კარლ მარქსისადმი (1853 წ. 6 ივნისს). „... მინის საკუთრების არარსებობა მართლა გასაღებს წარმოადგენს მთელი აღმოსავლეთისათვის. ამაშია მთელი პოლიტიკური და რელიგიური ისტორიის ფუძე. მაგრამ როგორ მოხდა, რომ აღმოსავლეთის ხალხებმა ვერ მიაღწიეს მინის საკუთრებას, ფეოდალურ საკუთრებასაც კი? მე მგონია, რომ ეს აიხსნება უმთავრესად ჰავით და ნიადაგის ხარისხით, განსაკუთრებით უდაბნოთა იმ დიდი ზოლით, რომელიც, საპარიდან დაწყებული, გაივლის არაბეთს, სპარსეთს, ინდოეთს და სათათრეთს აზიის უმაღლესი მთების მასივებამდე. მიწათმოქმედების პირველ პირობას აქ ხელოვნური მორწყვა წარმოადგენს, ხოლო ეს შეადგენს ან სათემო საქმეს, ან პროვინციების, ან ცენტრალური მთავრობის საქმეს... მინის ეს ხელოვნური განაყოფიერება, რომელიც დაუყოვნებლივ წყდებოდა, როგორც კი მორწყვის სისტემა მოიშლებოდა, გვიხსნის იმ სხვაგვარი გაუგებარ ფაქტს, რომ მთელი ოლქები, რომლებიც წინათ მშვენივრად იყო დამუშავებული, დღეს მიგდებულია და უდაბნოდ არის გადაქცეული (პალმირა, პეტრა, ნანგრევები იემენში და რიგი ადგილები ეგვიპტეში, სპარსეთსა და ჰინდუსტანში). ამით აიხსნება ის ფაქტიც, რომ საკმარისი იყო ხოლმე ერთი გამანადგურებელი ომი, რომ გაეუკაცრიელებია ქვეყანა და მოესპო მისი ცივილიზაცია ასეული წლების მანძილზე“.²

¹ კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, რჩეული წერილები, 1949, გვ. 73.

² იგივე, გვ. 75.

„კაპიტალის“ I ტომში კ. მარქსი წერდა: „არა ნიადაგის აბსოლუტური ნაყოფიერება, არამედ – მისი დიფერენცირება, მისი ბუნებრივი პროდუქტების მრავალფეროვნება შეადგენს შრომის საზოგადოებრივი დანაწილების ბუნებრივ საფუძველს და აიძულებს ადამიანს, იმ ბუნებრივი პირობების ცვალებადობის მეოხებით, რომელშიც იგი მეურნეობას ეწევა, გაამრავალფეროვნოს თავისი საკუთარი მოთხოვნილებანი, უნარი, შრომის საშუალებანი და შრომის წესები“.¹ წიგნის სხვა ადგილას ვკითხულობთ: „სხვადასხვა თემი მის გარშემო არსებულ ბუნებაში წარმოების სხვადასხვა საშუალებას და სხვადასხვა საარსებო საშუალებას პოულობს. ამიტომ მათი წარმოების წესი, ცხოვრების წესი და პროდუქტები სხვადასხვანაირია. აი ეს ბუნებრივად აღმოცენებული განსხვავება იწვევს სხვადასხვა თემის შეხვედრის დროს მათი პროდუქტების გაცვლას და, მაშასადამე, ამ პროდუქტების თანდათან საქონლად გადაქცევას“.² დასასრულ მარქსის მიხედვით, გარეშე ბუნებრივი პირობები იყოფა ორ დიდ კატეგორიად: ა) სიმდიდრედ საარსებო საშუალებათა სახით (ნიადაგის ნაყოფიერება, თევზი, მდიდარი წყლები და სხვ.) და ბ) სიმდიდრედ შრომის საშუალებათა სახით (ჩანჩქერები, სანაოსნო მდინარეები, ხე-ტყე, ლითონი, ქვანახშირი და სხვ.). აქვე იგი დასძენდა, რომ კულტურის (ფართო გაგებით) საწყის საფეხურებზე გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს პირველი სახის ბუნებრივ სიმდიდრეს, ხოლო მაღალ საფეხურებზე – მეორე სახის სიმდიდრეს.³

გვეჩვენება (ნახევრადირონიულად), რომ ამგვარი აზრების გამოისობით გეოპოლიტიკოსები უყოყმანოდ ჩათვლიდნენ კ. მარქსსა და ფ. ენგელსს თავიანთ თანამოაზრეებად, ასევე საბჭოთა ფილოსოფოსები და ისტორიკოსები – გეოგრაფიულ დეტერმინისტებად!

¹ იბ. 1954 წლის ქართული გამოცემა, გვ. 647.

² იქვე, გვ. 447.

³ იქვე, გვ. 645, 646.

დაბოლოს, კიდევ ერთი გარემოების შესახებ. თუ უწინდელი მოაზროვნეების მიერ ბუნების როლი უმეტეს შემთხვევაში განიხილებოდა ადამიანის ფსიქიკაზე ზემოქმედებით, მარქსისა და ენგელსის თეორიაში ბუნების როლი ძირითადად განიხილება საზოგადოებაზე და ამის შემდეგ ადამიანზე ზემოქმედებით.

მართლაც, ამ მომენტს მკვეთრად გახაზავდა ხოლმე გეორგი პლехანოვი და კარლ ვიტფოგელი თავის ზემოთ დასახელებულ ვრცელ სტატიაში. ადამიანი განცალკევებულად კი არ ზემოქმედებს ბუნებაზე დანიელ დეფოს ცნობილი ნაწარმოების გმირის მსგავსად, არამედ კოლექტივში და კოლექტივების მეშვეობით, განსაზღვრულ საზოგადოებრივი ურთიერთობების პირობებში. მასთან ეს ზემოქმედება გაშუალებულია წარმოებით, როგორც გამაშუალებელი რგოლით. საზოგადოების განვითარების გაგებაში მთავარია ამ მომენტის გათვალისწინება. რაც შეეხება უშუალო ზეგავლენას, იგი, მართალია, არსებობს (ხალხის ტემპერამენტი), მაგრამ ისტორიულ პროცესში ნაკლები მნიშვნელობისაა.

ჩვენ აღარ შევუდგებით ისტორიის მატერიალისტური გაგების ფუძემდებლების აზრის გადმოცემას საზოგადოებაზე გეოგრაფიული გარემოს როლის შესახებ. ვიმეორებთ, რომ მათ მიერ იმ გარემოების დანახვამ, რომ წარმოება საზოგადოების არსებობისა და განვითარების საფუძველია, გამოავლინა საზოგადოების არსებობასა და განვითარებაში გეოგრაფიული გარემოს მნიშვნელობის ჩვენების შესაძლებლობა. მართალია, ისინი თავიანთი თეორიის ზოგადი ფორმულირებისათვის გეოგრაფიულ გარემოს ხშირად არ იხსენიებდნენ, მაგრამ ეს ალბათ იმიტომ, რომ როგორც ეს ფ. ენგელსმა აღნიშნა თავისი მოღვაწეობის ბოლო პერიოდში კ. შმიდტისადმი გაგზავნილ წერილში, ამათ სურდა ხაზი გაესვათ თავისი თეორიის განსხვავებულობისათვის სხვა სოცოლოგიურ თეორიებთან შედარებით. მაგრამ ისტორიული მატერიალიზმის ფუძემდებლების აზრების გაცნობა არავითარ ეჭვს არ იწვევს იმაში, რომ საზოგადოება

ცხოვრობს არა მარტო ეკონომიკით, არამედ ბუნებაშიც, რომ ეკონომიკის გაგება ბუნების გარეშე შეუძლებელია ისევე, როგორც ბუნების როლისა მასზე საზოგადოების წარმოების აქტიურობის გარეშე. ეს ხაზგასმით იქნა აღნიშნული ფ. ენგელსის მიერ ვ. ბორგიუსისადმი (1894 წელი) გაგზავნილ წერილში, სადაც ეკონომიკური ურთიერთობების ცნებაში (ფართო აზრით) ტექნიკის შემდეგ შეტანილია გეოგრაფიული საფუძველი.¹

აღსანიშნავია, რომ თავის ერთ-ერთ გვიანდელ წერილში (პერსტიისადმი) ფ. ენგელსი ნორვეგიის ჩამორჩენილობას ხსნიდა ქვეყნის იზოლირებულობის, აგრეთვე ბუნებრივი პირობების მიზეზებით.²

ამრიგად, მარქსთან და ენგელსთან უკვე მოცემულია გზა საზოგადოების ისტორიის, მათ შორის საზოგადოებაზე გეოგრაფიული გარემოს გავლენის როლის გასაგებად.³ მაგრამ სხვადასხვა მიზეზების გამოისობით ისტორიულმა მატერიალიზმმა ვერ პოვა გავრცელება ბურჟუაზიულ სოციალოგიაში. ამიტომ მისი წარმომადგენლები შორს არ წასულან მონტესკიეს მიერ აღნიშნული საკითხის გააზრებიდან. მოკლედ გადავავლებთ თვალს ე.წ. გეოგრაფიული დეტერმინიზმის შემდგომ ევოლუციას ისტორიის მატერიალისტური გაგების შექმნის შემდეგ.

¹ კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, რჩეული წერილები, 1949, გვ. 517.

² იქვე, გვ. 462.

³ უფრო დაწვრილებითი გადმოცემა, თუ რაში მდგომარეობდა პროგრესი მარქსთან და ენგელსთან მოცემული საკითხის კვლევაში სხვა მოაზროვნეებთან შედარებით, ჩვენ მოვახდინეთ დასახელებული წიგნის შემდგომ თავებში, კაცობრიობის განვითარების ცალკეულ ფაზებზე გეოგრაფიული გარემოს როლის ჩვენებისას.

გეოგრაფიული ფაქტორის მნიშვნელობის გააზრება მარქსიზმის კლასიკოსების შემდგომ. გეოპოლიტიკა.

გეოგრაფიული დეტერმინიზმის ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელი იყო ინგლისელი ისტორიკოსი და სოციოლოგოსი ჰენრი ტომას ბოკლი (1821-1862 წწ.), რომლის მთავარი ნიგნი გახლავთ „ცივილიზაციის ისტორია ინგლისში“ (ორ ტომად).¹ მისი აზრით, საზოგადოების არსებობასა და განვითარებაში გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს კლიმატს, საკვებს, ნიადაგებსა და ბუნების საერთო იერსახეს. ყველაზე დიდ როლს ამ ელემენტებიდან იგი აკუთვნებდა კლიმატს, რამდენადაც ეს უკანასკნელი დიდ გავლენას ახდენდა ჭარბი, ზედმეტი პროდუქტის წარმოებაზე და დაგროვებაზე. სიმდიდრის დაგროვებას ბოკლი სამართლიანად განიხილავდა როგორც საფუძველს ფიზიკური შრომისაგან თავისუფალი ფენების გამოყოფისათვის, მეცნიერებისა და საერთოდ საზოგადოებრივი ცნობიერების განვითარებისათვის.

ბოკლთან, განვითარების პერსპექტივების თვალსაზრისით, ერთი და იგივე მნიშვნელობის არ ყოფილა მიწის მაღალი ნაყოფიერება და ცხელი კლიმატი აზიისათვის, ერთი მხრივ, და ზომიერი კლიმატი ევროპისათვის, მეორე მხრივ: ცხელი კლიმატის პირობებში მოთხოვნილებანი მცირეა, საკვები ძირითადად მცენარეულია, რომლის წარმოება შედარებით იოლია. ამიტომ აქ უფრო სწრაფად და მკვეთრად ხდება სიმდიდრის გადანაწილება დაბალ და მაღალ კლასებს შორის, ვინაიდან აუ-

¹ ცნობილი ფაქტია, რომ გიმნაზიაში სწავლისას ბოკლის შესახებ რეფერატი წაუკითხავს ივანე ჯავახიშვილს. იხ. დავით გვრიტიშვილი, ივანე ჯავახიშვილი, თბ., 1968, გვ. 5.

ცილებელი პროდუქტის რაოდენობა მშრომელი მოსახლეობისათვის შედარებით მცირეა. ეს სხვა თანაბარ პირობებში ინვეეს ხალხთმოსახლეობის დიდ ზრდას. შესაბამისად უფრო მეტია ზედმეტი პროდუქტი მაღალი ფენებისათვის. ყოველივე ამას შედეგად მოჰყვა ძალიან დიდი უთანასწორობა საზოგადოების ამ ნაწილებს შორის სოციალურ და პოლიტიკურ მდგომარეობაში. ამდენად, ბოკლის აზრით, ნაყოფიერი ნიადაგები და ცხელი კლიმატი იქცნენ აზიის საზოგადოების განუვითარებლობის მიზეზად.

ამ მხრივ სულ სხვა იყო ევროპის ბედი. აქ ფიზიკური შრომით დასაქმებული მოსახლეობის მოთხოვნილებანი ბევრად მეტი იყო. აქაური კლიმატის პირობებში აუცილებელი იყო ორგანიზმის მიერ ნახშირბადის დიდი რაოდენობის შემცველი ცხოველური წარმოშობის საკვების მიღება, რაც თავის მხრივ უფრო მეტი შრომის დანახარჯებით იქმნება. ამიტომ, ევროპაში უთანასწორობა მატერიალურ, სოციალურ და პოლიტიკურ მდგომარეობებში, მოსახლეობის უფრო ნაკლები სიმჭიდროვის გამო ისეთი მკვეთრი არ არის, როგორც აზიაში. ამას ბოკლი ამტკიცებდა ინგლისში მანქანური წარმოების ფართო გავრცელების შემდეგ, რამაც უზარმაზარი უფსკრული შექმნა მაშინდელი საზოგადოების კლასებს შორის!

ბოკლის მიხედვით ევროპაში ზომიერი კლიმატი შესაძლებელს ხდიდა, ფიზიკური შრომა უფრო მეტად ასატანი ყოფილიყო. ამან კი ხელი შეუწყო ევროპის საზოგადოების პროგრესს, ამრიგად, კლიმატი ევროპისათვის უფრო უკეთესი აღმოჩნდა, ვიდრე მიწის ნაყოფიერება აზიისათვის. ამის შედეგი იყო სოციალურ-პოლიტიკური პროგრესი ევროპაში, ხოლო აზიაში – სტაგნაცია და რეგრესი.

ბოკლი საკვებთან დაკავშირებით ლაპარაკობდა არა მარტო მისი შემადგენლობის გავლენაზე ადამიანის ფიზიკურ აგებულებაზე და სულიერ მდგომარეობაზე (ევროპელთა საკვებში ჭარბობს ნახშირბადი, ხოლო აზიელებისაში – ჟანგბადი), არა-

მედ საკვების რაოდენობის წარმოებაზეც, ამით მას აღნიშნულ სოციოლოგიურ თეორიაში ახალი მომენტი შეჰქონდა.

მეოთხე ელემენტი, რომელსაც აგრეთვე დიდი მნიშვნელობა აქვს საზოგადოების განვითარებაში, ბოკლის მიხედვით, იყო ბუნების საერთო იერსახე (The general feature of nature). ეს ელემენტი მხედველობისა და სხვა ორგანოების მეშვეობით აძლევს მიმართულებას ცნებების დაახლოებას, რითაც სხვადასხვა ხალხებში სხვადასხვაგვარ აზრთა წყობას ქობდნენ. იგი აღაგზნებს ადამიანთა წარმოსახვას, ათავისუფლებს მათ ცრურწმენებისაგან ან პირიქით: თავის მხრივ მნიშვნელოვან დაბრკოლებად იქცევიან ცოდნის გავრცელებაში. ეს კი ხელს უშლის საზოგადოების საერთო პროგრესს.

ტროპიკულ ქვეყნებში ბუნება უაღრესად მდიდარია. ძალზე მრავალფეროვანია ბუნების ძალებიც (ვულკანიზმი, მიწისძვრები, ქარიშხლები და ა. შ.). ყოველივე ეს წარმოშობს ცრურწმენებს, რაც აისახა ამ ხალხების ფანტასტიკური ხასიათის ხელოვნებაში. იგივე მიზეზის გამო, ეს ხალხები ვერ გათავისუფლდნენ რელიგიის პრიმიტიული ფორმებისაგან.

ზომიერ ზონაში ბუნება შედარებით ღარიბია. აქ მცენარეულ და ცხოველთა სამყაროს არ ახასიათებს ორგანიზმების სახეობების სიმრავლე, არ მოედინებიან დიდი მდინარეები, მათთვის დამახასიათებელი კატასტროფული წყალდიდობებით და ა. შ. ამიტომ, აქ მცხოვრებ ხალხებს ნაკლებად უჩნდებათ ცრურწმენები. სამაგიეროდ მათ უვითარდებათ გონება და არა წარმოსახვა. ადარებდა რა ინდოეთს საბერძნეთთან, ინდოელების გონებრივ ჩამორჩენილობას, რელიგიურ ფანატიზმს ბოკლი ხედავდა ამ ხალხის გარემომცველ ბუნებაში. ბერძნების გარემომცველი ბუნება კი, ბოკლის აზრით, გამორიცხავდა ასეთ შედეგებს.

უკვე ჰენრი ბოკლის მაგალითზე ცხადი გახდა, თუ რა ღარიბია აზრებით გეოგრაფიული სკოლა სოციოლოგიაში, როგორ წინააღმდეგობაშია იგი ისტორიულ სინამდვილესთან. თუ ეს მი-

მართულება საზოგადოების გაგებაში XVIII საუკუნის ჩათვლით რაიმეს იძლეოდა, ბევრად უფრო ნაკლები შედეგი მოიტანა მან XIX და XX საუკუნეებში.

ლევ მეჩნიკოვის¹ (1838-1888) ორიგინალური თეორიის თანახმად, მსოფლიო ცივილიზაციის განვითარებაში გადამწყვეტი როლი ითამაშა წყლის სტიქიონებმა, კერძოდ: მდინარეებმა, ზღვებმა და ოკეანეებმა. ამისდა მიხედვით მსოფლიო ისტორიას ლ. მეჩნიკოვი ჰყოფდა შემდეგ პერიოდებად.

პირველი პერიოდი – ესაა კულტურის სამდინარო ხანა. ამ ეტაპზე ცივილიზაციები შეიქმნა ნილოსის, ტიგროსის, ევფრატის, ინდის, განგის, ხუანხესა და იანძის დაბლობებში.

მეორე პერიოდი მსოფლიო ცივილიზაციის განვითარებაში აღინიშნა ამ მდინარეებიდან ცენტრის ხმელთაშუა ზღვაში გადანაცვლებით, ამ პერიოდსავე მიეკუთვნება შავი ზღვის აუზი სამხრეთით მდებარე ბიზანტიითურთ.

მესამე პერიოდი იწყება 1492 წლიდან, ე. ი. კოლუმბის მიერ ამერიკის აღმოჩენის ხანიდან. ამ ხანაში წინაურდებიან პორტუგალია, ესპანეთი, ნიდერლანდები, ინგლისი და საფრანგეთი.

მეოთხე პერიოდი მსოფლიო ცივილიზაციის ის პერიოდია, როცა კულტურის ცენტრი ატლანტიკის ოკეანიდან ინაცვლებს წყნარ ოკეანეში.

ლ. მეჩნიკოვის ეს თეორია არანაკლებ სუსტია, ვიდრე გეოგრაფიული სკოლის სხვა წარმომადგენლებისა, მის მიერ ისტორიული რეალობის ახსნა არადამაკმაყოფილებელია. პირველი კითხვა, რომელიც აღიძრება ამ თეორიის გაცნობისას, იმაში მდგომარეობს, თუ რატომ მაინცდამაინც ეს მდინარეები გახდა უძველესი ცივილიზაციების წარმოშობის მთავარი მიზეზი. მდინარეები აზიისა და ჩრდილოეთი აფრიკის გარდა, როგორც ცნობილია, არსებობდნენ სხვა კონტინენტებზედაც, ასევე აღ-

¹ მისი მთავარი ნაშრომი „ცივილიზაცია და დიდი ისტორიული მდინარეები“ გამოქვეყნდა 1889 წელს ფრანგულ ენაზე. რუსულად გამოიცა ცხრა წლის შემდგომ.

ნიშნული კონტინენტების სხვა ნაწილებშიც. რატომ სახელდობრ ძვ. წ. ა. IV-III ათასწლეულები იქცნენ აღნიშნული ცივილიზაციების წარმოშობის ხანად და არა მაგალითად ძვ.წ. XI-X ათასწლეულები? ძველი ცივილიზაციები როგორც აზიაში, ისე სხვა კონტინენტებზეც, ბევრ შემთხვევაში ნაკლებად იყვნენ დაკავშირებული დიდ მდინარეთა ველებთან (დაბლობებთან). როცა ლ. მეჩნიკოვი ცივილიზაციის წარმოშობაში ნილოსის, ეფრატისა და სხვათა როლზე ლაპარაკობდა, იგი აგრეთვე ითვალისწინებდა სოციალურ და პოლიტიკურ ფაქტორებსაც მოსახლეობის ორგანიზებულობის უნარისა და სახელმწიფოს ჩამოყალიბების სახით. მაგრამ ეს მაინც ძალზე ცოტას ნიშნავს იმისათვის, რომ პირველი ცივილიზაციების წარმოშობაში სოციალურ-ეკონომიკური წანამძღვრები სათანადოდ იქნეს ნაჩვენები.¹

ანდა მეორე პერიოდში რატომ მაინცდამაინც მხოლოდ ხმელთაშუა ზღვა გახდა ცივილიზაციის შემდგომი ევოლუციის სამშობლო? რატომ არ ჰქონდა ამას ადგილი ჩრდილოეთი ან ბალტიის ზღვის, ანდა ყვითელი ზღვის და ა. შ. აუზებში? მით უმეტეს - ცნობილია, რომ ჩრდილოეთი და ბალტიის ზღვები გარკვეული საზოგადოებების განვითარების დაჩქარებაში თვალსაჩინო ფაქტორად იქცა. ანდა მესამე პერიოდი, რატომ დაიწყო ატლანტიკის ოკეანით და სახელდობრ XV საუკუნის ბოლო ხანებიდან? ამ კითხვებზე ლ. მეჩნიკოვის წიგნში „ცივილიზაცია და დიდი ისტორიული მდინარეები“ ძალიან სუსტ პასუხებს ვპოულობთ. ასე რომ, მიუხედავად ორიგინალობისა, აღნიშნული თეორია მეცნიერული თვალსაზრისით არაა დამაჯერებელი.

ანთროპოგეოგრაფიის ფუძემდებელ ფ. რატცელს (1844-1904) თავისი შეხედულებანი ჩამოყალიბებული ჰქონდა წიგნებში: „პოლიტიკური გეოგრაფია“, „ხალხთმცოდნეობა“, „დედამიწა

¹ ამაზე აქ არ შევჩერდებით, რადგან იგი ცალკე თავში გვექნება განხილული.

და ცხოვრება“, „ანთროპოგეოგრაფია“, „კაცობრიობა როგორც სიცოცხლის მოვლენა დედამიწაზე“ და სხვ. ამ ნაწარმოებებში გვხვდება ცალკეული სწორი მოსაზრებანი პრიმიტიულ საზოგადოებათა ცხოვრების მოვლენების ახსნაში, ბუნებრივი პირობებისაგან მეურნეობის სხვადასხვა ფორმების დამოკიდებულებაზე, მათ გავლენაზე ხალხების ფსიქიკაზე, მაგრამ მისი საერთო შეხედულებანი მეცნიერებისათვის მიუღებელია.

ფრიდრიხ რატცელმა სახელმწიფო წარმოადგინა თავისეულ ბიოლოგიურ ორგანიზმად, რომელიც მოიცავს გარკვეულ ტერიტორიასა და ხალხს, მოსახლეობას. მისი განვითარების ნორმალური ტენდენციაა ტერიტორიის გაფართოება ბუნებრივ საზღვრებამდე. ამდენად, ომები, ანექსიები „ჯანსაღი“ საზოგადოებრივი ორგანიზმის აქტიურობის გამოვლინებაა (მისი აზრით, ნორმალური სახელმწიფო 5 მლნ კმ² ფართობისა მაინც უნდა ყოფილიყო). სახელმწიფოს საგარეო პოლიტიკა განპირობებულია არა სოციალურ-ეკონომიკური პირობებით, რომლებშიც გარკვეული სოციალური ფენების ინტერესები აისახებიან, არამედ საგანთა ბუნებრივი მდგომარეობით.

ფ. რატცელის ამ ძირითად დებულებებს არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს მეცნიერებისათვის, იგი მეცნიერული, სოციოლოგიური აზროვნების დაკნინების გამოხატულებაა. სამაგიეროდ, ამ თეორიამ მით უფრო მეტი ფასეულობა მოიპოვა განსაკუთრებით გერმანიის იმპერიალისტური წრეების საგარეო პოლიტიკაში. ეს გერმანელი გეოგრაფოსი გახდა გეოპოლიტიკის ფუძემდებელი¹, გეოპოლიტიკისა, რომელიც რასიზმთან ერთად გერმანელი ფაშისტების გაბატონებულ დოქტრინად იქცა. ამჯერად, გერმანიის აგრესიულობის ზრასთან ერთად, გეოპოლიტიკამ უფრო ფართო გავრცელება ჰპოვა. მაგრამ ეს არ ყოფილა მეცნიერების ტრიუმფი, ისევე როგორც ეს არ იყო პროგრესი გეოგრაფიული გარემოს როლის ახლებურ გაგებაში. ჩვენი მტკიცე რწმენით, იგი გამოხატავდა და გამოხატავს მხო-

¹ ეს ტერმინი შემოიტანა შვედმა სახელმწიფოთმცოდნე რუდოლფ ჩელენმა.

ლოდ გერმანიის აგრესიული ნრეების პოლიტიკურ ინტერესებს, ხოლო ჭეშმარიტება – მეცნიერების ნამდვილი მიზანი, გეოპოლიტიკის თვალსაზრისით, უკანა პლანზე დგას.

ძალზე მოკლედ შევეხებით გეოპოლიტიკის სხვა წარმომადგენელთა თვალსაზრისებს.¹

რუდოლფ ჩელენმა (1864-1922 წწ.) ნაშრომებში: „თანამედროვე დიდი სახელმწიფოები“, „სახელმწიფო როგორც ორგანიზმი“, შემდეგნაირი თვალსაზრისი განავითარა: დიდმა სახელმწიფოებმა, განსაკუთრებული „გეოგრაფიული ბედისწერის“ ძალით, უნდა გააერთიანონ გარშემო მდებარე „არაორგანიზებული ტერიტორიები“ დიდ გეოგრაფიულ და სამეურნეო კომპლექსებად. მისი აზრით, ასეთი კომპლექსები უკვე იყო შექმნილი ინგლისის, რუსეთის იმპერიებისა და აშშ-ის სახით. დასავლეთ ევროპაში ასეთივე მისია უნდა შეესრულებინა გერმანიას „შუა ევროპის“ კომპლექსის შექმნით. ამ ტერიტორიას ატლანტიკის ოკეანიდან სპარსეთის ყურემდე, ადრიატიკის ზღვიდან ბალტიის ზღვამდე აქვს საერთო „გეოგრაფიული ბედი“; ხასიათდება ერთნაირი ნიშან-თვისებებითა და ისტორიულადაც გამოდიოდა როგორც ერთი მთლიანი. ამრიგად, გერმანიას მხოლოდ ეს დარჩენოდა, რომ მოვლენათა ლოგიკის განვითარებაში სათანადოდ აქტი შეესრულებინა. მიზნის „გაცნობიერება“ კი ამ შვედი იურისტის მისია იყო.

ამერიკელი ალფრედ მეჰენის (1840-1914 წწ.) აზრით, ხალხთა განვითარების მთავარი მამოძრავებელი ძალა იყო სამხედრო-საზღვაო ფლოტი, რაც თავის მხრივ განპირობებული იყო ქვეყნის გეოგრაფიული მდებარეობითა და ფიზიკური ორგანიზაციით (რელიეფი, ბუნებრივი რესურსები, კლიმატი, ტერიტორიის სიდიდე). ამ დებულების დამტკიცებას იგი ცდილობ-

¹ დანერჩილებით ამ საკითხზე იხ. გ. ჰაიდენის წიგნი, ასევე Ю.Н. Семенов, Фашистская геополитика на службе американского империализма, М., 1952, აგრეთვე პროფ. გურამ ასათიანის წიგნში „თანამედროვე ბურჟუაზიული სოციოლოგია“, თბ., 1976, გვ. 33-40.

და 1660-1783 წლების მსოფლიოს განვითარებული ნაწილების ისტორიის შუქზე. ა. მეჰენის (იგი ადმირალი გახლდათ) პრაქტიკული მიზანი იყო აშშ-ის მიერ ძლიერი სამხედრო-საზღვაო ფლოტის შექმნა, რითაც უნდა განხორციელებულიყო დასავლეთ ნახევარსფეროს გეოპოლიტიკური ერთიანობა.

სხვა გეოპოლიტიკოსებიდან გამოირჩეოდნენ კ. ჰაუსჰოფერი, ე. ობსტი, ო. მაული, ჰ. მაკინდერი, ნ. სპიკმენი და სხვ. ვფიქრობთ, არაა საჭირო მათი გეოპოლიტიკური აზრების თუნდაც ზოგად ხაზებში გადმოცემა, რადგან პრობლემის მეცნიერულ გააზრებაში ისინი არსებითს არაფერს არ იძლევიან, მით უმეტეს, რომ ისინი ნაკარნახევია აგრესიული საგარეო პოლიტიკის მოსაზრებით.¹ მხოლოდ ამ ასპექტით არის სასარგებლო მათი „მეცნიერული პროდუქციის“ გაცნობა. ასევე უსარგებლოა ამ მიმდინარეობაში რაიმე დადებითი მომენტების ძიება და ამით გეოგრაფიული გარემოს პრობლემით ისტორიულ-მატერიალისტური გაგების შევსება.

ყოველივე ეს კარგად ჩანს გერმანელი სოციალ-დემოკრატიის გეორგ გრაფის (1881-1952 წწ.) შრომებში. მისი აზრით, ისტორიის მატერიალისტური თეორიის ჩარჩოებში გეოგრაფიული ფაქტორი იგნორირებული იყო: გეოგრაფიული პრობლემები, ურთიერთობანი, რომლებიც არსებობენ მინიერ სივრცესა და კულტურის განვითარებას შორის, აშკარად უცხო იყო კარლ მარქსისათვის... გეოგრაფიული ხედვა და აზროვნება მისთვის არ ყოფილა დამახასიათებელი.² ასეთ „ბრალდებას“ გადაურჩა

¹ კარლ ჰაუსჰოფერი – გერმანელი გეოპოლიტიკოსების ცენტრალური ჟურნალის „Zeitschrift für Geopolitik“-ის რედაქტორი და გეოპოლიტიკის ინსტიტუტის დირექტორი, სამხედრო წინით გენერალი – ცინიკურად აცხადებდა: „მეცნიერების ამოცანა არაა.. მისდევდეს ცხოვრებისათვის უსარგებლო ობიექტურობას. მეცნიერება, განსაკუთრებით პოლიტიკური მეცნიერება, უნდა იყოს დროისა და ხალხის გამოხატულება“ (ციტირებულია გ. ჰაიდენის ნიგნის მიხედვით, გვ. 120-121). სხვათა შორის, ჰაუსჰოფერი გეოპოლიტიკას მხოლოდ 25%-ით (!) თვლიდა მეცნიერებად (კარლ ვიტფოგელი).

² იხ. გ. ჰაიდენის დასახ. ნიგნი, გვ. 128-129.

ენგელსი, რომელსაც, გ. გრაფის აღიარებით, კარგად ესმოდა გეოგრაფიული სივრცის გავლენა ისტორიაზე, რითაც უახლოვდებოდა... ფ. რატცელსა და რ. ჩელენს. გეორგ გრაფის მიერ იმ დიდი „ხარვეზის“ შევსება, რაც თითქოს ისტორიის მატერიალისტურ თეორიას გააჩნდა, გამოიხატა ფ. რატცელის იდეების გაზიარებით.

გეოპოლიტიკის მაგალითზე ნათლად ჩანს სოციოლოგიაში გეოგრაფიული სკოლის სისუსტე და რეაქციულობა. გარდა ასეთი მიმართულებისა, საერთოდ ამ სკოლის ფარგლებში იყო სხვაგვარი მცდელობებიც, როცა მისი წარმომადგენლები ესწრაფვოდნენ ობიექტურად გაეაზრებინათ ისტორიული პროცესი. მათ შორის აღსანიშნავია XIX საუკუნის რუსი ისტორიკოსების – სერგეი სოლოვიოვის, ათანას შჩაპოვისა და ვასილი კლიუჩევსკის – მიერ რუსეთის ისტორიული პროცესის ახსნა გეოგრაფიზმის (გეოგრაფიული დეტერმინიზმის) პოზიციებიდან, რაზედაც შემდგომში ცალკე გვექნება საუბარი.

ისტორიაში გეოგრაფიული გარემოს როლის ახლებური გააზრება სცადა ფრანგულმა გეოგრაფიულმა სკოლამ, რომლის ფუძემდებელი იყო ვიდალ დე ლა ბლაში (1845-1918). მან სამართლიანად გააკრიტიკა ძველი გეოგრაფიული, – განსაკუთრებით ფ. რატცელის სკოლა გეოგრაფიული გარემოს წინ წამოწევისა და ადამიანის აქტიურობის იგნორირების გამო. ვიდალ დე ლა ბლაშის თანახმად, გეოგრაფიული გარემო არ არის მთავარი მიზეზი საზოგადოების ევოლუციისა. ის მხოლოდ იძლევა შესაძლებლობას, რომლის გამოყენება-გამოუყენებლობაც მთლიანად დამოკიდებულია საზოგადოებაზე. არ არსებობს აუცილებლობა, არსებობენ მხოლოდ შესაძლებლობანი და ადამიანი არის შესაძლებლობათა ბატონ-პატრონი (*maîtres des possibilités*). ამდენად, ფრანგი გეოგრაფოსის აზრით, სოციალური ევოლუციის მთავარი ფაქტორი არის ადამიანი.

ზედმეტია აქ დანვრილებით შევჩერდეთ ამ თვალსაზრისის დახასიათებაზე. მიუხედავად გარკვეული დადებითი მო-

მენტისა, იგი საკმაოდ შორსაა საკითხის დამაკმაყოფილებელი გააზრებისაგან. ჯერ ერთი, ისტორია სულაც არაა ქაოსური პროცესი, საიდანაც აუცილებლობა გამოირიცხება და მის მაგიერ საზოგადოება ახორციელებს მხოლოდ ერთ-ერთ შესაძლებლობას გაურკვეველ საფუძველზე; მეორეც, თვითონ ბუნების მიერ მოცემული შესაძლებლობა არაა ყოველთვის ერთნაირი; გარკვეულ ისტორიულ ეპოქაში ამ შესაძლებლობის რეალიზება და თვით შესაძლებლობის ხასიათიც დამოკიდებულია საზოგადოების ხასიათზე. ვერ გაიაზრა რა პრობლემა სათანადოდ, აღნიშნული გეოგრაფიული სკოლის (გეოგრაფიული პოსიბილიზმის) ბევრი მიმდევარი კვლავ დადგა გეოგრაფიული დეტერმინიზმის პოზიციაზე.

საფრანგეთში შექმნილი (მარკ ბლოკისა და ლუსიენ ფევრის თავკაცობით) „ანალების სკოლა“ ისტორიული პროცესის სისტემური ხედვისას დიდ ყურადღებას უთმობს გეოგრაფიულ გარემოს. აქედან გამომდინარე, მომიჯნავე მეცნიერებათა შორის ფართოდ იყენებს გეოგრაფიის მონაცემებს (განსაკუთრებით აღსანიშნავია ფერნან ბროდელის ნაშრომები).

„გეოისტორიის“ სკოლის წარმომადგენლები (ა. დემანჟონი, ა. სორი, შ. მორაზე) მოითხოვდნენ ისტორიის შერწყმას გეოგრაფიასთან ერთიან „გეოისტორიაში“, რომელიც შეისწავლის საზოგადოების განვითარების მთლიანობას ბუნებასთან ერთად, ხოლო უკანასკნელს დედამიწის გეოლოგიური ისტორიიდან იწყებენ. ასე რომ, აღნიშნული სკოლის ერთ-ერთი წარმომადგენლის – შ. მორაზეს მიხედვით, სოციალური ისტორია წინასწარ განსაღვრული იყო უკვე... მეზოზოურ ეპოქაში.

ჩვენ მოვიტანეთ მარქსისა და ენგელსის შეხედულება იმის შესახებ, რომ სანამ ადამიანები არსებობენ, ბუნებისა და საზოგადოების ისტორია ურთიერთს განაპირობებს. ამდენად „გეოისტორიის“ ძირითადი იდეა უკვე გამოთქმული ჰქონდათ მარქსსა და ენგელსს. ჩვენ ქვემოთ ვუჩვენებთ, თუ როგორ აისახა კონტინენტების, მათი ცალკეული ნაწილების ბუნებრივი

ისტორია ამ კონტინენტებზე დასახლებული ხალხების ისტორიაში. ეს ასე იყო უწინდელ სტადიებზე, როცა კულტურებს შორის კონტაქტები ან სულ არ არსებობდა, ან ძალზე სუსტი იყო, ხოლო, არსებული გეოგრაფიული გარემოს არახელსაყრელობის გამო, მისი გადალახვა იმდროინდელი წარმოების დონეზე შეუძლებელი ხდებოდა. მაგრამ ცივილიზაციებს შორის ძლიერი კონტაქტების დამყარების შემდეგ, ახალ დროში წარმოების მძლავრი განვითარებითა და მოწინავე ცენტრებიდან მისი გავრცელებით მდგომარეობა შეიცვალა. ახლა ცალკეული საზოგადოების განვითარება დაჩქარებულია სხვა განვითარებული საზოგადოების მიერ, რასაც საფუძვლად უდევს ისტორიული გარემო.

იგივე ითქმის ინვირონმენტალიზმის სკოლაზეც, რომელიც შრომის საერთაშორისო დანაწილებას მხოლოდ ბუნებით ხსნის. ამით კიდევ უფრო იზღუდება იმ წარმოდგენის სიმართლე, რომლის მიხედვითაც გეოგრაფია – ესაა ისტორია სივრცეში, ხოლო ისტორია-გეოგრაფია დროში.

გეოგრაფიისა და ისტორიის სინთეზს ცდილობენ ქვეყანათმცოდნეობის სპეციალურ დისციპლინაში.

ბელგიელი ისტორიკოსი, აღმოსავლეთმცოდნე ჟაკ პირენი (1891-1972) წიგნში „მსოფლიო ისტორიის დიდი დინებები“ საზოგადოების განვითარებას უკავშირებდა საზღვაო ქვეყნებს. მისი აზრით, სწორედ აქ ვითარდებოდა ადამიანთა ენერგია, მისწრაფება დემოკრატიისადმი, „თავისუფალი“ სახელმწიფო, კაპიტალიზმი და ა.შ. მათგან განსხვავებით, ზღვისა და ოკეანისაგან მოშორებული „კონტინენტალური“ ცივილიზაციები საპირისპირო ნიშან-თვისებებით ხასიათდებოდნენ. მთელი ისტორია ეს გახლდათ ბრძოლა ამ ტიპის ცივილიზაციებს შორის. ახლა ეს ბრძოლა, ჟ. პირენის აზრით, თავს იჩენს თანამედროვეობის ორ მსოფლიო სისტემას შორის დაპირისპირებულობაში.

ა. მილსმა კვლავ გაიმეორა აზრი კლიმატის გადამწყვეტ მნიშვნელობაზე საზოგადოების განვითარებაში ნაშრომში

„კლიმატი ქმნის ადამიანს“. იგი თვით რევოლუციებსაც კი ამ ფაქტორს უკავშირებდა. სახელდობრ, ცივი კლიმატის პირობებში მცხოვრები ხალხი ტემპერატურის კიდევ უფრო დაწვეისას ახდენს რევოლუციას (რუსეთში თებერვლისა და ოქტომბრის რევოლუციების „ახსნა“), ცხელი კლიმატის ზონაში კი ხალხი მუდამ მორჩილებაშია და ამდენად აქ რევოლუციები არ ხდება.

დასასრულ გეოგრაფიული გარემოს მნიშვნელობის გააზრების ისტორიაში მოვიხსენიებთ არნოლდ ტოინბისაც. იგი, მართალია, არ ეკუთვნოდა გეოგრაფიული მიმართულების სკოლას, მაგრამ ცივილიზაციების განვითარებაში ამ ფაქტორს მაინც დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა. ა. ტოინბის მიხედვით, პრიმიტიული საზოგადოებებიდან ცივილიზაციაზე გადასვლაში ერთ-ერთი დიდი მნიშვნელობის ფაქტორი იყო ხელსაყრელი გეოგრაფიული გარემო. ეს ხელსაყრელობა იმაში გამოიხატა, რომ იგი არც ძალიან მკაცრი იყო და არც ძალიან „გულუხვი“. ცივილიზაციების ისტორიის გადმოცემისას ა. ტოინბი იძლეოდა გეოგრაფიული გარემოს სურათსაც. მაგრამ საერთოდ გეოგრაფიული გარემოს როლი მასთან შედარებით უკანა პლანზე იდგა. ამდენად მისთვის აუხსნელი დარჩა ამ ფაქტორის დიდი როლი ცივილიზაციების გენეზისის პერიოდში.¹

ასეთია ძალზე მოკლედ სოციოლოგიაში გეოგრაფიული მიმართულების მიმდევართა იდეების ევოლუცია ანტიკური ხანიდან უახლოესი ხანის ბურჟუაზიული აზროვნების ჩათვლით. ჩვენ აქ არ შეეჩერდებით ამ მიმართულების დანვრილებით კრიტიკაზე. ვფიქრობთ, რომ ბურჟუაზიული მოაზროვნეების ნამდვილი კრიტიკა გეოგრაფიული გარემოს მნიშვნელობის საკითხის გაგებაში უფრო მეტად აღნიშნული პრობლემის

¹ საყურადღებოა აგრეთვე ინგლისელი ჯონ ჰორაბინის ცალკეული მოსაზრებანი საზოგადოების განვითარებაში გეოგრაფიული გარემოს მნიშვნელობის შესახებ. შევნიშნავთ, რომ XIX საუკუნის ცნობილი ბრაზილიელი ისტორიკოსი (ამ ქვეყანაში ლიბერალურ-პოზიტივისტური მიმართულების მამამთავარი) რომა პამბუ თვლიდა, რომ ქვეყნის ჰავამ და ნიადაგებმა... განაპირობეს პლანტაციური მეურნეობა და მოწოდება.

პოზიტიურ გააზრებაში მდგომარეობს. აღენიშნავთ აგრეთვე იმასაც, რომ მათი ყველა აზრის უკუგდება როდი შეიძლება; მონტესკიეს, ჰეგელს, ჰ. ბოკლს, აგრეთვე რუს ბურჟუაზიულ ისტორიკოსებს ჰქონდათ მთელი რიგი ისეთი მოსაზრებებისა, რომელთა გაზიარება შეიძლება. განსაკუთრებით საყურადღებოა მათ მიერ კლიმატის მნიშვნელობის ხაზგასმა.

მოცემულ საკითხზე საბჭოთა ლიტერატურას რომ გადავხედოთ, იქმნება შთაბეჭდილება, თითქოს ამ ფაქტორს არავითარი მნიშვნელოვანი როლი არ ეთამაშოს და ამდენად, მრავალი მოაზროვნის შეხედულება საზოგადოების განვითარებაში გეოგრაფიული გარემოს დიდი მნიშვნელობის შესახებ არავითარ ფასეულობას არ წარმოადგენდეს. სინამდვილეში ეს ასე როდია. თვითონ კ. მარქსი და ფ. ენგელსი შორს იდგნენ საკითხზე ასეთი წარმოდგენისაგან. ეჭვს არ იწვევს ის გარემოება, რომ საზოგადოება ვიტალური მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად წინააღმდეგობაშია ბუნებასთან. ეს წინააღმდეგობა კი იმპულსს აძლევს საზოგადოების პროგრესს. მაგრამ ისმის კითხვა: სად შეიძლებოდა ყოფილიყო ოპტიმალური პირობები ამ წინააღმდეგობათა გაშლისა და გადალახვისათვის – ცივ, ცხელ თუ ზომიერ კლიმატურ ზონაში?

ცივ კლიმატში საზოგადოებას უზარმაზარი წინააღმდეგობა ელბეზოდა თავისი მატერიალური მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად. თვითონ ბუნება არ იძლეოდა საშუალებებს ამ წინააღმდეგობის გადალახვისათვის. ამის გამო ეს წინააღმდეგობა ცივი კლიმატის პირობებში იქცა საზოგადოებისათვის არა განვითარების, არამედ სტაგნაციის წყაროდ. ბევრად უკეთესი, მაგრამ არა მთლიანად ოპტიმალური, იყო ცხელი კლიმატი აზიისა და აფრიკის პირობებში. აქ დასახლებული ხალხები, მართალია, უფრო წინ წავიდნენ, ვიდრე უკიდურესი ჩრდილოეთის ხალხები, მაგრამ მათი ბუნება არ იძლეოდა თვალსაჩინო იმპულსს წინსვლისათვის. საზოგადოება და ბუნება აქ შედარებით ჰარმონიულ მდგომარეობაში იყო: ადამიანებს ბევრად

უფრო ნაკლები საკვები, ტანსაცმელი, სანვაი სჭირდებოდათ. ამიტომ, ბუნებრივია, ყოველივე ეს მათ არ უბიძგებდა შრომის, გაცვლის განვითარებისაკენ, ახალი მოთხოვნილებების გაჩენისაკენ.

თვალსაჩინო პროგრესი შეიძლებოდა მომხდარიყო მხოლოდ ზომიერი კლიმატის პირობებში. და ეს ასეც მოხდა. ამრიგად, ის ფაქტი, რომ დასავლეთი ევროპა გახდა კაპიტალიზმის სამშობლო, მარტო უშუალოდ წარმოების საშუალებათა და წარმოებით ურთიერთობათა განვითარების კანონზომიერებით როდი უნდა ავსხნათ. ამ მიზეზის გაგებაში დამაკმაყოფილებელ პასუხს მივიღებთ კლიმატის გათვალისწინებითაც. ამის შესახებ კ. მარქსი „კაპიტალში“ წერდა: „მეტისმეტად გულუხვი ბუნება ადამიანს, როგორც ბავშვს, ხელით ატარებს“. იგი არ ხდის მის საკუთარ განვითარებას ბუნებრივ აუცილებლობად. კაპიტალის სამშობლოა არა ტროპიკული ჰავა მისი დიდმშვენიერი მცენარეულობით, არამედ ზომიერი ზონა¹. ყველაფერ ამაზე აქ მხოლოდ იმიტომ შევჩერდით, რომ არ შეიძლება ხელალებით უარის თქმა უწინდელი ფილოსოფოსებისა და ისტორიკოსების შეხედულებებზე კლიმატის და საერთოდ გეოგრაფიული გარემოს მნიშვნელობის შესახებ საზოგადოების განვითარებაში.

დასასრულ გვინდა შევეხოთ საკითხს, თუ რა პროგრესი მოხდა კ. მარქსისა და ფ. ენგელსის შემდგომ (ისტორიულ-მატერიალისტურ) აზროვნებაში ამ მიმართულებით.

საზოგადოების განვითარებაზე გეოგრაფიული გარემოს როლი ისტორიის მატერიალისტური გაგების საფუძველზე ჰქონდა გააზრებული გეორგი პლехანოვს (1856-1918 წწ.). იგი სწორად აღნიშნავდა, რომ ეს გავლენა უნდა განვიხილოთ არა უშუალოდ, არამედ გაშუალებულად – გეოგრაფიული გარემოს ზემოქმედებით წარმოებაზე და ამის შემდგომ ადამიანებზე. სამართლიანია აგრეთვე გ.ვ. პლехანოვის მითითება ბუნებრივი პირობების როლზე სწარმოო ძალების შემდგომ განვითარე-

¹ კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. I, გვ. 647.

ბაში. ეს, როგორც დაეინახეთ, არაერთხელ მიუთითებიათ ისტორიული მატერიალიზმის ფუძემდებლებსაც. თუმცა, გ. ვ. პლехანოვი მაინც ძალიან წინ სწევდა გეოგრაფიული გარემოს როლს. იგი გეოგრაფიული გარემოსა და საზოგადოების ურთიერთდამოკიდებულებას ასე განიხილავდა: გეოგრაფიული გარემო – საწარმოო ძალების განვითარება. უკანასკნელის განვითარება, მისი აზრით, განპირობებული იყო პირველის ნიშან-თვისებებით. სინამდვილეში მდგომარეობა უფრო რთულია. თვითონ გეოგრაფიული გარემოს გაჩენაზე უნდა ვილაპარაკოთ არა სამყაროს ევოლუციის ბიოლოგიური საფეხურიდან დაწყებული, არამედ საზოგადოების წარმოშობასთან ერთად. ეს კი უკვე შრომის გაჩენას და მისი მეშვეობით ადამიანების ბუნებაზე ზემოქმედებას გულისხმობდა. გეოგრაფიულ გარემოს რომ გავლენა მოეხდინა წარმოების შემდგომ განვითარებაზე, ამისათვის საჭირო იყო წარმოების გარკვეული დონე. ასე მაგალითად, იმისათვის რომ ნილოსის დაბლობის ნაყოფიერ ნიადაგებს ხელი შეეწყოთ ძველი ეგვიპტელების წარმოების შემდგომი განვითარებისათვის, ამას დიდი გზა სჭირდებოდა წარმოების უწინდელ განვითარებაში. მას შემდეგ, რაც წარმოების გარკვეული დონე უკვე მიღწეული იქნა, ნილოსის დაბლობის ხელსაყრელი ბუნება საფუძვლად დაედო საზოგადოების სწრაფ განვითარებას.

ამრიგად, ურთიერთდამოკიდებულება აღნიშნულ ფაქტორებს შორის ასეთი სახით წარმოგვიდგება: წარმოება-გეოგრაფიული გარემო- მატერიალური წარმოება. წინამორბედი მოაზროვნეების საწინააღმდეგოდ გ.ვ. პლехანოვი სამართლიანად აღნიშნავდა, რომ გეოგრაფიული გარემოს გავლენა საზოგადოებაზე ცვლად სიდიდეს წარმოადგენს, რომ კაპიტალიზმის ხანის ინგლისელები თავიანთ გარემოზე სხვანაირად რეაგირებენ, ვიდრე იულიუს კეისრის დროინდელი ტომები. მაგრამ ეს იმიტომ ხდებოდაო, რომ ცვლად სიდიდეს უპირველესად წარმოადგენს საზოგადოების საწარმოო ძალების განვითარება:

ახლანდელი ინგლისელების სანარმოო ძალები სულ სხვანაირია, ვიდრე იულიუს კეისრის ხანისაო.

გ. ვ. პლესანოვის თეორიული აზრები გეოგრაფიული გარემოს მნიშვნელობის შესახებ აღნიშნული მოსაზრების გარშემო ტრიალებდა. აზრთა შემდგომი განვითარება მასთან არ მომხდარა. რაც შეეხება მის ცალკეულ მოსაზრებებს, ისინი უკვე ჰქონდათ წინამორბედ მეცნიერებს. მისი მოსაზრება, რომ იქ, სადაც არ იყო ლითონის მადნები, ადგილობრივ ტომებს საკუთარი ძალებით არ შეეძლო ქვის ხანას გასცდენოდნენ, ზუსტი არ არის. ლითონის საბადოები ყველა კონტინენტზე და კონტინენტების ყველა ნაწილში იყო, მაგრამ ეს ბუნებრივი ძალები ნამდვილ ფასეულობას წარმოადგენდნენ მხოლოდ მინათმოქმედებისა და ხელოსნობის განვითარების პირობებში. თუ ამ დარგების განვითარების პირობები ხალხს არ ჰქონდა, ოდენ ლითონებს არ შეეძლოთ წარმოების განვითარება. ამასაც რომ თავი დავანებოთ, პრიმიტიული წარმოების პირობებში აუცილებელი სტადიების გავლის გარეშე ლითონთა დნობისა და დამუშავების იდეის აღმოჩენა ადამიანებს არ შეეძლოთ. ამიტომ იყო, რომ თუმცა ლითონების საბადოები ძალიან ბევრგან იყო, მეტალურგია მაინც ძალზე მცირერიცხოვან ადგილებში განვითარდა.

გ. ვ. პლესანოვის მტკიცება, რომ დიფერენცირებული გეოგრაფიული პირობები უკვე განვითარების თავდაპირველ საფეხურზე ხელს უწყობენ გაცვლის განვითარებასა და თემების დაშლას, არასწორია. საერთოდ ამ საფეხურზე წარმოება ჯერ კიდევ ვერ იყენებდა ბევრ ბუნებრივ რესურსს, შესაბამისად გაცვლა ძალიან სპორადული იყო. ამიტომ პირველყოფილი თემები არ დაშლილა (ამას ადგილი ჰქონდა მხოლოდ ანტიკური სამყაროს განვითარებიდან მოყოლებული).

ერთი სიტყვით, გ. ვ. პლესანოვს გეოგრაფიული გარემოს გაგების საკითხში არ გადაუდგამს მნიშვნელოვანი, ორიგინალური ნაბიჯი.

კარლ კაუცკიც (1854-1938) თავდაპირველად ძალიან აზვიადებდა გეოგრაფიული გარემოს მნიშვნელობას. მის გაგებას იგი ცდილობდა ე.წ. „წონასწორობის“ თეორიის პოზიციებიდან. შემდგომში კ. კაუცი გადავარდა მეორე უკიდურესობაში, მოახდინა რა ამ ფაქტორის იგნორირება და ძირითადი მამოძრავებელი ძალა დაინახა ტექნიკასა და მეცნიერებაში.

საერთოდ აღნიშნული საკითხის მართებულად გაგება შეუძლებელია მხოლოდ ზოგადთეორიული მსჯელობებით წარმოებასა და გეოგრაფიულ გარემოზე. პირიქით, ეს უნდა მოხდეს ფართო კონკრეტული კვლევა-ძიების შედეგად, როცა ვიაზრებით მრავალი ქვეყნის კონკრეტულ წარმოებასა და გეოგრაფიულ გარემოს. სხვანაირად აღნიშნული ფაქტორის მნიშვნელობის ფორმულირებით შემოფარგვლას აზრი არა აქვს. საქმე იმაში კი არაა, რომ გეოგრაფიული გარემოს შედარებით უმნიშვნელო როლის სამაგიეროდ ვამტკიცოთ მისი უფრო დიდი როლი. ასეთი ზოგადი ფორმულირებანი ძალზე ცოტას გვაძლევს საკითხის გააზრებაში. ამიტომ უფრო საყურადღებოა ის წვლილი, რაც სოციალ-დემოკრატ თეორეტიკოსებს – ჰენრიხ კუნოვსა და ალექსანდრ ბოგდანოვს ჰქონდათ მოცემული საკითხის გააზრებაში პირველყოფილი კომუნისტური საზოგადოების მიმართ.

სხვათა შორის, მათ თეორიულ მსჯელობებს რომ თავი დავანებოთ, ვლადიმერ ლენინსა და იოსებ სტალინს ჰქონდათ კონკრეტული მოსაზრებანი გეოგრაფიულ გარემოსთან, კერძოდ, ქვეყნის სოდიდესთან დაკავშირებით ე.წ. ოქტომბრის რევოლუციის პერიოდში. ვ.ი. ლენინი ჩამოთვლიდა რა იმ პირობებს, რომლებშიც ადვილი იყო „სოციალისტური რევოლუციის“ დაწყება, ერთ-ერთ პირობად მოჰქონდა შედარებით ხანგრძლივი სამოქალაქო ომის გადატანის შესალებლობა რუსეთის გიგანტური სივრცისა და კომუნიკაციების ცუდი პირობების მეოხებით.

ი. ბ. სტალინი აღნიშნავდა, რომ რუსეთის უზარმაზარი ტერიტორიის გამოისობით „რევოლუციის მტრებთან“ ბრძოლაში

წარუმატებლობის შემთხვევაში შეიძლება უკანდახევა ძალების მოსაკრებად ხელახლა შეტევაზე გადასასვლელად. მისი სიტყვებით, იგი რომ ისეთივე პატარა ქვეყანა ყოფილიყო, როგორიც უნგრეთია, საეჭვოა, რომ, მას, როგორც „სოციალისტურ“ ქვეყანას, დიდხანს გაეძლო.¹ ამ მიზეზით ხსნიდა ი. ბ. სტალინი უნგრეთში, ცხადია, ასევე ფინეთსა და ბალტიისპირეთში, 1918-1920 წლებში „სოციალისტური რევოლუციების“ დამარცხებას.²

იოსებ სტალინი მიუთითებდა მეორე, არანაკლები მნიშვნელობის მქონე, ბუნებრივი ხასიათის გარემოებასაც. კერძოდ, იმას, რომ რუსეთი მიეკუთვნებოდა იმ მცირეოდენი ქვეყნების რიცხვს, რომლებიც მდიდარია ყველა სახის სათბობით, ნედლეულითა და სურსათით. ამიტომ იგი არაა შრომის საერთაშორისო დანაწილებისაგან მნიშვნელოვნად დამოკიდებული ქვეყანა. „ეჭვი არ არის, – აღნიშნავდა იგი, – რუსეთი სხვისი პურითა და სათბობით რომ ცხოვრობდეს, როგორც მაგალითად, იტალია, იგი კრიტიკულ მდგომარეობაში ჩავარდებოდა რევოლუციის მეორე დღესვე, ვინაიდან საკმარისი იქნებოდა მისი ბლოკირება, რომ იგი უპუროდ და უსათბობოდ დარჩენილიყო“.³ იგივენაირი აზრები ი.ბ. სტალინს გამეორებული ჰქონდა წიგნში „ოქტომბრის რევოლუცია და რუსი კომუნისტების ტაქტიკა“.

უნდა აღინიშნოს, რომ საბჭოთა მეცნიერებაში განსახილველი პრობლემა უახლოესი საზოგადოებრივ-ეკონომიკური ფორმაციების მიხედვით შედარებით დამაკმაყოფილებლად იყო დამუშავებული, ხოლო საზოგადოების განვითარების ძველ სტადიებზე – ძალზე სუსტად. მაგალითად, ი. ივანოვ-ომსკის, ა.

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ. მეოთხე გამოცემა, ტ. 31, გვ. 61-62, აგრეთვე ტ. 29, გვ. 360.

² ი. ბ. სტალინი, თხზ. ტ. 4, გვ. 409.

³ იქვე. იბ. სტალინი ალექსანდრ კოლჩაკს ყველაზე უფრო სერიოზულ მონინალმდევედ თვლიდა, რადგან მას უკანდასახევად საკმარისი სივრცე და პურით მდიდარი ზურგი ჰქონდა, მაშინ, როდესაც მიხაილ როძიანკო და ნიკოლაი იუდენიჩი მოკლებული იყვნენ ასეთ დასაყრდენს. იქვე, გვ. 287, 296.

ვოსკანიანის, თ. ხუდუშინის მონოგრაფიები, ასევე სპეციალური ბროშურები, სტატიები და სხვ., როცა გეოგრაფიული გარემოს მნიშვნელობის საკითხში წინააპიიტალისტურ ფორმაციებს ეხებოდნენ, მხოლოდ ზოგადი მოსაზრებებით იფარგლებოდნენ. ეს მოსაზრებანი კი მოწყვეტილი იყო კონკრეტული საზოგადოებების პროცესებისაგან.

ჩვენ მიგვაჩნია, ვიმეორებთ, რომ თუ აღნიშნული თეორიული პრობლემა ამ საფუძველზე არ იქნა გააზრებული, მაშინ იგი „ჰაერში ჩამოკიდებული“ იქნება. სწორედ ამიტომ მოხდა, რომ ერთი შეხედვით ასე დამუშავებული საკითხი ბევრის მხრივ ხელახლა გასააზრებელი ხდება, რასაც ასე დაბეჯითებით აღნიშნავდა ზოგიერთი საბჭოთა მეცნიერი.¹ გაჩნდა ზოგიერთი წარმატებული მცდელობაც ამ მიმართულებით. ასე მაგალითად, გეოგრაფიული გარემოს როლი ნორვეგიის საზოგადოების განვითარებაში კარგად აქვს ნაჩვენები არონ გურევიჩს, არქეოლოგიური კულტურების განვითარებაში – ვ. მასონს, ცენტრალური აზიის მომთაბარეების ცხოვრებაში – ლევ გუმილიოვს, V-X საუკუნეების ევროპული საზოგადოების მიმართ ლ. შეველენკოს. მაგრამ ასეთი წარმატებული ცდები მაინც ძალიან ცოტაა.² სუსტად იყო ნაჩვენები საკითხი კერძოდ რუსეთის

¹ ასე მაგალითად, გამოჩენილი საბჭოთა მეცნიერი (ორიენტალისტი) ალექსანდრ ტოუმენევი (1880-1959) წერდა: რამდენადაც ბუნებრივი გარემო ახე მონაწილეობს წარმოების პროცესში მის ერთ-ერთ შენადგენელ მხარედ (ე.ი. როგორც სწარმოო ძალების ელემენტი – გ. ყ.), ამდენად მას შეუძლია გავლენა მოახდინოს და კიდევ ახდენს ადამიანებს შორის წარმოებით ურთიერთობაზე, აისახება რა ამასთან ერთად მოცემულ საზოგადოებრივ ბაზისში“. იხ. მისი «Передний Восток и античность», «Вопросы истории» №6, 1957.

² ზოგჯერ ავტორები ისტორიის გადმოცემას იწყებენ გეოგრაფიული გარემოს გადმოცემით. მაგრამ ამას უბრალოდ ინერციით აკეთებენ. საზოგადოების განვითარებაში გეოგრაფიული გარემოს როლი ამ შემთხვევაშიც იგნორირებული რჩება. მთავარია არა სპეციალური პარაგრაფის გამოყოფა ამა თუ იმ ქვეყნის გეოგრაფიული გარემოს შესახებ, არამედ ამ ფაქტორის როლის ჩვენება შესაბამისი საზოგადოების ისტორიულ პროცესში.

ისტორიის გადმოცემისას. ამ ხარვეზის შეესებას ცდილობდნენ ბორის რიბაკოვი, ი. კიზილოვი, ალექსანდრ დულოვი, სიგურდ შმიდტი და სხვ. საბჭოთა პერიოდის ისტორიკოსთაგან კიდევ უფრო ნაკლებს ვგებულობთ გეოგრაფიული გარემოს როლზე საქართველოს ისტორიულ პროცესში. მაგალითად, საქართველოს ისტორიის 1943 წელს დაბეჭდილ სახელმძღვანელოში (სიმონ ჯანაშიას რედაქტორობით), ჩვენი ისტორიის თხრობის დასაწყისში მხოლოდ მცირეოდენი გეოლოგიური და პალეო-გეოგრაფიული მომენტები იქნა მითითებული.

ერთი სიტყვით, დიდად მისასალმებელია პრობლემის ახლებურად გააზრების მცდელობები ისტორიკოსების, არქეოლოგოსების, ეთნოგრაფოსების და სხვათა მიერ. ეს გასაგებიცაა, რადგან გეოგრაფიული გარემოს როლის საკითხი მხოლოდ ფილოსოფიისა და სოციოლოგიის პრობლემა როდია, არამედ იგი ეხება მეცნიერების სხვა დარგებსაც. ამასთანავე, მათ ფარგლებში პრობლემის გააზრების უალრესად აბსტრაქტული დონის უკმარისობა კიდევ უფრო მეტად იგრძნობა. ცნობილია, რომ არ არსებობს საზოგადოება საერთოდ, წარმოება საერთოდ, გეოგრაფიული გარემო საერთოდ. ესენი აბსტრაქციებია ჩვენს თავში. რეალურ სინამდვილეში არსებობს კონკრეტული საზოგადოება, კონკრეტული წარმოება, კონკრეტული გეოგრაფიული გარემო. საკითხის გადმოცემისას კი სწორედ აქედან უნდა გამოვდიოდეთ, რითაც, ვფიქრობთ, გეოგრაფიული გარემოს მნიშვნელობა კაცობრიობის განვითარებაში უფრო კონკრეტულად, ნათლად გამოჩნდება.

გეოგრაფიული ფაქტორის როლი საქართველოს ისტორიულ პროცესში¹

თავისთავად ცხადია, რომ გეოგრაფიული ფაქტორის როლის ჩვენება შესაბამისი ქვეყნის ისტორიულ პროცესში საისტორიო მეცნიერების ერთ-ერთი აქტუალური ამოცანა უნდა იყოს. ამ მხრივ ჩვენი ისტორიული პროცესის შესწავლას გარკვეული ტრადიციები აქვს, რაც უკავშირდება ჩვენი ქვეყნის მოქცევას ანტიკური საზოგადოების საისტორიო ცნობიერებაში. ახალ დროში აღნიშნული პრობლემის გაცნობიერებაში მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ჩვენმა ცნობილმა ისტორიკოსმა და გეოგრაფოსმა ვახუშტი ბატონიშვილმა. შემდეგაც ეს საკითხი მთელ რიგ ქართველ მეცნიერთა და საზოგადო მოღვაწეთა ყურადღების ცენტრში იდგა, რაზედაც შედარებით ვრცლად შემდგომში ვილაპარაკებთ. მაგრამ მიუხედავად ასეთი ტრადიციებისა, საქართველოს ბუნების როლის ჩვენება ჩვენს ისტორიაში ვერ გაღრმავდა, რაც განაპირობა შემდეგმა გარემოებამ.

ცნობილია, რომ საისტორიო კვლევა-ძიებას საბჭოთა კავშირში 1940-იან-1950-იან წლებში მეთოდოლოგიურ საფუძვლად დაედო ი. ბ. სტალინის ნაშრომი „დიალექტიკური და ისტორიული მატერიალიზმის შესახებ“. აღნიშნულ ნაშრომში მოცემული მსჯელობანი საზოგადოების განვითარების მექანიზმის მთელ რიგ საკითხებზე არსებითად განსხვავდება თვით კ. მარქსისა და ფ. ენგელსის მემკვიდრეობისაგან მთელი რიგი კარდინალური პრობლემების შესახებ. ერთ-ერთ ამ საკითხთაგანს წარმოადგენს საზოგადოების განვითარებაში გეოგრაფიული

¹ ეს თავი დაწერილია 1973 წელს. ამ დროსვე წაკითხულ იქნა ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში. დაიბეჭდა ჩემუელი „საქართველოს ისტორიის საკითხების“ I ნაწილში, 1994 წელს.

გარემოს მნიშვნელობის გარკვევა. ერთი მხრივ, ი. ბ. სტალინის ბროშურაში სწორად იყო მითითებული იმის თაობაზე, რომ აღნიშნული ფაქტორი წარმოადგენს საზოგადოების არსებობა-განვითარების ერთ-ერთ აუცილებელ პირობას, მაგრამ, მეორე მხრივ, მასში ლაპარაკია წარმოების წესის გადამწყვეტ როლზე საზოგადოების განვითარებაში ისე, რომ თვით წარმოების წესის შინაარსი განხილულია გეოგრაფიული გარემოს გარეშე. იგი დახასიათებულია, როგორც ადამიანის, მისი შრომითი ჩვევებისა და შრომის იარაღების ერთობლიობა. ამ სისტემაში კი, როგორც ვხედავთ, ბუნებას საზოგადოების ფუნქციონირებაში აღარაფერი როლი აღარ რჩება. თუმცა, 1950-იან-1960-იან წლებში ამ სისტემაში შეტანილ იქნა შრომის საგანიც, მაგრამ უკანასკნელის შინაარსს ძალზე ვიწრო მნიშვნელობით იაზრებენ. ცხადია, რომ თუ შრომის საგანს განვიხილავთ ფართო მნიშვნელობით, ე. ი. არა მხოლოდ დამამუშავებელი ხელოსნობისა და მრეწველობის თვალსაზრისით, მასში უნდა ვიგულისხმოთ ნიადაგები, ტყეები, სასარგებლო წიაღისეული და ა. შ. ასე რომ, როცა შრომის საგანზეა ლაპარაკი, მხედველობაში უნდა იქნეს მიღებული საზოგადოების გარემომცველი ბუნების ბევრი ელემენტი. ამდენად, ცხადი ხდება გეოგრაფიული გარემოს როლი უკვე საზოგადოების სტატიკურ მდგომარეობაში წარმოდგენისას.

მით უფრო „გაჰქრა“ ბუნების როლის მნიშვნელობა შესაბამისი საზოგადოების დინამიკის ჩვენებაში. საზოგადოების განვითარების მექანიზმი ი. ბ. სტალინის ნაშრომში გაიგებოდა ასე: განსაზღვრული იარაღებისა და ადამიანის შრომითი ჩვევების ერთობლიობა განაპირობებდა შესაბამის წარმოებით ურთიერთობებს, ამით შესაბამისი საზოგადოების ფიზიონომიას. საბოლოოდ ახალი იარაღების გაჩენა იწვევდა ახალი საზოგადოების წარმოქმნას. ცხადია, საზოგადოების განვითარების მექანიზმის ასე წარმოდგენა არავითარ ადგილს არ ტოვებს ბუნების მნიშვნელობისათვის საზოგადოების განვითარებაში (დინამიკაში).

თუმცა სტალინის ნაშრომში „დიალექტიკური და ისტორიული მატერიალიზმის შესახებ“ ლაპარაკია გეოგრაფიული გარემოს როლზე საზოგადოების განვითარების დაჩქარება-შენელების საქმეში, მაგრამ ჩვენთვის საინტერესო პრობლემის მნიშვნელობა ამით სულაც არ ცხადდება. ავტორის მიერ საზოგადოების განვითარება წარმოდგენილია მსგავსი საფეხურებით, განურჩევლად იმისა, თუ რომელ ბუნებრივ რეგიონში ჰქონდა ამ განვითარებას ადგილი. თითქოს ყველანი პირველყოფილი კომუნისტური საზოგადოების დაშლის შემდეგ გადიოდნენ მონათმფლობელობას, ფეოდალიზმს, მხოლოდ ამ საფეხურების გავლა ხდებოდა დაჩქარებულად ან შენელებულად თითოეული ან, ყოველ შემთხვევაში, მრავალი საზოგადოების (ისტორიული რეგიონის) მიერ. „დაჩქარება-შენელების“ ისე წარმოდგენა, რომ ცალკეულ ბუნებრივ რეგიონებში საზოგადოება იყინებოდა ევოლუციის ერთ საფეხურზე, სხვაგან კი ხდებოდა ორი ან მეტი საფეხურის გავლა და ა. შ., რომ ევოლუციის მაღალი საფეხურების არსებობას ადგილი ჰქონდა მხოლოდ შეზღუდულ ისტორიულ, - შესაბამისად ბუნებრივ, - რეგიონებში, თითქოს ნიშნავდა ისტორიული მატერიალიზმის ფარგლებიდან გამოსვლას და გეოგრაფიული დეტერმინიზმის პოზიციებზე დადგომას. ერთი სიტყვით, თუ ი. ბ. სტალინის აზრებიდან გამომავალთ ბუნების როლის შესახებ საზოგადოების ევოლუციაში, ეს ევოლუცია მხოლოდ საზოგადოების შრომითი აქტიურობით (შრომითი იარაღების, ჩვევების განვითარება) უნდა აეხსნათ. ამდენად, ბუნების როლს საზოგადოების არსებობა-განვითარებაში თითქოს ადგილი არ რჩება, აქედან გამომდინარე, იგი უნდა წარმოადგენდეს ე. წ. ბურჟუაზიული სოცოლოგიისა და ისტორიოგრაფიის კუთვნილებას.

აქ არ შეეუდგებით დაწვრილებით იმის გადმოცემას, თუ როგორ განსხვავდება აქ მოტანილი შეხედულება კ. მარქსისა და ფ. ენგელსის შეხედულებისაგან მოცემულ საკითხზე. ისტორიული მატერიალიზმის კლასიკოსები საკმარისად უწევდ-

ნენ ანგარიშს იმას, რომ ადამიანთა წარმოებითი აქტიურობა ეს უმნიშვნელოვანესი პირობაა საზოგადოების განვითარებისათვის, მაგრამ, მეორე მხრივ, ეს აქტიურობა რეალიზდება ხელსაყრელ პირობებში. უამრავი მაგალითია იმისა, რომ ამ უკანასკნელი ფაქტორის არარსებობისას მოხდა საზოგადოების სტაგნაცია დაბალ ფორმაციებზე. თუ წინააპიტილისტურ ევოლუციაში გეოგრაფიული გარემოს განსხვავებულობებს ძალიან დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საზოგადოების ევოლუციაში, – რამდენადაც მრავალ საზოგადოებას განვითარება უხდებოდა იზოლირებულად, არ არსებობდა რა მოწინავე საზოგადოება, რომელიც პირველთათვის განვითარებულ ისტორიულ გარემოდ იქცეოდა, – კაპიტალიზმის განვითარების პირობებში ამ მხრივ ვითარება საგრძნობლად შეიცვალა. ამან განსაზღვრა საფუძველი მთელს პლანეტაზე ეკონომიკური, სოციალური და ა.შ. ცხოვრების უნიფიკაციისათვის, რისი მძლავრი ტენდენციებიც გაიშალა XIX და განსაკუთრებით XX საუკუნეში.

მაგრამ ახალ ვითარებაშიც კი სულაც არაა უგულებელსაყოფი ბუნებრივი პირობების როლი საზოგადოების განვითარებაში. ეს ნათლად ჩანს საქართველოს მაგალითზე.

მიუხედავად სხვა ქვეყნებთან შრომის დანაწილების თვალსაჩინო განვითარებისა, რის შედეგადაც გადაიღახა ჩვენი ბუნების ზოგიერთი არახელსაყრელობა, მაინც ცხადია საქართველოს გეოგრაფიული გარემოს მნიშვნელობა ახალ ვითარებაში. დავინყოთ სოფლის მეურნეობიდან. მეურნეობის აღნიშნული სფეროს დარგების განვითარება დაკავშირებულია გარკვეულ ბუნებრივ ზონებთან. ჩაისა და ციტრუსების კულტურები გავრცელდა, როგორც ცნობილია, დასავლეთ საქართველოს ზონაში, განსაკუთრებით შავი ზღვის სანაპიროზე; მევენახეობა ყველაზე მეტად განვითარდა – კახეთში, სადაც ამ დარგისათვის საქართველოში, – და მსოფლიო თვალსაზრისითაც კი, – ძალზე ოპტიმალური პირობები არსებობს; მეხილეობა, ამავე მიზეზის გამო, ფართოდ გავრცელდა შიდა ქართლის რაიონებში; აღმო-

სავლეთი საქართველო კვლავ რჩება ხორბლის მწარმოებელ რეგიონად საქართველოში; ასევე ითქმის მეცხვარეობის განვითარებაზეც; სამხრეთ საქართველოს რეგიონში გავრცელდა სოფლის მეურნეობის ახალი დარგი – მეკარტოფილეობა; პურეული კულტურებიდან დასავლეთ საქართველოში ყველაზე გავრცელებულ სახეობად რჩება სიმინდი. რაც შეეხება ბოსტნეულისა და ბალჩეულის წარმოებას, იგი ყველაზე მეტად კონცენტრირებულია გარდაბნის, მარნეულის, წყალტუბოსა და სამტრედიის რაიონებში, რაც გასაღების ბაზრების გარდა (თბილისი, რუსთავი, ქუთაისი, წყალტუბო), განსაკუთრებით პირველ ორ რაიონში, – ხელსაყრელი ბუნებრივი პირობებითაც აიხსნება.

კვლავ რთულ პრობლემად რჩება საქართველოს მთიანი რეგიონების, განსაკუთრებით ჩრდილოეთისა, სოფლის მეურნეობის მდგომარეობა. მინათმოქმედების ფართოდ განვითარება, მისი ინტენსიური დარგები ამ რეგიონებში გამოირიცხება.¹ რაც შეეხება მესაქონლეობას (მეცხვარეობას), ამ მხრივ უკეთესი პირობები გაჩნდა აღმოსავლეთ საქართველოს მთის რაიონებისათვის ჩრდილოეთი კავკასიის ზამთრის საძოვრების გამოყენების გამოისობით. მესაქონლეობის სხვა დარგებისათვის კი ჩვენი რესპუბლიკის ჩრდილოეთ მთიან მხარეში ოპტიმალური პირობები ვერ შეიქმნა ახლაც კი, ბუნებაზე საზოგადოების ასეთი ძალაუფლების პირობებში.

ავიღოთ მრეწველობის სამთო-მომპოვებელი სფერო. მისი დარგებიდან ჩვენში თვალსაჩინოდ განვითარდა მარგანეცის, ქვანახშირის, სპილენძის მოპოვება, ახლა გაჩნდა პერსპექტივა ნავთობის მოპოვებისა. ამრიგად, მრეწველობის აღნიშნული სფეროდან განვითარდა სამი დარგი და განვითარდება კიდევ

¹ მაგალითად, მესტიის რაიონში (ფართობი 3044,5 კვ. კმ.) სახნავ-სათესი ტერიტორიის ერთ პროცენტზე ნაკლები (2700 ჰექტარამდე) უკავია, ლენტეხის რაიონში (ფართობი 1344,4 კვ. კმ.) – 2200 ჰა, ონის რაიონში (1326,3 კვ. კმ.) – 1400 ჰა, ჯავის რაიონში (1144,8 კვ. კმ.) – 2500 ჰა, ყაზბეგის რაიონში (1081,8 კვ. კმ.) – 300 ჰა და ა. შ.

ერთი. ასე რომ, საქმე გვაქვს ოთხ დარგთან, სახელდობრ, ოთხთან და არა ორთან ან ექვსთან. შესაძლებელია შემდეგში ექვსი დარგიც გახდეს, მაგრამ ეს დაკავშირებული იქნება გეოლოგიური მეცნიერებისა და მომპოვებელი ტექნიკის ბევრად უფრო მაღალ დონესთან, დღევანდელმა დონემ კი სწორედ ზემოთ ჩამოთვლილი დარგები განაპირობა.

აღნიშნული გარემოება უფრო ნაკლებ ითქმის დამამუშავებელი მრეწველობის მიმართ, ვინაიდან ნედლეულისა და სათბობის გადატანის, ენერგიის გადაცემის წყალობით ეკონომიკის ეს დარგი უფრო ნაკლებადაა „მიკრული“ შესაბამის ბუნებრივ პირობებთან, ე. ი. ნედლეულის, სათბობისა და ა. შ. მოპოვების ცენტრებთან. ასე მაგალითად, თბილისის, ქუთაისის და რუსთავის, როგორც რესპუბლიკის თვალსაჩინო დამამუშავებელი ცენტრების, არსებობა, სულაც არ განისაზღვრება ადგილებზე ნედლეულისა და სათბობის მოპოვებით. მაგრამ ზემოთ აღნიშნული აზრი არ უნდა გავიგოთ აბსოლუტური მნიშვნელობით, თითქოს დამამუშავებელი მრეწველობის დარგები სრულიადაც არ იყვნენ დაკავშირებული შესაბამის ბუნებრივ პირობებთან. ცხადია, რომ ნედლეულისა და სათბობის სიახლოვისას, სხვა თანაბარ პირობებში, წარმოების რენტაბელურობა უფრო მაღალია. ცნობილი ფაქტი გახლავთ, თუ როგორ დავას ინვესტა რუსთავის მეტალურგიული კომბინატის შექმნა. აღნიშნული ქალაქის სიახლოვეს, როგორც ვიცით, არც ქვანახშირია და არც რკინის მადნის საბადოები. ამდენად, შემოტანა ხდება ნედლეულისა და სათბობისა. ამასთანავე დაშქესანის რკინის მადანი საკმაოდ მდარეა. თუ შავი მეტალურგიის ცენტრი შეიქმნებოდა ტყვარჩელში ან ტყიბულში და იგი იმუშავებდა დონბასის ბევრად უფრო მაღალხარისხოვან რკინის მადანზე, მაშინ ჩვენი მეტალურგიული ცენტრის ეკონომიკური ეფექტიანობა უფრო მაღალი იქნებოდა. რასაკვირველია, შექმნილი ბუნებრივი სახის დაბრკოლებანი შავ მეტალურგიაში შესაძლებელია გადაილახოს, მაგრამ ამისათვის საჭიროა კვალიფიციური ინჟი-

ნერ-ტექნიკური პერსონალის, მუშების, ადმინისტრაციისა და ა. შ. მეტი დონე და აქტიურობა.

თუ კომუნიკაციებზე შევჩერდებით, დავინახავთ, რომ საქართველოს ბარი ამ მხრივაც ბევრად უფრო განვითარებულია მთიან ნაწილზე. მთაში, ბარისაგან განსხვავებით, დღემდე ვერ განვითარდა სარკინიგზო ქსელი, მგზავრთა გადაყვანა და ტვირთის გადატანა მთაში ნაკლებად წარმოებს – ამას ართულებს რთული რელიეფიც.

საქართველოს ბარის რაიონებში მომპოვებელი და გამამუშავებელი მრეწველობის კონცენტრაციამ, აქ სატრანსპორტო არტერიების ფართოდ გაშლამ, შედეგად გამოიღო ქალაქების მნიშვნელოვანი მასშტაბებით განვითარება. მილიონზე მეტი მცხოვრების შემცველი ქალაქი (თბილისი), ქალაქი, რომლის მოსახლეობა 200 ათასს აჭარბებს (ქუთაისი), ქალაქები, რომელთა მოსახლეობა 100 ათასს აღემატება (რუსთავი, ბათუმი, სოხუმი), განვითარდა სახელდობრ საქართველოს ბარის რაიონებში. ამათგან განსხვავებით, საქართველოს მთაში 20 ათასი მცხოვრების შემცველი ქალაქებიც კი ვერ წარმოიშვა. ერთი სიტყვით, ის დიდი პრობლემა, რომელიც გულისხმობს საქართველოს მთის მოსახლეობის განვითარებასა და კულტურული დონის ამაღლებას, წარმოიშვა გეოგრაფიული გარემოს არახელსაყრელობის ნიადაგზე. წარმოების მაღალი განვითარების პირობებმაც კი ვერ გადალახა ის დიდი სხვაობა, რასაც წარსულ ისტორიულ ვითარებაში წარმოშობდა საქართველოს მთა და ბარი შესაბამისი რეგიონების ისტორიული სვე-ბედის განსხვავებულობაში.

კიდევ მეტი. საქართველოში ბარს უკავია მთელი ტერიტორიის ერთი მესამედი ნაწილი, ე. ი. დაახლ. 23000 კვ. კმ, თუ კოლხეთის ჯერ ამოუშრობელ ჭაობთა მასივს გამოვრიცხავთ – 21000 კვ. კმ. და ამ ფართობზე ცხოვრობს რესპუბლიკის მოსახლეობის 80 პროცენტი, ხოლო მოსახლეობის საშუალო სიმჭიდროვე აქ 160 მცხოვრებს აღემატება. მთელი ჩვენი ქვეყ-

ნის ტერიტორიაზე რომ ასეთი სიმჭიდროვე არსებობდეს, მაშინ ჩვენი მოსახლეობა თერთმეტ მილიონ მცხოვრებს გადააჭარბებდა, ე. ი. იმდენივე იქნებოდა, როგორც საბერძნეთსა, ბელგიასა და უნგრეთში. შესაბამისად, ბარის რაიონებში იქმნება რესპუბლიკის ეროვნული შემოსავლის 80 პროცენტზე მეტი. მთიან რეგიონებშიც რომ ასე ყოფილიყო კონცენტრირებული წარმოება და მოსახლეობა, როგორც ბარში, მაშინ ჩვენი ეროვნული შემოსავალი სამჯერ მეტი იქნებოდა.

ასეთია ის დაბრკოლებანი, რომლებიც ვერ გადაილახა ჩვენი რესპუბლიკის ინდუსტრიალიზაციის პირობებშიც კი. ამის გამო განსხვავება ბარსა და მთას შორის კვლავ დიდია.

თუ გეოგრაფიული პირობების დიდი მნიშვნელობა სოფლის მეურნეობის, მრეწველობისა და ა. შ. განვითარებაში დღევანდელი განვითარების დონეზეც კი ცხადია, მით უფრო ნათელი უნდა იყოს ამ პირობათა როლი ჩვენს ისტორიულ პროცესში. ამდენად ჩვენი ისტორიული პროცესის სათანადო გააზრება შეუძლებელია იმ ბუნებრივ გარემოსაგან მოწყვეტით, რაშიც იგი გაიშალა. ჩვენ მხოლოდ ჩვენი ქვეყნის ბუნებისა და საზოგადოების მჭიდრო ურთიერთხემოქმედების მხოლოდ ერთ ასპექტზე შევჩერდით, სახელდობრ ბუნების თვალსაჩინო როლზე უახლესი ხანის ქართული საზოგადოების სანარმოო განვითარებაში. მაგრამ არ შეიძლება მხოლოდ ამ ასპექტით შემოვიფარგლოთ. ბუნების როლმა თავი იჩინა მთელ რიგ გარემოებებშიც, რაზედაც ნაწილობრივ შემდგომ ვილაპარაკებთ. შესანიშნავ აზრს გამოსთქვამდა ჩვენი დიდი პოეტი ვაჟა-ფშაველა, როცა ბუნების როლზე ამბობდა: „ჩვენ ბუნებაში ვართ, – იგი ჩვენშია. საით, როგორ შეგვიძლიან იგი თავიდან ავიშოროთ, იმას გავექცეთ, დავემაღნეთ?! ცოცხალნიც მისი ვართ, მკვდარნიც!“¹

¹ ვაჟა-ფშაველას თხზულებანი, ტ. IX, 1964, გვ. 395. შეად. კ. მარქსისა და ფ. ენგელსის აზრს: „ადამიანი ცხოვრობს ბუნებით. ეს ნიშნავს რომ ბუნება გახლავთ მისი სხეული, რომელთანაც ადამიანი მუდმივი ურთიერთობის

ასე, რომ, პოეტი დამოუკიდებლად, თავისი შემოქმედების სფეროში მისწვდა იმას, რაც უფრო ადრე და თანაც სულიერი შემოქმედების სხვა სფეროში გააცნობიერეს ისტორიული მატერიალიზმის ფუძემდებლებმა.

მოკლედ საკითხის გააზრების ისტორიიდან

როგორც აღვნიშნეთ, აზრი საქართველოს ბუნების როლის თაობაზე ჩვენ ისტორიულ პროცესში საკმაოდ მდიდარი ტრადიციის მქონეა, მაგრამ ეს ტრადიცია ნაკლებად ინყება ჩვენი ისტორიოგრაფიის წარმოქმნის ხანიდან. ეს იმით აიხსნება, რომ ჩვენი ისტორიოგრაფოსები ძირითადად პოლიტიკურ ან ეკლესიის (რელიგიის) ისტორიას გადმოსცემდნენ. მათი აზროვნების სფეროში არ შედიოდა საკითხი, თუ როგორ საფუძველს წარმოადგენდა ჩვენი ბუნება ქვეყნის ისტორიული განვითარებისათვის, შესაბამისად საქართველოს ბუნება შეფასების გარეშე რჩებოდა. თუ ლეონტი მროველის მიხედვით ვიმსჯელებთ და მის საკმაოდ „სწორხაზოვანი“ აზროვნებიდან (ნაციონალიზმის, პატრიოტიზმის არარსებობის თვალსაზრისით) გამოვალთ, შეიძლება დავასკვნათ, რომ საქართველოს ბუნება მხოლოდ სომხეთისას ჩამორჩებოდა (თარგამოსმაო „უმჯობესი ქვეყნისა მისისა მისცა ჰაოსს, ხოლო შეიღთა ამათ მისცა ხუედრი მათი არძანგებისაებრ მათისა“), სჯობდა რა დანარჩენ მიმდებარე ქვეყნებისას.¹ სხვა რამ ჩვენთვის საინტერესო პრობლემის

პროცესში უნდა დარჩეს, რათა არ მოკვდეს. ადამიანის ფიზიკური და სულიერი ცხოვრება რომ განუყრელადაა დაკავშირებული ბუნებასთან, სხვას არ ნიშნავს თუ არა იმას, რომ ბუნება განუყრელად არის დაკავშირებული თავის თავთან, რამეთუ ადამიანი ბუნების ნაწილს შეადგენს“. К. Маркс, Фр. Энгельс. Из ранних произведений, М., 1956, с. 565.)

¹ მეორე მხრივ, უკვე ამ დროისათვის ქართველთა ყოველდღიურ ცნობიერებაში ხანგრძლივი ისტორია ჰქონდა აზრს იმაზე, რომ საქართველო ბუნების მხრივ ყოველად შემკული ქვეყანა გახლდათ, ისეთი, რომელიც ღვთისმშობელს შეეფერებოდა წილად და კიდევაც „იქცა“ ასეთად.

გარშემო ჩვენს ისტორიკოსებთან ეახუშტი ბატონიშვილამდე არ გვხვდება.

ბევრად უფრო საინტერესოა ამ მხრივ ბერძენი, რომელ და ბიზანტიელ ავტორთა ცნობები საქართველოს შესახებ. გარდა იმისა, რომ ეს უკანასკნელნი ქართველ ავტორთაგან განსხვავებით მათთვის უცხო ქვეყანას, უცხო პირობებს აღწერდნენ, ეს იმითაც აიხსნება, რომ პირველთა მსოფლმხედველობა უფრო ფართო იყო და ქართველთა პოლიტიკური ცხოვრების ჩვენების გარდა, შესაბამისი ხალხის ფიზიკურ ბუნებასაც მოიცავდა.

პირველი ბერძენი მეცნიერი, რომელსაც ფართო ხასიათის მსჯელობანი ჰქონდა საქართველოს, კერძოდ, კოლხეთის ბუნებაზე, მის როლზე მოსახლეობის განვითარებაში, იყო ჰიპოკრატე (ძვ. წ. 460-377 წწ.). მედიცინის მამამთავარს შენიშნული აქვს კოლხეთის ჰავის ცუდი ნიშან-თვისებები: მეტისმეტი სინოტივე, ამის გამო ქვეყნის თვალსაჩინო მასივების დაჭაობებულობა, არახელსაყრელი ბუნებრივი პირობების როლი მოსახლეობის ნაწილის ხასიათის ჩამოყალიბებაში, გავრცელებული სნეულეების წარმოქმნაში.

აღსანიშნავია სტრაბონის ცნობები საქართველოს შესახებ. მისთვის, უფრო ზუსტად მათთვის, ვინც სტრაბონისათვის ინფორმატორები იყვნენ, შეუმჩნეველი არ დარჩენილა ბარისა და მთიანეთის ან მთიანეთთან მიმდებარე მოსახლეობის ცხოვრების პირობების (რასაკვირველია, მხოლოდ ბუნებრივის არა!) ურთიერთ განსხვავებულობა. სტრაბონი რამდენჯერმე იმეორებს, რომ ქვეყნის ჩრდილო-დასავლეთში მცხოვრები აქეელები, ძიგები (ჯიქები) და ჰენიოხები, საერთოდ კავკასიონის მახლობლად მცხოვრები ტომები, მათ შორის სვანები, ლარიბები და მცირე მიწის მქონენი არიან, ცხოვრობენ ვიწრო ხეობებსა და მწირ ადგილებში. ამის გამო, – ალბათ ამ გარემოებას აცნობიერებდა სტრაბონი, – მათს ცხოვრებაში ყაჩაღობა-მეკობრეობა მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა. სახელდობრ იბერიის მთიელებზე სტრაბონი ამბობს, რომ მიწათმოქმედებას,

– ვარგისი მიწების სიმცირის გამო, – ისინი ნაკლებად მისდევნენ. იბერიის მთიანეთისაგან განსხვავებით, უკეთესია ბარი. პერძოდ, კოლხეთის შესახებ იგი ლაპარაკობს, რომ ქვეყანაში კარგი ნაყოფები იცის. უფრო გამოკვეთილად ლაპარაკობს ბერძენი გეოგრაფოსი იბერიის ბუნების ხელსაყრელობის თაობაზე.

საერთოდ, ანტიკურ ავტორთა ნაწილი კოლხეთს იხსენიებს როგორც ნაყოფიერ ქვეყანას, ნაწილი კი – როგორც ნაკლებად ნაყოფიერს (პროკოპი კესარიელი, მენანდრე და სხვ.). ფართო მსჯელობა აქვს მესხეთზე პროკოპი კესარიელს, რომლის მიხედვითაც ქვეყანა ბუნებრივი პირობების მიხედვით მთლად ოპტიმალური არ გახლავთ, მაგრამ მესხთა შრომისმოყვარეობის წყალობითო მაინც საკმაოდ მდიდარია.

ამ უცხოელ ავტორთაგან განსხვავებით საქართველოს ბუნების შესახებ ბევრად უფრო მწირ ცნობებს გვანვდიან აღმოსავლეთის ისტორიკოსები. ისინი ძირითადად აღნიშნავენ ქვეყნის დაპყრობის სიძნელეს მთაგორიანობის გამო.

ახალ ხანაში, XVII საუნიდან მოყოლებული უცხოელი ავტორები (არქანჯელო ლამბერტი, პიეტრო დე ლა ვალე, ჟან მარდენი, რუსი ელჩები, ი. გიულდენშტედტი), ჩვენთვის საინტერესო საკითხს უფრო ფართოდ აშუქებენ, ვიდრე ანტიკური ხანის მწერლები.

პირველი ქართველი მეცნიერი, რომელმაც ფართო ნააზრევი დაგვიტოვა საქართველოს ბუნებაზე, მის როლზე მეურნეობის ცალკეული დარგების განვითარებაში, იყო ვახუშტი ბატონიშვილი. იგი, როგორც ცნობილია, თავის „აღწერა სამეფოსა საქართველოსაში“ ფართოდ გადმოსცემს საქართველოს ცალკეული რეგიონების ბუნებას, მოსახლეობის ხასიათის ნიშან-თვისებებს, მეურნეობის ფორმებს. იგი კუთხეებს ყველაზე მეტად ასხვავებს იმ ნიშნით, მევენახეობა-მელვინეობასთან ერთად მინათმშენებლობას და მესაქონლეობასაც მისდევენ თუ არა. ვახუშტმ კარგად იცოდა, რომ ზღვარი მევენახეობის გავრცელებისა იყო

რელიეფის სიმაღლე და შესაბამისად ჰაერის სითბო-სიცივე. აღნიშნულის გარდა, ვახუშტი თვით ბარის რეგიონებს ერთმანეთისაგან განასხვავებდა ბრინჯ-ბამბის გავრცელება-გაუვრცელებლობის მხრივ. მაგალითად, აღმოსავლეთ საქართველოში ვახუშტის დროს ეს კულტურები გავრცელებული იყო ქვემო ქართლის მცირე ნაწილსა და კახეთში, შიდა ქართლში კი – არა. დასავლეთ საქართველოს ნაწილში, – ასევე მესხეთის ერთ მხარეში, – გავრცელებული იყო ნარინჯ-თურინჯი, აგრეთვე ზეთისხილი. ასე რომ, ნარინჯ-თურინჯის მეურნეობა წარმოადგენდა, ვახუშტის მიხედვით, დასავლეთ საქართველოს სანაპირო ზოლის სპეციფიკას აღმოსავლეთისაგან განსხვავებით.

ვახუშტი ბატონიშვილის ნაშრომი შესანიშნავ ფაქტს წარმოადგენს ქართული კულტურისა, მისი იდეა სოფლის მეურნეობის დარგების გავრცელებისა შესაბამის ბუნებრივ პირობებში იმდროინდელი ევროპული მეცნიერებისთვისაც კი სიახლეს წარმოადგენდა. მაგრამ საქართველოს ისტორიის მიხედვით თხრობაში ვახუშტი ტრადიციების (კერძოდ – ქართული ისტორიოგრაფიის), პროვინდენციალიზმის მიმდევარი ისტორიკოსია და ძირითადად, პოლიტიკურ ისტორიას გადმოსცემს. ამ მხრივ, ვიმეორებთ, ვახუშტის ქართულ ისტორიოგრაფიაში ახალი (თვისებრივი აზრით) არაფერი არ უთქვამს. უშუალოდ საქართველოს ისტორიის გადმოცემისას ბუნების როლს ვახუშტი ბატონიშვილის საისტორიო ნაშრომში არაფერი არ დარჩა.¹

აღნიშნული პრობლემის გააზრებაში ვახუშტის შემდეგ აღსანიშნავია ილიას შეხედულებანი.

ჩვენი დიდი მოაზროვნე ძალიან აფასებდა საქართველოს ბუნებას. იგი წერდა: „ჩვენთვის ღმერთს არა დაუშავებია რა, არა დაუზოგვია რა, არა დაუკლია რა; თუ ქვეყანაზე ერთი-ორი კუთხეა ამისთანა, რომ კაცს ეთქმოდეს, ქრისტე ღმერთმა თა-

¹ შევნიშნავთ, რომ სისტემატური სახით მხოლოდ XIX და XX საუკუნის მეცნიერებამ (პ. ბოკლი, ფ. რატცელი, ფრანგული „ანალების სკოლა“) მოახერხა ქვეყნის ისტორიისა და გეოგრაფიული გარემოს როლის სინთეზი.

ვისი კალთა უხვეებისა აქ დაიბლერტაო, ამათში უკანასკნელი საქართველო არ არის. რაც ღვთის შემძლებლობით არის და არა კაცისათი, ის ყველაფერი უკვე მოჰმადლა ღმერთმა. ხელთ გვიჭირავს ეს მშვენიერი ქვეყანა, რომლის მნახავთ შეუძლიანთ სამართლიანად სთქვან: „სხვა საქართველო სად არის, რომელი კუთხე ქვეყნისა“.¹ მაგრამ ერის სიმდიდრისათვის, ილიას აზრით, მხოლოდ ეს პირობა არა კმაროდა, საჭირო გახლდათ „კაცის შემძლებლობაც“ – გარჯა, შრომა, ყაირათიანობა.²

ილიას მიხედვით, – და იგი გამოდიოდა ორიენტალისტკაში მაშინ არსებული ტრადიციიდან, – ქართველები მოსული არიან ცხელი ქვეყნიდან, რის გამოც ქართულ ენაში დღემდე შემორჩა სიტყვები „მინა-წყალი“, „წყალობა“ და სხვ., რაც მისი აზრით უნდა მიუთითებდეს წყლის დიდ მნიშვნელობაზე ქართველთა პირველსაცხოვრის ქვეყანაში.

სტატიკაში „კერძო და სათემო მიწათმფლობელობა“ (დანერილია 1886 წელს) ილია ეხება საკომლოს საკითხს და აღნიშნავს, რომ იგი მერყეობდა ათ-სამოც დღიურს (ე. ი. 4-24 ჰექტარს) შორის. საკომლოს სიდიდე კი იმისდა მიხედვით განისაზღვრებოდა, თუ სად რა ზომის მამული იყო საჭირო ცალკე კომლის სარჩენად და სახელმწიფო და სასოფლო სამსახურის (ილიას დროინდელი მოვლენა) გადასახდელად. ილიას მიხედვით, იქ სადაც, მიწისა და ჰაერის ნიშან-თვისების გამო, მიწათმოქმედება მესაქონლეობასთან შედარებით ნაკლებად იყო განვითარებული, საკომლო მეტი იყო, და პირიქით, სადაც პურეული კარგად მოდიოდა და გლეხის უმთავრეს წყაროს შეადგენდა, საკომლო უფრო ნაკლები იყო; თუ ვაზი და ხეხილიც ვარგობდა – კიდევ უფრო ნაკლები. ასე რომ, ილიას თანახმად, საკომლო მთიანეთში ერთი ზომისა იყო, ქართლში – მეორისა, კახეთში – მესამისა და ა. შ., რაც აიხსნება ბუნებრივი პირობებით.

¹ ილია ჭავჭავაძე, თხზულებათა ანტოგრაფი, პავლე ინგოროყვას გამოცემა, ტ. 5, გვ. 10-11.

² იქვე, გვ. 11.

ძალზე საინტერესოა ილიას მოსაზრებანი საქართველოს აგრარული ისტორიის სპეციფიკის თაობაზე რუსეთისაგან განსხვავებით. ჰაეისა და ნიადაგის ნაყოფიერების გამო, ილიას მიხედვით, ქართველი გლეხი უფრო მჭიდროდ არის მიჯაჭვული მიწას: ნაყოფიერი მიწები, ვენახი, ხეხილი აიძულებენ მას ხანგრძლივად იცხოვროს ერთ ადგილას. ამით ხსნის იგი სიტყვებს: „მკვიდრს“, „მკვიდრობას“. რუსი გლეხკაცისაგან განსხვავებით, მანანალობა, «нродяжничество», ქართველთათვის უცნობია. კიდევ მეტი. თუმცა სახასო გლეხკაცობას სასოფლო მამული სოფლისად მიაჩნია (მაგალითად, ქიზიყში), მაგრამ საკომლო აქ საშვილიშვილოდ გადაიცემა, მაშინ როცა რუსეთში გლეხთა მიერ მიწების მფლობელობის ვადა ათი, თორმეტი, თხუთმეტი წლითაა შეზღუდული. ეს გარემოება პირველ შემთხვევაში დადებითად მოქმედებს: გლეხი დაინტერესებულია აგროტექნიკის გაუმჯობესებით, ინტენსიური მეურნეობის წარმოებით.

იაკობ გოგებაშვილს „ბუნების კარში“ შენიშნული აქვს მთელი რიგი მომენტებისა, რომლებშიც აისახა საქართველოს გეოგრაფიული პირობების მნიშვნელობა. მაგალითად, ეხება რა მძიმე გუთნის გავრცელების არეალს საქართველოში, იგი წერს: „რადგანაც მიწის ღრმად მოხვნა მავნებელია მოსავლისათვის, ამიტომ დასავლეთს საქართველოში გუთანი სრულიად არ იციან, ამის მაგივრად ჰხმარობენ კავსა, რომელიც ერთი გოჯის სიღრმეზედ სჩიჩქნის მიწასა“.¹ მაღლარი ვენახების გავრცელებას დასავლეთ საქართველოს მთელ რიგ ადგილებში იაკობ გოგებაშვილი სავსებით სწორად ხსნის ნესტიანი ნიადაგებით, რის გამოც მიზანშეწონილია ყურძნის მტევნები უფრო მოშორებული იყოს მიწის ზედაპირს. ჭანების შესახებ გოგებაშვილი აღნიშნავს, რომ ისინი მცირემიწიანობამ აიძულა ზღვაოსნობაში ჩაბმულიყვნენ და ა. შ.

¹ ი. გოგებაშვილი „ბუნების კარი“, 1911, XX გამოცემა, გვ. 475. სხვათა შორის, ამავეს აღნიშნავდა სარგის კაკაბაძე თავის მონოგრაფიაში „ვახტანგ გორგასალი“, თბილისი, 1959, გვ. 5.

ივანე ჯავახიშვილის შრომებში ჩვენთვის საინტერესო საკითხი ყველაზე ფართოდ განხილულია ავტორის „საქართველოს ეკონომიურ ისტორიაში“. ნაშრომში იგი ლაპარაკობდა კულტურული მცენარეულობის ცალკეული სახეების გავრცელების არეალებზე, შესაბამისი ბუნებრივი პირობების გამო. აქვე ვკითხულობთ: „... სახვნელის საუკუნეთა განმავლობაში თანდათანმა გაუმჯობესებამ და ახალ-ახალმა სახეობამ წინამორბედი სახეობა ვერ მოსპო. ამ ერთის შეხედვით უცნაური გარემოების მიზეზის გაგება ადამიანს არ გაუძნელდება, თუ საქართველოს ნიადაგის გასაოცარ სხვადასხვაობასა და ბუნებისა და თვისებათა მრავალფეროვნებას გაიხსენებს“.¹

მოგვიანებით იგივენაირ აზრს გამოსთქვამდა იგი „დიდ საბჭოთა ენციკლოპედიაში“: „მათ (ქართველთა – გ. ყ.) მიერ დაკავებული ტერიტორიების ნიადაგობრივი და კლიმატური განსაკუთრებულობის არაჩვეულებრივი სხვადასხვაობა შეუძლებელს ხდიდა ყველგან ერთნაირი ტიპის მეურნეობის წარმოებას“;² რომ ვერტიკალური ზონალურობის გამო საქართველოს მთელი ტერიტორია იმთავითვე იყოფოდა ორ დიდ ეკონომიკურ რაიონად – აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოდ, რაც ხელს უწყობდა ორი პოლიტიკური ერთეულის – აღმოსავლეთ საქართველოს (იბერიის სამეფო მესხეთითურთ) და დასავლეთ საქართველოს (კოლხიდის) ჩამოყალიბებას.³

სხვა ნაშრომში, ეხებოდა რა კავკასიონის ქედის მნიშვნელობას ჩვენს ისტორიაში, ივანე ჯავახიშვილი წერდა: „სხვათა შორის ამ პირობების წყალობითაც შესძლო ქართველმა ერმა თავის ხანგრძლივ ისტორიულ არსებობის დროს მრავალი, ხშირად თავისზე გაცილებით უფრო ძლიერი მტრების მოგე-

¹ ივანე ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წიგნი პირველი, 1930, გვ. 173; იხ. აგრეთვე გვ. 168-169.

² იხ. სტატია «Грузия», ტ. 19, 1930, გვ. 558.

³ იქვე.

რეობა და თავისი ეროვნების დაცვა“.¹ „ქართველი ერის ისტორიის“ მეოთხე წიგნში ჩვენი დიდი ისტორიკოსი აღნიშნავდა, რო მეოხუთმეტე საუკუნეში მომხდარ საქართველოს დაშლაში გარკვეული მნიშვნელობა ჰქონდა „გეოგრაფიული პირობებით ხელშეწყობილ თემობრივი განკერძოებისადმი მისწრაფებასაც“.²

ახლა შევჩერდებით ქართული ისტორიოგრაფიის საბჭოთა ხანაზე. მთლიანად აღებული, საკითხი საქართველოს ბუნების როლისა ქვეყნის ისტორიის მსვლელობაში, როგორც მივუთითებდით, აქ არაა სათანადოდ დამუშავებული, რასაც ხელი შეუშალა არასწორმა მეთოდოლოგიურმა დებულებამ საერთოდ გეოგრაფიული გარემოს მნიშვნელობის შესახებ. მაგრამ მიუხედავად ამისა, ქართველ ისტორიკოსებთან პრობლემის გააზრება უფრო მეტადაა მოცემული, ვიდრე ფილოსოფოსებთან და ეკონომისტებთან. თუმცა ეს უბრალოდ იმიტომაც, რომ უკანასკნელებთან ეს საკითხი თითქმის არ დამდგარა.

ნიკო ბერძენიშვილი მიუთითებდა საქართველოს აღმოსავლეთი ნაწილის ბუნებრივი პირობების ოპტიმალურობას დასავლეთთან შედარებით.³ იგი გვაროვნული წესწყობილების ძირითად სოციალურ უჯერდს – გვარს უკავშირებდა ჩვენი რელიეფის ნიშან-თვისებას – გორას, გვართა გაერთიანებას – ხევს.⁴

„საქართველოს ისტორიის“ 1958 წლის გამოცემაში გიორგი მელიქიშვილი შენიშნავდა, რომ ქვედა პალეოლითის ბოლოს დიდმა გამყინვარებებმა ხელი შეუწყო გვარების ჩამოყალიბებას, ე. ი. კოლექტივების ერთად ცხოვრებამ გამოქვაბულებში, ბუნების გამკაცრებამ, მჭიდრო კავშირურთიერთობებისკენ

¹ ივანე ჯავახიშვილი, საქართველოს საზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით განხილული, ტფილისი, 1919, გვ. 3.

² ქართველი ერის ისტორია, წიგნი მეოთხე (XV-XVI საუკუნეები), თბილისი, 1948, გვ. 175.

³ იხ. ავტორის «Очерк из истории развития феодальных отношений в Грузии (XII-XVI вв.)», Тбилиси, 1938, с. 23.

⁴ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. III, 1966.

უბიძგა მათ. იმავე ავტორის მიხედვით, ბრინჯაოს მეტალურგიის ხანაში სამხრეთის მთიანეთი, საზაფხულო საძოვრებისა და სპილენძის მადნების არსებობის გამო, მოწინავეობდა ბართან შედარებით, მაგრამ ტომთა შორის ალებ-მიცემობის დროს კი ბარი დანიშნურდა.¹ სხვა ადგილას გ. მელიქიშვილი მიუთითებდა საქართველოს ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილებში მცხოვრებ ხალხთა შედარებით ჩამორჩენილობას მწირი მიწებისა და მთაგორიანობის ფართოდ გავრცელების გამო.

ფიზიკურ-გეოგრაფიული ფაქტორის დიდ როლს დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე სათემო მინათმფლობელობის შედარებით სწრაფად დაშლაში, ხოლო აღმოსავლეთ რეგიონში – მის გახანგრძლივებაში (კერძოდ ირიგაციის საჭიროებითაც), მიუთითებდნენ პაატა გუგუშვილი და ირაკლი ანთელავა.² აღნიშნული აზრის დასაბუთებისას ისინი გამოდიოდნენ ფ. ენგელსის „მარკის“ ცნობილი ადგილებიდან, სადაც ლაპარაკია გერმანიის მთიან ნაწილში კერძო საკუთრების სწრაფ განვითარებაზე მინის მცირე ნაკვეთების არსებობის გამო. იგივე ავტორებს აღმოსავლეთ საქართველოს ერთ ნაწილში სათემო მინათმფლობელობის მნიშვნელოვნად შენარჩუნების მიზეზად მიაჩნიათ ირიგაციის საჭიროებანი.

ისტორიკოსი დერმიშა გოგოლაძე აღნიშნავდა, რომ ფეოდალურ ხანაში ნორმალური საკომლო (სახნავ-სათესი ნაწილი) აღმოსავლეთ საქართველოში უდრიდა დაახლოებით ათ-ოც დღიურს (4-8 ჰა), მაგრამ დასავლეთ საქართველოში, მცირემინიანობის გამო, ათი-თხუთმეტი ქცევის (3,6-5,4 ჰა) მქონე გლეხებიც კი საკმაოდ შეძლებულად ითვლებოდნენ.³

¹ საქართველოს ისტორია, ნ. ბერძენიშვილის რედ., 1958, გვ. 22.

² პ. გუგუშვილი, თემური მინათმფლობელობა ამიერკავკასიაში (1800-1921 წწ.), ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები, 1946, ტ. I; И. Г. Антелава, Государственные крестьяне Грузии в первой половине XIX в., Сухуми, 1955.

³ დ. გოგოლაძე, საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება გვიან ფეოდალურ ხანაში, 1971, გვ. 288, 293. გასული საუკუნის 80-იან წლებში რუსი მოხელე ს. ეგიაზაროვი შენიშნავდა, რომ დასავლეთ საქართ-

ქართულ ისტორიოგრაფიაში communis locus-ად იქცა მტკიცება მცხეთისა და თბილისის აღზევების შესახებ ხელსაყრელი ბუნებრივი პირობების წყალობით. მართლაც, მცხეთა და თბილისი ბუნებრივად ძლიერ გამაგრებულ პუნქტებს წარმოადგენდნენ. რასაკვირველია, მხოლოდ ეს პირობები რომ ყოფილიყო საკმარისი ქალაქების წარმოშობისათვის, მაშინ ამ უკანასკნელ მოვლენას უფრო ადრე ექნებოდა ადგილი. მცხეთისა და თბილისის ტეროტორიებზე დედაქალაქის წარმოქმნა, ცხადია, უპირველესად განპირობებული იყო ქართლის სახელმწიფოს არსებობით, რამაც თავის მხრივ დედაქალაქის საჭიროება გამოიწვია.

დასასრულ, აღსანიშნავია აგრეთვე მიხეილ გეგეშიძის, იაზონ კიკვიძისა და დავით მუსხელიშვილის მონოგრაფიები, სადაც ავტორები ცდილობენ სათანადოდ გაარკვიონ გეოგრაფიული გარემოს როლი, საისტორიო გეოგრაფიის საკითხი ჩვენს ისტორიულ პროცესში.¹

საქართველოს ბუნებრივი პირობების ზოგადი დახასიათება

ძალზე მოკლედ დავახასიათებთ ჩვენი ქვეყნის გეოგრაფიულ გარემოს. აღვნიშნავთ მხოლოდ მის მთავარ ნიშან-თვისებებს. ყველა ამათგანის დანვრილებით გადმოცემა, გარდა იმისა რომ ისტორიოგრაფიულ ნაშრომს ამსგავსებს გეოგრაფიული, ბოტა-

ველოში ნაყოფიერი მიწები დაფანტულია მცირე ნაკვეთებად, მათ შორის ბევრი ფერდობებზეა, რომ აქ ვარგისი მიწების დიდი მასივები არ არსებობს, აღმოსავლეთ ნაწილში კი – პირიქით. იხ. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. I, ч. I, 1887, с. 162-163.

¹ მ. გეგეშიძე, სარწყავი მიწათმოქმედება ძველ საქართველოში, თბილისი, 1961; ი. კიკვიძე, მორწყვა ძველ საქართველოში, თბილისი, 1963; დ. მუსხელიშვილი, ციხე-ქალაქი უჯარმა, თბილისი, 1966.

ნიკური და ა.შ. ხასიათისას, მიზანშეუწონლად მიგვაჩნია იმიტომაც, რომ დასაწყისში ერთბაშად ქვეყნის ბუნებრივი პირობების გადმოცემა უადგილოა. ჯერ ერთი, მკითხველი იტვირთება აურაცხელი გეოგრაფიული და ა. შ. ინფორმაციით და მეორეც, მაგალითად, საესებით გაუმართლებელია პალეოლითის თხრობას წინ უძღოდეს აღნიშვნა იმისა, რომ საქართველო ასე თუ ისე მდიდარია ქვანახშირით, მდიდარია მარგანეცის მადნით და ა. შ. ბუნების ეს ძალები, როგორც ცნობილია, დიდი ხნის განმავლობაში ჩვენი საზოგადოებისათვის არავითარ ფასეულობას არ წარმოადგენდა. ისინი მხოლოდ განვითარების განსაზღვრულ საფეხურზე შევიდნენ ჩვენ სოციალურ პრაქტიკაში. ასე რომ, მხოლოდ ამ საფეხურის დადგომისას უნდა აღინიშნოს შესაბამისი ბუნებრივი რესურსებით ქვეყნის სიმდიდრე. ანდა ასევე არა გვგონია უპრიანი იყოს თავიდანვე გადმოცემა იმისა, რომ საქართველო მდიდარია ჰიდროენერგორესურსებით, მაშინ როდესაც კულტურის თავდაპირველ საფეხურებზე მდინარეები მხოლოდ თევზეულის სახეობებითა და პოპულაციებით ფასდებოდა. ერთი სიტყვით, მიგვაჩნია, რომ მხოლოდ გარკვეული სამეურნეო პროგრესის პირობებში უნდა იქნეს მითითებული ქვეყნის ბუნებრივი რესურსები აჩქარებდნენ თუ აფერხებდნენ საზოგადოების ევოლუციას ამა თუ იმ ფაზაზე.

საქართველოს რესპუბლიკის დაახლ. 70000 კვ. კმ. უკავია. ე. ი. მისი ფართობი თვალსაჩინოდ აღემატება ევროპის რიგი ქვეყნების (ბელგია, პოლანდია, შვეიცარია, დანია) ტერიტორიის ფართობებს, ცოტა მეტია ლიტვისა და ლატვიისაზე და უტოლდება ირლანდიის რესპუბლიკისას. ჩვენი ქვეყანა მდებარეობს აღმოსავლეთ ნახევარსფეროს ზომიერ სარტყელში. დასავლეთი ნაწილი, თბილ შავ ზღვასთან მდებარეობის გამო, სუბტროპიკულია. აქ ატმოსფერული ნალექები ბევრად უფრო მეტია, ხოლო სეზონურ (ზამთარ-ზაფხულ) ტემპერატურათა სხვაობა – უფრო ნაკლები, ვიდრე აღმოსავლეთ ნაწილში, რომელიც ხასიათდება კონტინენტური ჰავით. მიზეზი ამ ორ რე-

გიონს შორის ასეთი განსხვავებულობისა მდგომარეობს იმაში, რომ მესხეთისა და სურამის ქედების რკალი ჰყოფს მათ ერთ-მანეთისაგან. ეს ქედები ხელს უშლიან უხვნალექიანი ღრუბლების გადაადგილებას დასავლეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთის და აღმოსავლეთის მიმართულებით.

ქვეყნის ორი მესამედი ნაწილი, როგორც უკვე ვამბობდით, უკავია საშუალო და მაღალი სიდიდის მთებს. აქედან მნიშვნელოვანია კავკასიონის ქედის დასავლეთი და ცენტრალური მონაკვეთები, რომლებიც ჩვენს ტერიტორიაზე მდებარეობენ. ამ ქედის განშტოებანი (შტოქედები) გაგრის ქედიდან მოყოლებული კახეთისა და ცივგომბორის ქედებით და დალესტნის მთების ნაწილით დამთავრებული, მოემართებიან სამხრეთისაკენ. დასახლებანი აქ გვხვდება მდინარეთა ვიწრო ხეობების გაყოლებით, რა ტერიტორიაზედაც ადვილად ხდებოდა მათი გაერთიანება, ხოლო ერთმანეთს შორის გაერთიანებანი, მაღალი ქედების გამო, მათი დამოუკიდებელი ძალებით ჩვენს ისტორიაში არ მომხდარა. ჩვენი ფართობის დაახლოებით ერთი მეხუთედი მთლიანად გამოუყენებელია მეურნეობისათვის და აქედან ძირითადი რაოდენობა მოდის სწორედ კავკასიონის ქედზე ან მის სამხრეთ განშტოებებზე.

ქვეყნის სამხრეთ ნაწილში მდებარეობს მცირე კავკასიონი მასში შემავალი - მესხეთის, თრიალეთის, სამსარისა და ჯავახეთის ქედებით. ესენი თავისი სიმაღლით ბევრად ჩამოუვარდებიან კავკასიონის მაღალ ქედს. მხოლოდ უმაღლესი მწვერვალები ამ ქედებისა (მეფისწყარო, შავიკლდე, არჯევანი) თუ აღწევენ სამ კილომეტრს. აღნიშნულ სიმაღლეს სამასიოდ მეტრით აჭარბებს ერთადერთი მთა - აბული, რომელიც სამსარის ქედზე მდებარეობს. მთების ორ აღნიშნულ მასივს ერთმანეთთან აერთებს შედარებით დაბალი (მაღალ ადგილებში დაახლოებით ერთი კმ-ის სიმაღლისა) სურამის ქედი. დიდსა და მცირე კავკასიონს შორის მოქცეული ტერიტორია წარმოადგენს იმ ბუნებრივ საფუძველს, რაზედაც გაიშალა საქართვე-

ლოს უმეტესი დაწინაურებული რეგიონების ისტორია, სადაც ძირითადად ჩამოყალიბდა ქართული ცივილიზაცია.

ამ ტერიტორიაზე მდებარეობს შემდეგი დაბლობები. ქვეყნის დასავლეთ ნაწილში შავ ზღვას ეკვრის ზღვის დონიდან ორასამდე მეტრი ამაღლებულობისა და სამკუთხედის მოყვანილობის კოლხეთის დაბლობი. ხუთასი-ექვსასიოდე მეტრის სიმაღლის ფარგლებში მერყეობს შიდა ქართლის ბარი, რომელიც იწყება ბორჯომის ხეობიდან მტკვრის გამოსვლისას და გრძელდება, არაგვის მარცხენა სანაპიროს ჩათვლით, ქართლის ქედამდე. მცხეთასთან თრიალეთისა და ქართლის ქედები ახლოს მიდიან ერთმანეთთან, ასე რომ, მათ ერთმანეთისაგან ჰყოფს მტკვარი. ამგვარად გრძელდება რამდენიმე კილომეტრის მანძილზე, სანამ ავჭალასთან არ დაიწყება 5-6 კმ. სიგანის დიღმის ველი. თბილისის ქვემოთ დაბლობი საგრძნობლად ფართოვდება და შეადგენს ქვემო ქართლის დაბლობის ნაწილს.

აღმოსავლეთით აღნიშნულ დაბლობებზე მალღდება ივრის ზეგანი, რომელიც აღმოსავლეთით მთავრდება ციე-გომბორის ქედით. ამ საშუალო სიმაღლის ქედს იქით მდებარეობს საქართველოს ერთ-ერთი მდიდარი აგრარული მხარე – ალაზნის ველი, რომლის მინიმალური სიგანე სათავეში ხუთ კმ-ს აღწევს, ქვემოთ კი, ლაგოდეხსა და სიღნაღს შორის, 35-37 კმ-ს. ალაზნის ველი სიგრძით საქართველოს ფარგლებში ას კმ-ს აღემატება. საერთოდ, აღნიშნული დაბლობის უფრო დაბლა (ზღვის დონიდან) მდებარეობს, ვიდრე ქვემო და შუა ქართლის ვაკეები. პირველი უკანასკნელთაგან განსხვავდება ჰავითაც, რის შესახებაც სათანადო ადგილას ვილაპარაკებთ. წნორს ქვემოთ ალაზნის ველი კიდევ უფრო დაბლდება და ზღვის დონიდან სიმაღლით უტოლდება კოლხეთის დაბლობს.

საერთოდ, ზღვის დონიდან 200 მ. სიმაღლის დაბლობი საქართველოს მთელი ტერიტორიის თორმეტ პროცენტს შეადგენს, თუ ამას მიუვმატებთ 500-600 ამაღლებულ ვაკეებს, ეს ციფრი თითქმის 33 პროცენტს მიაღწევს.

შავი ზღვის სანაპიროდან დაწყებული საქართველო ამფითეატრივით მალღდება აღმოსავლეთის მიმართულებით. ამ „ამფითეატრის“ განაპირა მაღალი მხარეებია ჩრდილოეთით კავკასიონის ქედი, ხოლო სამხრეთით – მესხეთისა, უკიდურეს აღმოსავლეთში კი – სურამის ქედი. სურამის ქედის აღმოსავლეთით ქვეყნის ამაღლებულობა (იგულისხმება ვაკე ადგილებისა) საპირისპიროდაა მიმართული: ამ ადგილიდან მოყოლებული აღმოსავლეთ საქართველოს დაბლობი თანდათან დაბლდება არაგვისა და შემდეგ ალგეთის და ხრამის მიმართულებით. ასევე ითქმის საერთოდ ივრის ზეგნისა და ალაზნის დაბლობის მიმართ.

როცა საქართველოს ისტორიაში გეოგრაფიული ფაქტორის როლს ვეხებით, რა თქმა უნდა, ოდენ აღნიშნული ტერიტორიებით არ უნდა შემოვიფარგლოთ. მხედველობაში უნდა მივიღოთ ის სამხრეთი რეგიონებიც, რომლებიც ამჟამად თურქეთის უკიდურეს ჩრდილო-აღმოსავლეთ მხარეს შეადგენენ. ტრაპიზონის სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან ჩრდილოეთით შავი ზღვის სანაპიროს პარალელურად მიემართება მცირე კავკასიონის საქართველოს ქედებზე უფრო მაღალი ლაზისტანის ქედი, ხოლო ამ ქედის აღმოსავლეთით და ასევე მის პარალელურად – ჭოროხისა და არსიანის ქედები. არსიანის ქედის აღმოსავლეთით, მტკვრის სათავეებიდან დაწყებული, მიემართება ერთ კმ-ზე მეტი სიმაღლის ზეგანი, რომელიც აღმოსავლეთით ჯერ ქედით და შემდგომ კვლავ ზეგნით იცვლება. ლაზისტანის ქედიდან მოყოლებული ეს ნაწილები შეადგენენ ისტორიულ ზემო ქართლს (იბერიას), ანუ შემდგომ სამცხე-საათაბაგოს. ჩვენი ქვეყნის ცენტრალური ნაწილის სამხრეთით ტერიტორია მიდიოდა ბამბაკის ქედამდე, ხოლო აღმოსავლეთით მდინარე დაგემამდე. აღმოსავლეთით იგი მოიცავდა ალაზნის ველის ნაწილსაც (ისტორიული საინგილო). ამდენად ამ რეგიონების ჩათვლით საქართველოს ტერიტორია ალბათ 130 ათას კმ. კმ-ს აღწევს, ე. ი. უტოლდება ყოფილი ჩეხოსლოვაკიისა და საბერძნეთის ტერიტორიებს.

მიუხედავად ტერიტორიების მცირე ზომებისა (ჩვენი ქვეყანა დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ 350 კმ-ზეა გადაჭიმული, ხოლო ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ – საშუალოდ 200 კმ-ზე), საქართველო ხასიათდება მრავალფეროვანი ბუნებით. ეს მრავალფეროვნება გამოწვეულია შემდეგი გარემოებებით: 1) ქვეყანა მდებარეობს შედარებით ნოტიო და სუბტროპიკული ხმელთაშუაზღვეთის, ზომიერი წინა აზიის ჩრდილოეთისა და მშრალი შუა აზიის შესაყარზე; 2) შავ ზღვასთან სიახლოვე, აღმოსავლეთით ქვეყნის შუაგულში შექმნილი ბარიერები განაპირობებენ განსხვავებულობას ჰავაში და 3) სხვადასხვანაირია ქვეყნის რელიეფი, რაც აგრეთვე უწყობს ხელს ჰავის სხვადასხვაობას. ჩვენი სამშობლოს ჩრდილოეთით მაღალი კავკასიონის ქედის მდებარეობა განაპირობებს შედარებით მეტი საშუალო ტემპერატურის ჰავას, ვიდრე ჩვენ მიერ დაკავებულ განედებზეა მოსალოდნელი; ჩრდილოეთის ყინულოვანი ოკეანიდან მოსული ჰაერის ცივი მასები ვერ გადმოაღწევენ ხოლმე სამხრეთით (ეს მხოლოდ იშვიათად ხდება დასავლეთიდან და აღმოსავლეთიდან).

ბუნებრივი პირობების ამგვარი სხვადასხვაობა ასეთ მცირე ტერიტორიაზე, ცხადია, ამრავალფეროვანებდა ჩვენს ისტორიულ პროცესს. სხვაგან რამდენჯერმე ბევრად უფრო მეტი ფართობების მქონე ქვეყნებშიც კი, ბუნება არ არის ასე მრავალფეროვანი (ეს კარგად შენიშნა რუსმა მწერალმა გლეხ სპენსკიმ საქართველოში მოგზაურობისას). მეორე მხრივ, ეს გარემოება უფრო საინტერესოს ხდის აღნიშნული პრობლემის გაშუქებას. მრავალფეროვანი ბუნება, ქვეყნის მიერ განვლილი კულტურის საფეხურები დიდ ინტერესს იწვევს ჩვენი გარემომცველი ბუნების როლისადმი საქართველოს ისტორიულ პროცესში.

გეოგრაფიული გარემოს როლი ჩვენი გარემომცველი ისტორიული გარემოს შექმნაში

ჩვენი ქვეყნის ერთ-ერთი დიდი უპირატესობა, – ამასთანავე უბედურებაც, – იმაში მდგომარეობდა, რომ იგი მდებარეობდა აღმოსავლეთის ნახევარსფეროს ცენტრალურ ნაწილში. ამან, ცხადია, დააჩქარა მის მიერ კულტურის სხვადასხვა საფეხურის გავლა. საინტერესოა საკითხი, თუ რა როლი ითამაშა გეოგრაფიულმა გარემომ ჩვენი გარემომცველი ქვეყნების განვითარებაში. ამ საკითხის გაშუქებას კი ჩვენთვის არსებითი მნიშვნელობა აქვს, რადგან საერთოდ, ხელსაყრელი ისტორიული გარემოდან ძირითადად დადებითი იმპულსები მოდიოდა. მნიშვნელოვანი ურთიერთზეგავლენა და ერთმანეთისათვის სტიმულის მიცემა კულტურის მკვეთრად განსხვავებულ საფეხურებს გულისხმობდა. მაგალითად, თუმცა ჩვენს წინაპრებს ჩრდილო კავკასიის ხალხებთან კონტაქტები ჰქონდათ, მაგრამ ეს ურთიერთობა ჩვენი ცივილიზაციის, კულტურის განვითარებისათვის არც ისე მნიშვნელოვანი იყო. დაახლოებით იგივე ითქმის სამხრეთ-აღმოსავლეთი მეზობლის მიმართ (ვგულისხმობთ ალვანელებს). უფრო ძლიერი გახლდათ სტიმულები სამხრეთიდან ე.წ. ნეოლითური რევოლუციიდან მოყოლებული სომხეთისა და ბიზანტიის იმპერიის ჩათვლით.

რაც შეეხება იმპულსებს დასავლეთიდან, შავი ზღვის მხრივ, იგი თვალსაჩინო გახდა ამ ზღვის აუზში ბერძნებისა და რომაელების გავლენის გავრცელების შემდეგ. სხვა მხრივ, რაკი ამიერიდან ამ ზღვის აუზში არ წარმოშობილა მაღალგანვითარებული საზოგადოებანი, ცხადია, შავი ზღვა დიდხანს ვერ შეასრულებდა დადებით როლს ჩვენი ქვეყნის განვითარებაში. ბიზანტიის იმპერიის დაცემის შემდეგ შავი ზღვის აუზში იმჟამად ბარბაროსული თურქეთის გაბატონების წყალობით, შავ ზღვას ჩვენთვის უფრო უბედურება მოჰქონდა, ვიდრე სიკეთე. XIX საუკუნეში კი სიტუაცია არსებითად შეიცვალა, რაც და-

კავშირებული იყო დასავლეთ ევროპის ცივილიზაციასთან ზემოქმედებასთან (ჯერჯერობით რუსეთის მეშვეობით).

ამრიგად, ჩრდილოეთის მხრიდან ქართულ საზოგადოებას დიდი ხნის განმავლობაში თვალსაჩინო დადებითი სახის სტიმულები არ მიუღია, ისინი უფრო სამხრეთიდან და მოშორებით მდებარე ქვეყნებიდან მოდიოდა. საქართველოს ისტორიული გარემოს აღნიშნული ხასიათი ნაწილობრივ გეოგრაფიული გარემოთი იყო განპირობებული.

საქართველოს ბუნების ცვლილებანი ანთროპოგენის ეპოქაში

ხშირად ქვეყნის გარემომცველ ბუნებას საზოგადოების არსებობის მანძილზე წარმოადგენენ ხოლმე რაიმე თვალსაჩინო ცვლილებების გარეშე. ეს არ არის სწორი არც საერთოდ და არც კონკრეტულად, ჩვენი ქვეყნის მიმართ. ჯერ მხოლოდ წმინდა ბუნებისეული ხასიათის ცვლილებებზე ვილაპარაკებთ.

დაახლოებით ამ ერთი მილიონი წლის წინათ კლიმატი ჩვენთან ბევრად უფრო თბილი იყო. ამით აიხსნება უდაბნოპითეკების არსებობა ჩვენს ტერიტორიაზე. შესაბამისად, ჰავა აღმოსავლეთ ნაწილში ბევრად უფრო ნოტიო იქნებოდა, რაც, რასაკვირველია, მცენარეულ საფარზეც აისახებოდა. კოლხეთის დაბლობი ჩვენი გეოლოგიური ეპოქის დასაწყისში ახლანდელი ფართობისა როდი იყო. იგი იზრდებოდა მდინარეთა მიერ ჩამონატანი ქანებისა და მიწის ხარჯზე. ასეთსავე მოვლენას ჰქონდა ადგილი დღევანდელ ქართლსა და კახეთში, თუმცა, შედარებით მცირე მასშტაბებით.

თუ შავი ზღვის უკან დანევა საერთო ტენდენციას წარმოადგენდა, ზოგჯერ პირიქითაც ხდებოდა – ზღვა წინ იწეოდა. ამის შედეგად ძვ. წ. I ათასწლეულის II ნახევარში მოხდა

ფაზისისა და დიოსკურიის ზღვის ფსკერზე მოქცევა. უახლოეს ხანაში მსგავს მოვლენას ვხედავთ აფხაზეთის სანაპიროზე შავი ზღვის გააქტიურების სახით (ხდება ნაპირის ეროზია).

ანთროპოგენის ხანაში ადგილი ჰქონდა ვულკანების ამოფრქვევასაც – კერძოდ, ყელის პლატოზე, დღევანდელი ყაზბეგისა და ბორჯომ-ბაკურიანის მიდამოებში.¹

გარდა ნმინდა ბუნებისეული ცვლილებებისა, თვალსაჩინო იყო ბუნების მიმართ საზოგადოებისმიერი ცვლილებებიც. ეს მძლავრად დაიწყო კავისა და გუთნური მინათმოქმედების ფართოდ განვითარებისას, რის შედეგადაც ბუნებრივი ლანდშაფტები ბევრგან ხელოვნურით შეიცვალა. აღნიშნულ პროცესს კიდევ უფრო მეტი მასშტაბები აქვს უახლეს ხანაში, ქვეყნის ინდუსტრიალიზაციისა და სოფლის მეურნეობის პროგრესის პირობებში. ცვლილებები ბევრად უფრო ინტენსიურად მოხდა ბარში, რაზეც ამ თავის ბოლოს გვექნება საუბარი. ახლა კი უშუალოდ იმის თაობაზე ვისაუბროთ, თუ რა როლი ითამაშა გეოგრაფიულმა ფაქტორმა ჩვენი ისტორიული პროცესის გამლა-განვითარებაში.

საქართველოს ბუნების როლი არქაული კომუნისტური საზოგადოების განვითარებაში

ჩვენი ტერიტორია ერთ-ერთი იმ რეგიონთაგანია, სადაც ადგილი ჰქონდა უმაღლესი ანთროპოიდებისაგან გააღამიანების (ანთროპოგენეზისის) დაწყებას.² ეს, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, განაპირობა დღევანდელთან შედარებით უფრო

¹ ქვედა პალეოლითის ბოლოს ადგილი ჰქონდა დიდ გამყინვარებებს, რის შედეგადაც მუდმივი თოვლის საზი ჩვეულებრივზე (2,8-3,4 კმ.) 1,2-1,3 კმ-ით დაბლა იწევდა. შეცვლილ კლიმატურ პირობებში ადგილობრივი ფაუნა იცვლებოდა ჩრდილოეთის ფაუნით (გამოქვაბულის დათვი, გრძელბეწვიანი მარტორქა, ჩრდილოეთის ირემი და ა.შ.).

² შევნიშნავთ, რომ ამას ვწერდით დმანისის ცნობილ აღმოჩენამდე.

თბილმა ჰავამ და უფრო მდიდარმა მცენარეულობამ (უკანასკნელი გარემოება ითქმის მისი აღმოსავლეთი ნაწილის მიმართაც), რის გამოც ანთროპოიდებს შეეძლოთ მიმთვისებლური ცხოვრება მთელი წლის მანძილზე. ამრიგად, ბუნება იძლეოდა საშუალებას, რომ მცენარეული საკვებით, პრიმიტიული ბინით (ხის ტოტებისაგან) და ტანსაცმლის გარეშე ეცხოვრათ გადამიანების გზაზე მდგარ არსებებს. შემდგომში ჰავის აცივებას, მცენარეულ საფარში მომხდარ ცვლილებებს არ მოჰყოლია ცხოველთა ჯოგიდან საზოგადოებაზე გადასვლის პროცესის შეწყვეტა. პირველყოფილ ადამიანთა ჯოგებმა საკმაო შრომითი გამოცდილება შეიძინეს იმისათვის, რომ შეჰგუებოდნენ ახალ, შეცვლილ ბუნებრივ პირობებს. მათს მეურნეობაში ბევრად უფრო მეტი ადგილი დაიკავა ნადირობამ, შემდეგში ისწავლეს მეთევზეობაც. ცეცხლის დაუფლების წყალობითა და უხეშად დამუშავებული ტყავის ტანსაცმლით შესაძლებელი გახდა ახალ პირობებთან შეგუება. ჯერჯერობით უცნობია, დაჩქარდა თუ არა ეს პროგრესი ჰავის აცივებით. მაგრამ მიღწეული პროგრესი საკმარისი არ იყო იმისათვის, რომ პირველყოფილ ადამიანთა ჯოგებს ამ პერიოდში დაესახლებინათ დიდი კავკასიონისა და მცირე კავკასიონის კალთები.

საზოგადოებრივი ევოლუციის აღნიშნული საფეხურისათვის ქვეყნის ბუნებრივი პირობები ოპტიმალური იყო. საკმაოდ მდიდარი გახლდათ მცენარეული სამყარო (ახლაც კი იგი ჩვენს ტერიტორიაზე მოითვლის 4500 სახეობას, ე. ი. იმდენს, რამდენსაც საბჭოთა კავშირის მთელი ევროპული ნაწილი). ქვეყანა მდიდარი იყო ფაუნითაც. მცენარეთა და ცხოველთა სახეობებითა და პოპულაციებით ტერიტორიის სიმდიდრე, რა თქმა უნდა, აიხსნება მისი მდებარეობით ხელსაყრელ ადგილას და ბუნებრივი პირობების (რელიეფი, ჰავა და ა. შ.) სხვადასხვაობით. ამასთანავე ჩვენს ტერიტორიაზე ნაკლებად იყო გავრცელებული დიდი ზომის მტაცებელი ცხოველები, რაც ახალ არსებათა პოპულაციებს უადვილებდა არსებობისათვის ბრძოლას, ხელს

უნყობდა მათ გამრავლებას. საქართველოს, განსაკუთრებით, დასავლეთი ნაწილის, სიმდიდრე ჰიდროგრაფიული ქსელით განაპირობებდა თევზეულის რესურსებით სიუხვეს, შესაბამისად ხელს უწყობდა მეთევზეობის მეტ განვითარებას.

ქვეყნის ზომიერი კლიმატი, წლის დაყოფა თბილ და ცივ სეზონებად, აძლიერებდა ადამიანთა აქტიურობას მოთხოვნილებათა გამრავალფეროვნებისათვის. ქვეყანა მდიდარი გახლდათ აგრეთვე იარაღების დასამზადებლად ვარგისი ქვის მასალით (პალეოლითში – კაჟი ობსიდანი, ნეოლითში – დიორიტი, ნეფრიტი, გრანიტი და სხვ.), ძვლით. ზედა პალეოლითის დროს ჰავის აცვივებამ საქართველოს ჩრდილოეთ ნაწილში ადამიანები აიძულა უფრო თბილი სადგომები ეძებნათ, რაშიც ქვეყნის ბუნება, გამოქვაბულების სახით, დასავლეთ ნაწილში კარგ საშუალებას იძლეოდა.

აი მოკლედ ის, რისი თქმაც შეიძლება საქართველოს ბუნებრივი პირობების როლის შესახებ მიმთვისებლური მეურნეობის სტადიაზე. მეურნეობის ეს ფორმა, როგორც ცნობილია, მოიცავდა შემდეგ დარგებს: ნადირობას, შემგროვებლობასა და მეთევზეობას. საერთოდ, როგორც ფ. ენგელსი შენიშნავდა, ეს სტადია შეესაბამებოდა ველურობის პერიოდს, როცა ადამიანები ძირითადად იფარგლებოდნენ ბუნების მზა პროდუქტების მითვისებით, ხოლო ადამიანთა მიერ ხელოვნურად შექმნილი პროდუქტები (შრომის იარაღები) ამ მითვისების დამხმარე იარაღებს წარმოადგენდა.¹ აქედან ცხადია ის დიდი მნიშვნელობა, რაც აღნიშნულ საფეხურზე საზოგადოების განვითარებაში ბუნებრივ რესურსებს გააჩნდათ, როცა ადამიანთა დამოკიდებულება ბუნებაზე, სანარმოო პრაქტიკის დაბალი დონის გამო, მაქსიმალური იყო. უკვე ამ საფეხურზე შეინიშნებოდა განსხვავებულობანი საქართველოს ცალკეულ რეგიონებს შორის, რის საფუძველსაც შეადგენდა ბუნებრივი პირობების

¹ ფ. ენგელსი, ოჯახის, კერძო საკუთრებისა და სახელმწიფოს წარმოშობა, 1953, გვ. 34.

სხვადასხვაობა: იქ სადაც მეტი ტყეები, ნადირთა პოპულაციები და თევზი იყო, უფრო იოლი გახლდათ ცხოვრება, უფრო მეტად ხდებოდა მოსახლეობის გამრავლება. მაგრამ ეს განსხვავებულობანი ჯერჯერობით არსებობდა ერთი თვისებრიობის, პირველყოფილი საზოგადოების ფარგლებში.

საზოგადოების ევოლუციის დაჩქარება დაკავშირებული იყო მიმთვისებლური მეურნეობიდან მწარმოებლურზე გადასვლასთან, ანუ ე. წ. ნეოლითურ რევოლუციასთან. ეს პერიოდი ფ. ენგელსის მიხედვით შეესაბამებოდა ბარბაროსობას, ე. ი. მიწათმოქმედებასა და მესაქონლეობაზე გადასვლას, როცა ადამიანები დაეუფლენ ბუნების პროდუქტების გაზრდილი მასის წარმოებას თავიანთი მოქმედების წყალობით.¹ ერთი სიტყვით, მოხდა უდიდესი ნახტომი საზოგადოების ეკონომიკურ განვითარებაში. ამ საფეხურისთვისაც საქართველოს გეოგრაფიული პირობები ოპტიმალურს წარმოადგენდა; იგი იძლეოდა საშუალებას მთელი რიგი მარცვლეულისა და ცხოველთა სახეობების მოსაშენებლად და გასაშენებლად. ჩვენთვის აქ არსებითი არაა საკითხი იმის თაობაზე, თუ მარცვლეულისა და ცხოველთა კულტივირებული სახეებიდან რომელი წარმოიშვა ადგილობრივ ნიადაგზე და რომელი გავრცელდა დიფუზიით უფრო დაწინაურებული წინა აზიის ცენტრებიდან.

მაგრამ, რასაკვირველია, მხოლოდ ბუნების მიერ მოცემული „წყალობა“ როდი კმაროდა ე. წ. ნეოლითური რევოლუციის მოსახდენად. ეს რომ ასე ყოფილიყო, მაშინ ამ მოვლენას ანთროპოგენეზისა და სოციოგენეზის დასაწყისშივე ექნებოდა ადგილი. აღნიშნულ მოვლენას სჭირდებოდა მეორე საფუძველი, სახელდობრ ადამიანთა წარმოებითი პრაქტიკის განსაზღვრული პროგრესი. მეურნეობის ახალ დარგებზე გადასვლა მოითხოვდა ბინადარ ცხოვრებას, ჭარბი პროდუქტის გარკვეული მასის გაჩენას, ახალი შრომითი იარაღების (მიწათმოქმედებაში) შექმნას.

¹ ფ. ენგელსი, ოჯახის, კერძო საკუთრებისა და სახელმწიფოს წარმოშობა, 1953, გვ. 34.

აღნიშნულ საფეხურზე ბუნების როლი ალბათ იმაში მდგომარეობდა, რომ მეურნეობის ახალი ფორმის, განსაკუთრებით მინათმოქმედების, გაჩენა, გამოწვეული უნდა ყოფილიყო მოსახლეობის გაზრდილი მასის დანოლით წარმოების არსებულ საშუალებებზე. ამ დანოლას კი უფრო მეტად უნდა ჰქონოდა ადგილი იმ ტერიტორიებზე, სადაც მეურნეობის პირვანდელი ფორმისათვის ბუნებრივი საწარმოო ძალები უფრო ნაკლებად არსებობდა. ვფიქრობთ, რომ ქვემო ქართლისა და იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ქვემო წელი უფრო ოპტიმალური იქნებოდა მწარმოებლურ მეურნეობაზე გადასვლისათვის. სახელდობრ, ტყეების ნაკლებობა, შესაბამისად ფაუნის სიღარიბე, ჰიდროგრაფიის ქსელის სისუსტე, ამით გამოწვეული თევზეულის პოპულაციების ნაკლებობა და ა. შ. ამ რეგიონებში უფრო განავითარებდა მწარმოებლურ მეურნეობას (ცხადია, ეს არ ნიშნავს იმას, რომ პირველი ცდები ამ მიმართულებით მაინცდამაინც აქ უნდა მომხდარიყო). შესაძლებელია, აღნიშნული პროცესი წინა აზიის მოწინავე ცენტრების ზეგავლენამაც დააჩქარა.

ასეა თუ ისე, ახალი ეკონომიკური პროგრესის პირობებში სხვანაირად დადგა სოციალურ პროცესში ჩვენი ქვეყნის ბუნებრივი გარემოს მნიშვნელობის საკითხი. თუ მიმთვისებლური მეურნეობის საფეხურისათვის ეს გარემო ოპტიმალური იყო და ასევე ოპტიმალურად დარჩა ნეოლითური რევოლუციის დაწყებისათვის, ამ რევოლუციის გაშლილობა-განვითარებისათვის იგი არაოპტიმალური გახდა. იბადება კითხვა: რით უნდა აიხსნას ის ფაქტი, რომ, მიუხედავად ჩვენი მინათმოქმედებისა და მესაქონლეობის დაწყებისა ამ 7-6 ათასი წლის წინათ, ცივილიზაციის (ტერმინის საყოველთოდ მიღებული მნიშვნელობით) გაჩენამ ჩვენი ქვეყნის ტერიტორიაზე საგრძნობლად დაიგვიანა?

დავინწყოთ მინათმოქმედებით. მეურნეობის ეს დარგი ფართოდ, ქვეყნის დიდ ტერიტორიაზე ვერ გავრცელდებოდა. ეს განპირობებული იქნებოდა ტყეების ფართო მასივებით, მაგა-

რი ნიადაგებით, რაც ქვის ან სპილენძის ცულისა და თოხური მინათმოქმედების პირობებში ვერ გადაილახებოდა. მეურნეობის ახალი ფორმა უფრო ოპტიმალურ პირობებს შეხედებოდა აღმოსავლეთ საქართველოს მშრალ – სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, სადაც ტყეები იშვიათი იყო. მაგრამ მაგარი ნიადაგები თოხურ მინათმოქმედებას აქაც დაბრკოლებას უქმნიდა. ერთი სიტყვით, რბილი ნიადაგების არარსებობამ, ტყეთა ფართო მასივებმა განაპირობეს ის ფაქტი, რომ ცივილიზაცია (კლასობრივი საზოგადოება) მიუხედავად ნეოლითური რევოლუციით შექმნილი წანამძღვრისა, საქართველოს ტერიტორიაზე რამდენიმე ათასი წლის მანძილზე ვერ ჩაისახა.

უკეთესი ბუნებრივი პირობები იყო მეურნეობის მეორე ახალი დარგის – მესაქონლეობის განვითარებისათვის. მართლაც, ჩვენ ვხედავთ, რომ საქართველოს სამხრეთი რეგიონი ჩართულ იქნა ფართო გაერთიანებაში. განვითარების სწორედ ამ საფეხურზე შეიქმნა თრიალეთის კულტურა, რომლის ეკონომიკურ ბაზას წარმოადგენდა მესაქონლეობის ფართო განვითარება. მაგრამ პირუტყვის შენახვა მაღალგანვითარებულ მინათმოქმედებას როდი ეფუძნებოდა. ნელინადის უფრო მეტ მანძილზე, – შემოდგომით, ზამთრობით და ადრე გაზაფხულზე, – მას ალბათ ინახავდნენ ქვემო ქართლის (ახლანდელი ქვემო ქართლისა და აზერბაიჯანის ნაწილის) ტერიტორიაზე, რომელიც ზამთრის საძოვრებს წარმოადგენდა, ზაფხულობით კი სამი-ოთხი თვის მანძილზე საქონელს ინახავდნენ თრიალეთის, ჯავახეთის და უფრო სამხრეთით მდებარე ზეგნების საზაფხულო საძოვრებზე. აღნიშნული ტერიტორიები ერთმანეთს საშუალოდ ასიოდე კმ-ით იყვნენ დაშორებული, რაც დაბრკოლებას არ ქმნიდა მოსახლეობისა და პირუტყვის გადაადგილებისათვის შესაბამის სეზონებში. ამდენად, მწარმოებლური (სამესაქონლეო) მეურნეობისათვის ოპტიმალური გახდა საქართველოს მოხსენიებული რეგიონი, მაგრამ იმდენად ოპტიმალური არა,

რომ აქ ცივილიზაცია გაჩენილიყო; ეს, როგორც ცნობილია, მესაქონლეობის საფუძველზე გამოირიცხებოდა.

ანალოგიურ მოვლენასვე ჰქონდა ადგილი თითქმის იმავე პერიოდში იორ-ალაზნის ორმდინარეთის ქვემო წელზე. ამ მოვლენის შესახებ მხოლოდ ახლა ვგებულობთ უახლოესი არქეოლოგიური გათხრების წყალობით. მესაქონლეობის ფართო განვითარება აღნიშნულ რეგიონში საფუძვლად დაედო ტომთა ფართო გაერთიანებას და, შესაძლოა, სახელმწიფოს ჩანასახოვანი ფორმით არსებობასაც კი. აქაც პირუტყვის შენახვა ბუნებრივად შეიძლებოდა წელიწადის მთელი დროის მანძილზე.¹

დასავლეთ საქართველოში მსგავს მოვლენებს ამ საფეხურზე ვერ ექნებოდა ადგილი, ამის შესაძლებლობას არ იძლეოდა ტყეთა დიდი მასივები. რაც შეეხება საქართველოს ჩრდილოეთ მთიან ნაწილს, აღნიშნული პროცესი აქაც გამოირიცხული იქნებოდა, რადგან მარტო ალპური საძოვრებით საქონელი მხოლოდ სამიოდე თვით თუ გამოიკვებებოდა.

ძვ.წ. მეორე ათასწლეულის ბოლოსა და I ათასწლეულის დასაწყისში დაწინაურდა ისტორიული საქართველოს ის ნაწილი, რომელიც მოიცავდა ჭოროხის აუზსა და მტკვრის სათავეებს. გიორგი მელიქიშვილის მოსაზრებით, ამ მხარის დაწინაურება გამოწვეული იყო ბრინჯაოს მეტალურგიის ფართო გავრცელებით (მხარის სიმდიდრე სპილენძისა და ანტიმონის მადნებით). კავის მიწათმოქმედება, შედარებით ფართო საძოვრები საფუძველს ქმნიდნენ აღნიშნული რეგიონის დაწინაურებისათვის, რომლის აღმავალი მიმართულებით სვლა, როგორც ცნობილია, საგარეო ფაქტორის გამო შეფერხდა.

ამრიგად, თუ არქაული კომუნისტური საზოგადოების თავდაპირველ საფეხურზე საქართველოს გეოგრაფიული გარემო

¹ არქეოლოგოს კიაზო ფიცხელაურის მოსაზრება, თითქოს ეს ტომები საირიგაციო მიწათმოქმედებასაც მისდევდნენ, რამაც გამოიწვია ალაზნის დაბალი ველის დამლაშობება და ამით კულტურის დაღუპვა, დამაჯერებელი არ ჩანს.

ხელსაყრელ საფუძველს წარმოადგენდა, ცივილიზაციის გენეზისისა და გაშლისათვის იგი ნაკლებ ოპტიმალური აღმოჩნდა. საჭირო იყო საზოგადოების მიერ შექმნილი ტექნიკური საშუალებების მეტი განვითარება, რათა ჩვენში მომხდარიყო ცივილიზაციაზე (კლასობრივ საზოგადოებაზე) გადასვლა.

გეოგრაფიული გარემოს როლი საქართველოში კლასობრივი საზოგადოების პირველი ფორმის არსებობის პერიოდში

მრავალი ძველადმოსავლური ცივილიზაციისაგან განსხვავებით და ევროპის მრავალი ცივილიზაციის მსგავსად, ქართული ცივილიზაციის წარმოშობა დაკავშირებული იყო რკინის მეტალურგიასთან. ფ. ენგელსის სიტყვებით, რკინა უკანასკნელი და უმნიშვნელოვანესი იყო ყველა იმ ნედლეულიდან, რომელთაც რევოლუციური როლი შეასრულეს კაცობრიობის ისტორიაში.¹ რკინის მეტალურგიის წარმოშობა საქართველოში ადგილობრივ ნიადაგზე, ბრინჯაოს მეტალურგიის განვითარების ბაზაზე მოხდა. საერთოდ, სხვადასხვა ლითონების მადნებით სიუხვე კარგ საფუძველს იძლეოდა მეტალურგიის განვითარებისათვის. კერძოდ, ასევე მოხდა რკინის მეტალურგიის ჩასახვა-გავრცელებასთან დაკავშირებით, რა თქმა უნდა, ბუნებასაც მიუძღვის გარკვეული როლი იმაში, რომ ჩვენი წინაპრები გახდნენ რკინის მეტალურგიის ერთ-ერთი შემქმნელნი. ქრონოლოგიურად რკინის დნობის ტექნოლოგიის დაუფლება ჩვენში მოდის ძვ.წ. მეორე ათასწლეულის ბოლო საუკუნეებზე, ხოლო ახალი

¹ გ. ენგელსი, ოჯახის, კერძო საკუთრების და სახელმწიფოს წარმოშობა, გვ. 232. რკინას, – სპილენძისა და ბრინჯაოსაგან განსხვავებით, უდიდეს როლს აკუთვნებდნენ ლ. მორგანი და ფ. ენგელსი, კულტურის წინამავალი პერიოდების გამოყოფისას კი სპილენძსა და ბრინჯაოს, ჩანს, ისინი მეორეხარისხოვან როლს მიაწერდნენ.

მასალისაგან შექმნილი იარაღების ფართო გავრცელება ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ საუკუნეებზე.

ახლა შევხედოთ, თუ როგორ იჩინა თავი გეოგრაფიული გარემოს თავისებურებებმა საქართველოს აღნიშნული ხანის ევოლუციაში. შევადაროთ ამ მხრივ საქართველოს ცალკეული რეგიონების სვე-ბედი.

მიუხედავად ბუნების ძალებზე გაბატონების ისეთი მძლავრი საშუალებისა, როგორიც გახლდათ რკინის იარაღები, ეს აღმოჩენაც კი უძლური გახდა იმისათვის, რომ საქართველოს სხვადასხვა ნაწილები მეურნეობის ახალი საფეხურისათვის ერთგვაროვანი გამხდარიყო. მინათმოქმედების ფართო გავრცელება კავის მინათმოქმედების პირობებშიც კი დასავლეთ საქართველოში, კერძოდ, კოლხეთში, აწყდებოდა დიდ ბუნებრივ დაბრკოლებებს, როგორებიცაა შედარებით მწირი ნიადაგები, ჰავის სინოტივე, დაბლობი რელიეფის გამოისობით ქვეყნის ერთი ნაწილის დაჭაობებულობა. მარცვლეულის სახეობები (ხორბალი, ქერი) კოლხეთში მხოლოდ ძალზე შეზღუდულ ადგილებში გავრცელდა; ქვეყნის ბუნებრივი პირობებისათვის ისინი არაოპტიმალურ კულტურებს წარმოადგენდნენ. მსგავს პირობებში მარცვლეულთაგან ოპტიმალური გახლდათ სიმინდი, მაგრამ პურეულის ამ სახეობამ, როგორც ცნობილია, ვერც ამ პერიოდში და ვერც გვიან, დიდი ხნის მანძილზე, აქ ვერ შეძლო გავრცელება. გვიან გავრცელდა ბრინჯიც, რომლისთვისაც აქაური ეკოლოგიური პირობები ბევრად უკეთესი აღმოჩნდა, ვიდრე ხორბლისა და ქერისათვის. ძირითადად თესავდნენ ღომს, რომელიც მოსავლელად ძნელი კულტურაა და მაინცდამაინც არც მანერებით გამოირჩევა (თუმცა, მოსავლიანობა მაღალი აქვს). როგორც ამას საერთოდ შენიშნავდა ჯერ კიდევ ილია ჭავჭავაძე, აქაური „საკომლო“ მარცვლეულის ნაკლები გავრცელების გამო, უნინ ბევრად უფრო მეტი ზომისა იქნებოდა, ვიდრე ძველ ქართლში (პირველ შემთხვევაში ადგილი ექნებოდა მესაქონელობის პროდუქტების მეტ ხვედრით წონას კვების რაციონში).

კოლხეთში ჭაობები უფრო ძნელი დასაძლევია აღმოჩნდა, ვიდრე იბერიაში მშრალი ჰავა, რაც აქ ირიგაციის განვითარებით გადალახეს. მდინარე რიონს, მართალია, ნოყიერი შლამი მოჰქონდა ზემო დინებიდან,¹ მაგრამ ჯერ ერთი, ჰავის სინოტივისა და მეორეც ამ მდინარის დაბალი კალაპოტის გამო, აღნიშნული ბუნებრივი ძალის ფართო გამოყენება ირაგაციისათვის შეუძლებელი გახდა (ამასთანავე სუსტ სახელმწიფოს არ შეეძლო რიონის დამორჩილება დამბების მეშვეობით).

ყოველივე აღნიშნულის გამო, კოლხეთი მოსახლეობის სიმჭიდროვით, დასახლების ტიპების სიდიდითა და ა. შ. ჩამორჩებოდა ქართლს (იბერიას). რაც შეეხება ზღვასთან მდებარეობის ფაქტორს, ესეც ვერ იქნა კოლხეთის საზოგადოების მიერ ფართო მასშტაბებით გამოყენებული. შავი ზღვის ჩვენი სანაპირო ნაკლებ დიფერენცირებულია, კუნძულების გარეშე, რაც ართულებს ზღვაოსნობას. ამ მიზეზთა გამო მით უმეტეს, საკმაოდ მშფოთვარე შავი ზღვის დამორჩილება დასავლელ ქართველთათვის უფრო ძნელი იყო, ვიდრე ეგეოსის ზღვისა – ბერძენისათვის. შავი ზღვის როლმა კოლხეთისა და საერთოდ საქართველოს ისტორიაში თავი იჩინა ბერძნების მიერ სანაოსნოდ მისი ათვისების შემდეგ.

ბერძნებს ჩვენი სანაპიროს დასაუფლებლად უბიძგებდა არა მიწები, არამედ ვაჭრობის ინტერესები. ამან გარკვეული დადებითი როლი შეასრულა კოლხეთის განვითარებაში. მოხდა შრომის გარკვეული დანაწილება მასსა და ბერძნულ სამყაროს შორის. მაგრამ, ცხადია, ამ ურთიერთზეგავლენას არ შეეძლო ისეთი მასშტაბები მიეღო, რაც რადიკალურად გარდაქმნიდა ადგილობრივი საზოგადოების ცხოვრებას. შესაძლოა გაცვლას, თანამედროვე ტერმინით რომ ვთქვათ, არაეკვივალენტური ხა-

¹ მოგვიანებით, და, ალბათ, ამ ხანაშიც, მდინარის ნაპირებიდან ხელით მოპოვებულ შლამს მოსახლეობა იყენებდა ნიადაგის გასანოყიერებლად. ამის შესახებ იხ. მ. გეგეშიძე, სარწყავი მიწათმოქმედება საქართველოში, 1961, გვ. 111-112.

სიათიც ჰქონდა, მაგრამ საერთოდ შავი ზღვის ნაპირზე მდებარეობამ დადებითი როლი შეასრულა ამ პერიოდის კოლხეთის განვითარებაში (ეს შენიშნულ იქნა მეთვრამეტე საუკუნის ფრანგი მოაზროვნეების მიერ). მსგავსი პროცესის განახლება მხოლოდ ახ. წ. მეცხრამეტე საუკუნიდან დაიწყო.

საყურადღებო გახლავთ ის გარემოება, რომ კოლხები ამ პერიოდში ასახლებდნენ ჭაობიან ადგილებსაც. ჰიპოკრატეს მიერ თხრობა ამ ფაქტისა ისე ცხადია, რომ მასში დაეჭვება შეუძლებელია. აქაურ მცხოვრებთა სახმელეთო გზების ნაცვლად არხებზე ნაევების მეშვეობით ურთიერთობა აურჩევიათ. ბუნებრივია, რომ ამ ადგილების ჰავას, ცუდ სასმელ წყალს თავისი დალი დაუსვამს მათთვის: ჩვეულებრივად ძალზე ტემპერამენტიანი კოლხები (მათი შთამომავლების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ) დუნენი და მოუქნელნი გამხდარან. რაკი ჭაობების წინააღმდეგ ბრძოლა იმ დროის საშუალებებით არ შეიძლებოდა (არ იცოდნენ ისეთი საშუალებების გამოყენებაც კი, როგორიცაა ქინაქინა და თევზი გამბუზია), მოსახლეობა მოგვიანებით საერთოდ გაურბოდა ამ ადგილებს. იგი სახლდებოდა კოლხეთის დაბლობის უფრო მაღალ ადგილებზე.

უკეთესი პირობები არსებობდა ჭოროხის აუზსა და მტკერის ზემო წელზე, რომლის მოსახლეობამაც უფრო მოგვიანებით, – აგრეთვე მოწინავე ბიზანტიის ზეგავლენის გამოც, – თვალსაჩინო წვლილი შეიტანა ქართული სახელმწიფოებრიობისა და კულტურის განვითარებაში.

ბევრად უკეთესი პირობები იყო ძველ ქართლში, რომლის ნაყოფიერი ნიადაგები, შედარებით მშრალი ჰავა, სწორი რელიეფი ირიგაციისათვის¹ საფუძვლად დაედო საზოგადოების

¹ ქართლში ამ პერიოდში ტყეთა მასივების ჭარბი გავრცელების პირობებში ნალექები ალბათ მეტი რაოდენობით მოდიოდა, რის გამოც პურეულის მოყვანა მორწყვის გარეშე იქნებოდა შესაძლებელი. ირიგაცია გამოიყენებოდა ალბათ ბოსტნეულისა და ვაზის მოსარწყავად. ამის გამო მისი მასშტაბები მცირე იქნებოდა და სულაც ვერ დაედებოდა საფუძვლად იბერიის სახელმწიფოს მიერ აღმოსავლური სახელმწიფოს ერთ-ერთი ძირ-

მაღალ განვითარებას. ცნობილია, რომ ამ ქვეყნის მოსახლეობამ უწინ და შემდეგაც საქართველოს სხვა რეგიონებს შორის ყველაზე მეტი გააქეთა ქართული კულტურის, ქართველთა ეროვნული კონსოლიდაციის საქმეში. და ამ პროცესში თავისი წვლილი მიუძღვის ქართლის ბუნებრივ პირობებსაც.¹

უკვე აღნიშნული პერიოდისათვის საქართველოს ვაკე ნაწილებს საგრძნობლად ჩამორჩა მთიანეთი, რომლის მოსახლეობა ახლაც და კიდევ დიდხანს სუსტად დიფერენცირებულ (სოციალურად) პირობებში ცხოვრობდა.

თუ საგარეო საფრთხის თვალსაზრისით შევხედავთ საქმეს, მაშინ დასავლეთ საქართველოს მდგომარეობა უკეთესი იყო. ტრაპეზუნდიდან აღმოსავლეთით ზღვის სანაპიროზე დასახლებული ლაზები დაცული იყვნენ ერთი მხრივ ზღვით და მეორე მხრივ ლაზისტანის მაღალი ქედით. მესხეთის ქედი, ლიხისა და დიდი კავკასიონის ქედები სამი მხრიდან იცავდნენ კოლხეთს, ხოლო დასავლეთიდან ამ ფუნქციას ასრულებდა შავი ზღვა, რომლის აუზში დიდხანს არ გაჩენილა აგრესიული, ჩამორჩენილი სახელმწიფო. რიონის მარცხენა ნაპირიდან მოკიდებული ჩრდილოეთით საკმაოდ დიდ მანძილზე ზღვის ნაპირს მისდევდა ჭაობების ზოლი, რაც აგრეთვე აადვილებდა ქვეყნის თავდაცვას.

დასავლეთ საქართველოსაგან განსხვავებით, ქართლი (იბერია) საგარეო საფრთხისაგან დაცვის აზრით უფრო ნაკლებად იყო დაზღვეული. თუ ჩრდილოეთიდან ამ მხრივ საქმე კარგად

ითადი ფუნქციის – ირიგაციის შესრულების საჭიროებას. სახელმწიფოს როლმა ირიგაციის განვითარებაში (ალაზნის დიდი არხის, სამგორის არხის გაყვანა) თავი იჩინა მეთორმეტე საუკუნეში. სხვა დროს ცენტრალიზებული სახელმწიფოს დაშლილობამ, ქართლ-კახეთის სამეფოების სისუსტემ განაპირობა საირიგაციო მინათმოქმედებისათვის გამოსადეგი დიდი მასივების აუთვისებლობა.

¹ ნიკო ლორთქიფანიძე თავის „უამთა სიავეში“ განათლებულ მღვდელს ალაპარაკებს ქართლისა და იმერეთის ბუნებრივი პირობების სხვაობაზე და აღნიშნავს პირველის უპირატესობას.

იყო, – კავკასიონის ზეკარებზე გადმოსასვლელები აძნელებდა მომთაბარეთა ფართო მასის შემოჭრას, თანაც მათი დაცვა ქართლის სახელმწიფოს მიერ ადვილად შეიძლებოდა, – სამხრეთიდან და მით უმეტეს სამხეთ-აღმოსავლეთიდან სიტუაცია აღნიშნულისაგან ბევრად განსხვავდებოდა. ამ მხარეებიდან ეს რეგიონი არაერთგზის გამხდარა აგრესორ სახელმწიფოთა თავდასხმის ობიექტი. ასევე ითქმის მის აღმოსავლეთ ნაწილზეც, რომელიც შემდგომში კახეთის სამეფოს სახით ჩამოყალიბდა.

საერთოდ უნდა ითქვას, რომ საქართველოს დაცულობა ბუნებრივი საზღვრებით საკმაოდ საიმედო იყო. იქაც კი, სადაც იგი მოისუსტებდა, კერძოდ, ქართლსა და მერმინდელ კახეთში, ხევებისა და მთების სიახლოვე აადვილებდა ჯერ სამხედრო საქმის წარმოებას და შემდეგ, დამარცხების შემთხვევაში, მოსახლეობის გახიზვნას მიუდგომელ ადგილებში. ჩვენი ქვეყნის თავდაცვის საქმეს აიოლებდა აგრეთვე მისი შედარებითი დაშორებულობა წინა აზიის აგრესიული სახელმწიფოებისაგან.

ამრიგად, მიუხედავად იმისა, რომ საქართველო ძალიან მცირე ხანს იყო ცენტრალიზებული, მან მაინც, თუმცა დიდი მსხვერპლის ფასად, შეინარჩუნა თავისი ეროვნული თვითმყოფობა თვით ფეოდალური დაპყრობის პირობებშიც კი. ამაში თვალსაჩინო როლი მიეკუთვნება ქვეყნის ხელსაყრელ ბუნებრივ პირობებსაც (რელიეფს).

დასასრულ, თუ ძველი საქართველოს ორივე ნაწილს შევადარებთ განვითარების პერსპექტივების აზრით, შეიძლება დავასკვნათ: მიუხედავად ზღვისაგან დაშორებულობისა და მონიწვე საზოგადოებებთან (ბერძნულთან, რომაულთან) უფრო სუსტი კონტაქტებისა, კოლხეთთან შედარებით პროგრესის გზით მეტად წავიდა და კიდევ მეტად შეიძლებოდა წასულიყო ქართლი. უკანასკნელის უფრო განვითარებული მინათმოქმედება, მოსახლეობის მეტი სიმჭიდროვე ეკონომიკისა და საერთოდ საზოგადოების მეტი განვითარების წანამძღვრები იყო. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ძველი ქართლი (იბერია) არ წას-

ულა ანტიკური საზოგადოების განვითარების გზით. ამ მოვლენის მიზეზთაგან მხოლოდ მათზე შეეჩერდებით, რომლებიც ასე თუ ისე დაკავშირებულია ბუნებრივ პირობებთან. ზღვისაგან დაშორებულობა, მონინავე საზოგადოებებისაგან სტიმულების ნაკლებობა, აგრესორთა შემოსევები, წონასწორობა მოსახლეობის რაოდენობასა და ბუნებრივ საწარმოო ძალებს შორის¹ – ნაწილობრივ ხსნის იბერიის საზოგადოების განვითარებლობას ანტიკური მონობის გზით. იგივე, და ბევრ მხრივ მეტადაც, ითქმის კოლხეთზე, რაზედაც უკვე გვექონდა საუბარი.

მომთაბარეთაგან განუწყვეტელი შემოსევების საფრთხის, დიდი საირიგაციო სამუშაოების საჭიროების არარსებობა, ბუნებრივი პირობების გამო ჯერ წვრილი, შემდეგ მსხვილი კერძო მინათმფლობელობის გაჩენა, მსხვილ მესაკუთრეთა დაცულობა ცენტრალური ხელისუფლებისაგან – ყველაფერი ეს ძირს უთხრიდა აზიისათვის ტრადიციულ (იაპონიის გარდა) საზოგადოებას საქართველოში, მის შეცვლას ფეოდალურით.

გეოგრაფიული გარემოს როლი ქართული ფეოდალური საზოგადოების განვითარებაში

ფეოდალური საზოგადოება წარმოების პირობებით ჩვენში ბევრად არ განსხვავდებოდა განვითარების წინა საფეხურისაგან. ამიტომ ბუნებრივი პირობების თავისებურებებს ახლებურად არ უჩენიათ თვი. ეს ითქმის როგორც საზოგადოების მიმართ საერთოდ, ისე დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს მიმართ ცალ-ცალკე. ამიტომ წინა პარაგრაფში ნათქვამს ახალს

¹ ამ წონასწორობის დარღვევა ჩვენ მიგვაჩნია განვითარების ერთ-ერთ მძლავრ წყაროდ. თუ აღმოსავლეთ საქართველოში ეს ვერ მოხდა, მიუხედავად მთიანი ზონის საკმაო მასშტაბით არსებობისა, ეს აიხსნება მტერთაგან შემოსევებით. მეორე მხრივ, რათ მოსახლეობის დაწოლას წარმოების ტრადიციულ საშუალებებზე თვისებრივი პროგრესი მოჰყოლოდა, ამისათვის მხოლოდ მშვიდობიანობის ფაქტორი არ კმაროდა.

თითქმის ვერაფერს დაუშმატებთ. ახალი სასოფლო-სამეურნეო კულტურებიდან საქართველოში ამ პერიოდში გავრცელდა თუთის ხე (თუთის კულტურა ჩვენთან უნინაც იყო, მაგრამ ახლა აბრეშუმის ჭიის გავრცელებასთან დაკავშირებით უფრო ფართოდ გავრცელდა ახალი სახმარი ღირებულების გამო), ბრინჯი, ბამბა. ახ. წ. პირველი ათასწლეულის ბოლოსათვის ჩვენში (7-8 საუკუნის მოგვიანებით) გავრცელდა მძიმე გუთანის. მაგრამ ამ იარაღის გავრცელების არეალი აღმოსავლეთ საქართველოს დაბლობი ზონით შემოფარგლა. ძნელად და ღრმად მოსახნავი ნიადაგები არსებობს საქართველოს ამ რეგიონში. ასე რომ, მძიმე გუთანის რვა-ათი ულელი ხარ-კამეჩით, შრომის შედარებით რთული ორგანიზაციით, დასავლეთ საქართველოს პირობებში უადგილო იყო. კიდევ მეტი. თვით აღმოსავლეთ საქართველოს სოფლებში, რომელთაც სახნავ-სათესი ბარშიც აქვთ და მთაშიც, შრომის ეს იარაღი მხოლოდ პირველ შემთხვევაში გამოიყენებოდა, ხოლო მეორე შემთხვევაში კავს ხმარობდნენ. უფრო მოგვიანებით ჩვენში (დასავლეთში) გავრცელდა ციტრუსოვანი კულტურები.

ფეოდალიზმის არსებობის მანძილზე საქართველოში ადგილი ჰქონდა სასელექციო საქმის შემდგომ განვითარებას. უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ვაზისა და მრავალნაირი სახის ხეხილის, ბოსტნეულის და ა. შ. ჯიშები ამ პერიოდში გავრცელდა. ეს გარემოება ქართველი გლეხკაცის აქტიურობის გარდა, ჩვენი ბუნების მრავალფეროვნებითაც აიხსნება. თუ საქართველოში მარცვლეულის ამდენი ჯიში, ხუთასამდე ვაზის ჯიში და ა. შ. გავრცელდა, შესაბამისად მრავალფეროვანი იყო ღვინის დაყენების წესები, ამაში, ვიმეორებთ, ჩვენი ქვეყნის ბუნებასაც მიუძღვის თავისი წილი.

მაგრამ ახალი სასოფლო-სამეურნეო კულტურების, მათი სხვადასხვა ჯიშების გავრცელება ფეოდალური ეკონომიკის განვითარებაში იმდენად გადამწყვეტი არ ყოფილა, როგორადაც ეს მოხდებოდა შრომის ეკონომიკური დანაწილების გაღ-

რმავებისას. თუ პირველი გარემოებით საქართველო თავისი ბუნებრივი პირობების გამო ბევრად უსწრებდა წინ დასავლეთ ევროპის ბევრ საზოგადოებას, მეორე გარემოების თვალსაზრისით იგი მას საგრძნობლად ჩამორჩებოდა, განსაკუთრებით XII-XIII საუკუნეებიდან მოყოლებული. ამიტომ არ მიგვაჩნია საფუძვლიანად ნიკო ბერძენიშვილის აზრი, რომლის თანახმად ამ საუკუნეებში ფეოდალიზმმა საქართველოში ამოსწურა თავისი განვითარების შესაძლებლობანი და კაპიტალიზმის განვითარების ზღურბლზე დადგა. ხელოსნობის განვითარების ფარგლებში, ქალაქების განვითარებაში, მანუფაქტურის სტადიამდე, ბევრი რამ იყო გასაკეთებელი, რასაც საქართველოში ადგილი არა ჰქონია. საქართველომ ბევრი რამ, თვით აღმოსავლეთის ქვეყნებში შექმნილიც კი, ვერ შეითვისა, თუმცა გეოგრაფიული მდებარეობის გამო მას ეს ბევრად უფრო ადრე და ადვილად უნდა გაეკეთებინა, ვიდრე დასავლეთ ევროპის ქვეყნებს.

უდიდესი მნიშვნელობის მოვლენა იყო სიმინდის კულტურის გავრცელება დასავლეთ საქართველოში, რაც, ივანე ჯავახიშვილის მიხედვით, მე-17 საუკუნის დამდეგს მოხდა (ე. ი. დასავლეთ ევროპაში გავრცელებიდან ერთი საუკუნის შემდეგ), ხოლო ფართოდ გავრცელდა ამ საუკუნის 50-იანი წლებიდან. ძნელი არაა წარმოვიდგინოთ იმ თავისებური „რევოლუციის“ მნიშვნელობა, რაც სიმინდის ფართო გავრცელებას მოჰყვა დასავლეთ საქართველოში. თავისი ბუნებრივი პირობების გამო სწორედ ეს მარცვლეული კულტურა გახლავთ აქ ოპტიმალური, საჭიროებს რა მეტ ატმოსფერულ ნალექებს და არაა იმდენად მომთხოვნი ნაყოფიერი ნიადაგებისადმი, როგორც ხორბალი. ამერიკიდან შემოტანილი მეორე კულტურის – ლობიოს გავრცელება საუკეთესო გამანაყოფიერებელი საშუალება გახდა ნიადაგისა (იგი ითესებოდა სიმინდთან ერთად). სიმინდის კულტურას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა იმ თვალსაზრისითაც, რომ ოჯახს მის დასათესად ბევრად უფრო ნაკლები მიწა სჭირდება, ვიდრე ხორბლის თესვა-მოყვანის პირობებში. იქნებ ამით

აიხსნება ის გარემოება, რომ, მიუხედავად ტყვის სყიდვის ფართოდ გავრცელებისა დასავლეთ საქართველოში, მოსახლეობა მე-17 და მე-18 საუკუნეებში ასე თუ ისე აქ მაინც იზრდებოდა.

თუ დასავლეთ საქართველოში, განსაკუთრებით სამეგრელოში, სიმინდის კულტურამ თითქმის გამოაძევა ღომი, ხოლო ზემო იმერეთში-ხორბალი, აღმოსავლეთ საქართველოში ეს კულტურა უფრო გვიან შეიტანეს და თანაც ფართოდ ვერ გავრცელდა.

სიმინდზე მოგვიანებით საქართველოში გავრცელდა კარტოფილი, მაგრამ – ფართოდ არა. ამ კულტურის თავისებურებამ (ვარგობს უფრო ცივ ადგილებში) მისი გავრცელების არეალი შეზღუდა (უფრო გავრცელდა აღმოსავლეთ საქართველოსა და მთიანეთში).

ფეოდალიზმის შიგნით სასაქონლო-ფულადი წარმოების ფაზის ნაკლები განვითარების გამო ჩვენი ისტორიის ამ პერიოდში შავი ზღვა არ გამხდარა დამაჩქარებელ ფაქტორად. თუმცა ამის მიზეზი მის აუზში მოწინავე საზოგადოებების არარსებობაც იყო. პირიქით, მე-15 საუკუნეში შავი ზღვის აუზში თურქეთის გაბატონებამ შავი ზღვის მნიშვნელობა ჩვენთვის უარყოფითი გახადა.

ერთი სიტყვით, მოხდა ისე, რომ ქართული ფეოდალიზმის განვითარებას იმანენტურად არ წარმოუშვია კაპიტალიზმი. ეს საზოგადოება ჩვენში ჩაისახა მოწინავე ცენტრების ზემოქმედებით. ახალ და უახლეს ხანებში ქართული საზოგადოების მიერ მოწინავე წარმოებითი პრაქტიკის შეთვისების საფუძველზე ბუნების როლმა ჩვენს ისტორიულ პროცესში ახლებურად იჩინა თავი.

გეოგრაფიული გარემოს როლი საქართველოს მთიანეთის განვითარებაში

არათუ ქართულმა მეცნიერებამ, არამედ ყოველდღიურმა ცნობიერებამაც კი დიდი ხანია გაიაზრა საქართველოს მთიანი რეგიონების ჩამორჩენილობა ბართან შედარებით. ალექსანდრე

ყაზბეგი, ვაჟა-ფშაველა, ბესარიონ ნიჟარაძე, სერგი მაკალათია და სხვები აღწერდნენ რა ჩვენს მთიელთა ყოფას, ანგარიშს უწევდნენ ბარის მოსახლეობასთან შედარებით მათი ჩამორჩენილობის ფაქტს და ამ ფაქტის ამხსნელი მიზეზიც კარგად იცოდნენ. მათი აზრით, ეს მიზეზი არახელსაყრელ ბუნებრივ პირობებში მდგომარეობდა. შეხედულებანი მოცემულ საკითხზე, ჩვენი აზრით, არავითარ შესიტყვებას არ უნდა საჭიროებდეს. საქართველოს ჩრდილოეთის მთიანი ნაწილის ჩამორჩენილობა ბართან შედარებით მხოლოდ ძველი ისტორიის ფაქტი კი არა, – მაგალითად სტრაბონის ხანისა, – არამედ ჩვენი ისტორიის არც თუ ისე შორეული რეალიაა. სხვა დროს ამაზე ყურადღების გამახვილება არც კი ღირდა, მაგრამ ახლა ეს საკითხი აქტუალური გახდა.

მთელ რიგ ეთნოგრაფოსებს საქართველოს ჩრდილოეთი მთიანეთის ჩამორჩენილობა ბართან შედარებით მხოლოდ საგანთა ვითარების ზედაპირულად ცოდნის გამოხატულებად მიაჩნიათ. მათ მხარს უჭერს ზოგიერთი ისტორიკოსიც, რომლებიც აქ (მთაში) ფეოდალიზმის თვალსაჩინო განვითარებას ხედავენ. ეთნოგრაფოსები ქმნიან ჩვენ მთიელთა ცხოვრების განზოგადებულ სახეს. თუშური ცხვარი და ყველი, ხევსურული ძროხა და ერბო, სვანური ოქრომჭედლობა და სვანებში გავრცელებული გამოცდილება სათიბების მორწყვისა და ა.შ. – აი ის ელემენტები, რომელთა მთლიანობა ქმნის ამგვარად განზოგადებული მთის სურათს.¹

თუ მარტოოდენ ტექნიკით შემოვიფარგლებით, მაშინ იმოდენა განსხვავებულობას საქართველოს ბარისა და მთიანეთის მოსახლეობას შორის ვერ დავინახავთ. მთიანეთის მრავალი კუთხის მოსახლეობა ბარისას გვიან გამოეყო და ამიტომ ადგილებზე მოიტანა საკმაოდ განვითარებული ტექნიკა და პრომითი გამოცდილება. ამას ემატებოდა მთიელთა და ბარელთა კონტაქტები და მოსახლეობის გვიანდელი გადაადგილებანიც

¹ ნერილობითი სახით ეს აზრი გატარებული აქვთ გ. ჩიტაიასა და ლ. ფრუძეს გ. გასვიანის მონოგრაფიის რეცენზიაში. იხ. „ცისკარი“, 1974, №1.

ბარიდან მთაში და პირიქით. მაგრამ თუ მხოლოდ ტექნიკას არ დავეყრდებით და მხედველობაში მივიღებთ ბუნებრივ საწარმოო ძალებს, ე.ი. იმ ბუნებრივ პირობებს, რომლებიც საფუძვლად უდევს ბარისა და მთის მოსახლეობის სამეურნეო აქტიურობას, დაეინახავთ თვისებრივ განსხვავებულობას ქართული საზოგადოების აღნიშნულ რეგიონებს შორის. სახნავ-სათესი მიწების ბევრად უფრო დიდი მასა, მათი მაღალი ნაყოფიერება, მევენახეობა-მელვინეობის, მეხილეობის, მებოსტნეობის გავრცელება, მოსახლეობის მეტი სიმჭიდროვე, დიდი დასახლებანი (სოფლების და ქალაქების სახით), კომუნიკაციების სიადვილე, საირიგაციო ქსელი, შრომითი უნარ-ჩვევების მეტი განვითარებულობა მეურნეობის მრავალ დარგში და ა.შ. აშკარად ხდის ბარის მოსახლეობის დაწინაურებას მთიელებთან შედარებით.

ყოველივე ამის გამო ბარი დიდი ხანია ამალღდა სახელმწიფოებრივ ორგანიზაციამდე, სოციალური კლასების წარმოშობამდე, ქალაქების გაჩენამდე, კულტურის სხვადასხვა მხარის თვალსაჩინო განვითარებამდე და სხვ., მაშინ, როდესაც ჩვენი მთიელების სოციალური ორგანიზაცია, სულიერი შემოქმედება ასეთი ინტენსივობით არ ხასიათდებოდა.

თუ ბარის მოსახლეობა დიდი ხანია მშვიდობიანი გახდა მთიელებთან შედარებით (ამას ჯერ კიდევ სტრაბონი აღნიშნავდა), ეს იმიტომ, რომ, გარდა სოციალური თანაცხოვრების უფრო განვითარებული ფორმებისა, ბარის მოსახლეობა ბევრად უფრო მეტად იყო მიჯაჭვული სოფლის მეურნეობას. მიწათმოქმედება, სოფლის მეურნეობის ინტენსიური დარგები, ჯერ სახელმწიფოსადმი, შემდეგ კი უკანასკნელისადმი და თავად-აზნაურობისადმი ვალდებულებანი (ლალა, ბეგარა) ბარის მცხოვრებს ნაკლებდროს უტოვებდა სამხედრო საქმის დასაუფლებლად. ეს სოციალური ფუნქცია ძირითადად ითავა სოფლის მეურნეობისაგან და საერთოდ მატერიალური წარმოებისაგან გამოთავისუფლებულმა მასამ თავადაზნაურობის სახით. მთიელთა ეკონომიკას შრომის ასეთი სოციალური დანაწილება თვალსაჩინოდ არ შეეძლო.

ზემოაღნიშნული მომენტი (ბარის მოსახლეობის ფართო მასე-
ბის ნაკლებმეომრული ფსიქოლოგია) გასაგებს ხდის ბარელი
გლუბკაცობის დაყმევებას. მთაში კი ეს ძალზე გაძნელებული
გახლდათ სხვათა შორის მოსახლეობის მეომრულობის გამო.
სოციალური, პოლიტიკური და კულტურული პროცესების შე-
დარებით ნაკლებგანვითარებულობა¹ საქართველოს მთიანეთში
ეფუძნებოდა ჭარბი პროდუქტების ძალიან შეზღუდული სახით
წარმოებას, რომელიც ესაჭიროებოდა ძირითადად რელიგიურ
კულტს. ჩამორჩენილი მიწათმოქმედება, არახელსაყრელი პი-
რობები მესაქონლეობისათვის ძალზე ზღუდავდა თვით აუცილე-
ბელი პროდუქტის წარმოებასაც კი.

მეორე მხრივ, ბარის დანიშნულებულობა მთასთან შედარე-
ბით, ამდენად ორი თვისებრივად განსხვავებული საფეხურის
თანაარსებობა, არ იწვევდა მთიელთა საზოგადოების დეზინტე-
გრაცია-დაშლას. ამისათვის საჭირო იყო ბარის საზოგადოების
განვითარების ბევრად უფრო მაღალი დონე.

ჩვენი ჩრდილოეთი მთიანეთისაგან განსხვავებით, ბევრად
უფრო უკეთესი პირობები იყო სამხრეთ მთიანეთში, როგორც
ჩვენ დღევანდელ, ისე ყოფილ ტერიტორიებზე ჭოროხის აუზსა
და მტკვრის სათავეებში. აქ დაბლობები ბევრად უფრო ვრცე-
ლია, ჰავაც უკეთესია, მთები ისე მაღალი არაა, როგორც დიდ
კავკასიონზე. ყოველივე ამის გამო ზემოაღნიშნულ რეგიონებში
ადამიანთა წარმოებითი აქტიურობა ბევრად უფრო წინ წავი-
და. ამან, ხელსაყრელ ისტორიულ გარემოსთან (ბიზანტიასთან)
ერთად, განაპირობა ამ მხარეების დანიშნულება, მათი თვალსა-
ჩინო წვლილი ქართული ცივილიზაციის განვითარებაში. თუმ-
ცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ლაზეთისა და მესხეთის დიდი
ნაწილის მდებარეობამ უკიდურეს სამხრეთ-დასავლეთში ისტო-

¹ ეს არ გვაძლევს საფუძველს დავსვათ საკითხი, თუ წარმოების რა წესი,
რომელი ფორმაცია არსებობდა საქართველოს მთიელებში. ისინი შეად-
გენდნენ ჩვენი ეროვნული ორგანიზმის ნაწილს და არა ცალკე საზოგადოე-
ბას. ამდენად ჩვენი მთიელების საზოგადოება წარმოადგენდა თავისებურ
ორგანიზაციას საერთოდ ქართულ ფეოდალური საზოგადოების შიგნით.

რიული გარემოს შეცვლისას (ბიზანტიის ადგილზე თურქ-ოს-მალთა აგრესიული სახელმწიფოს გაჩენა) უარყოფითი როლი ითამაშა ამ მხარეების განვითარებაში.

საქართველოს აღნიშნულ მხარეებთან შედარებით ჩრდილოეთის პატარ-პატარა კუთხეებს უკეთესი პირობები ჰქონდათ ისტორიული გარემოს თვალსაზრისით. ისინი კარგად იყვნენ დაცული მაღალი მთებით,¹ ჩრდილოეთიდან მათ არც დიდი აგრესიული ძალა დაპირისპირებია. მაგრამ მიუხედავად ამისა, გარეშე მტრისაგან დაცულობის, მშვიდობიანობის ფაქტორმა ჩვენი მთიელების განვითარებაში სათანადო როლი ვერ ითამაშა. ამ ფაქტორს ვერ ავსებდა, როგორც არაერთგზის მივუთითებდით, არახელსაყრელი ბუნებრივი პირობები. ასე გრძელდებოდა დიდხანს, სანამ ჩვენი ქვეყნის ჩართვამ ახალ, ბურჟუაზიულ ცივილიზაციაში მთიანი ადგილების ყოფასა და ბართან კომუნიკაციებში მნიშვნელოვანი ცვლილებები არ გამოიწვია. მაგრამ ახალ ვითრებაშიც კი, მიუხედავად ახალი ტენდენციების მძლავრად გაშლისა, საქართველოს მთის რეგიონების ეკონომიკა ჯერ კიდევ საგრძნობლად ჩამორჩება ბარისას. ასე რომ, პირველთა ბუნებრივი პირობების სირთულე ჯერაც არაა მთლად გადალახული.

ბუნებრივი პირობების როლი თანამედროვე ქართული საზოგადოების განვითარებაში

როგორც ცნობილია, ქართული ფეოდალური საზოგადოების შემდგომი განვითარება ძალზე შეფერხდა არახელსაყრელი ისტორიული გარემოს ზემოქმედების შედეგად. ამის გამოისობით

¹ დიდი გერმანელი ისტორიკოსი თეოდორ მომზენი წერდა: „კავკასიონის მთები თითქოს იმისათვის არის ბუნების მიერ ევროპასა და აზიას შორის აღმართული, რომ ბარიერი იყოს ხალხთა მოზღვაეების წინააღმდეგ“. იხ. მისი История Рима. т. III, М., 1941. с. 109. გავიხსენოთ აგრეთვე ივანე ჯავახიშვილის შესაბამისი აზრიც.

ჩვენი საზოგადოების მიერ იმ ბუნებრივი პირობების ფართოდ გამოყენებაც კი (წყლის, ქარის ენერგიის, ზღვების დაუფლება, აფეთქების ძალის გამოყენება და ა. შ.) ვერ მოხერხდა, რაც დასავლეთ ევროპამ შეძლო განვითარებული ფეოდალიზმის პირობებში. ამით, ჩვენთან შეფერხდა ის გზა, რომელმაც დასავლეთი ევროპა მანქანური მრეწველობის შექმნამდე მიიყვანა. მაგრამ, რასაკვირველია, ეს არ ყოფილა ისეთი გზა, რომელიც ფატალურად უნდა გაეწეო ყველა არადასავლეთეევროპულ საზოგადოებას, რათა უკანასკნელი მანქანურ წარმოებაზე გადასულიყო. ახალ პირობებში ეს გზა შემოკლებულად, უშუალოდ მაღალი მატერიალური მიღწევების შეთვისებით, გავლილ იქნა მრავალი სხვა ხალხის მიერ, მათ შორის ქართველების მიერაც.

აქ ზედმეტია ლაპარაკი იმ სოციალურ, პოლიტიკურ და ა. შ. ნანამძღვრებზე, რომელთაც ნიადაგი შეამზადეს ჩვენი ქვეყნის ეკონომიკის, საზოგადოების ბუნებასთან მიმართების რევოლუციური შეცვლისათვის. საქართველოს ბუნებრივი სიმდიდრეების ექსპლუატაცია უცხოური კაპიტალის მიერ წინაპირობად გულისმობდა შავი ზღვისპირეთის ქართულ ნაწილთან კომუნიკაციების განვითარებას, აქედან კომუნიკაციების ახალი სახის – რკინიგზების გაყვანას დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე.¹ მით უმეტეს, 1886-1890 წლებში სურამის ქედზე გვირაბის გაყვანამ მჭიდროდ დააკავშირა საქართველოს ორი დიდი ნაწილი. შავი მეტალურგიის განვითარებამ დღის წესრიგში დააყენა მარგანეცის სახმარი ღირებულების მნიშვნელობა საზოგადოებისათვის. ამის შედეგად მოხდა ის, რომ თუ უწინ მარგანეცის მადნების დიდი გავრცელებულობის გამო ზემო იმერეთის (არგვეთის) თვალსაჩინო ნაწილის ნიადაგები მწირი იყო და ამ მადნების ქართულად აღმნიშვნელი ტერმინი „შავი ქვა“ ქართულ ლექსიკაში წყევლის სიტყვად იხმარებოდა, შეცვლილ ვითარებაში ბუნების აღნიშნული სიმდიდრე

¹ 1872 წელს გაიყვანეს ფოთი-ზესტაფონის ხაზი, მომდევნო წელს – ზესტაფონი-თბილისისა. ხოლო 1883 წელს – ბათუმი-სამტრედიისა.

დიდ სიკეთედ იქცა. მან საგრძნობლად შეცვალა ძველად ღარი-
ბი ზემო იმერეთის ეკონომიკური მდგომარეობა და საერთოდ
თვალსაჩინო როლი შეასრულა და ასრულებს საქართველოს
ეკონომიკურ ცხოვრებაში. შინაგანი ბაზრის განვითარებამ,
რუსეთისა და დასავლეთ ევროპის ბაზრების გაჩენამ ნიადა-
გი მოამზადა საქართველოს ცალკეულ რეგიონებში სოფლის
მეურნეობის შესაბამისი დარგების მეტი განვითარებისათვის.

აქ აღვნიშნავთ ბუნებრივი პირობების განსხვავებულობის
მნიშვნელობას დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს სო-
ციალურ განვითარებაში. 1913 წლისათვის სახნავ-სათესი მიწე-
ბის რაოდენობა საქართველოში თითქმის 800 ათას ჰა-ს აღწე-
და. აქედან დასავლეთ საქართველოს გააჩნდა 300 ათასი, ხოლო
აღმოსავლეთ საქართველოს – 500 ათასი. და ეს მაშინ, როცა
სოფლის მოსახლეობის რაოდენობით ქვეყნის დასავლეთი ნაწი-
ლი აღემატებოდა აღმოსავლეთისას. თუ გავითვალისწინებთ
იმასაც, რომ დასავლეთ საქართველოს ეკონომიკაში გადამწყვეტ
მარცვლეულ კულტურას წარმოადგენდა სიმინდი, რომელიც მო-
სახლეობის უფრო მეტ სიმჭიდროვეს განაპირობებს, ვიდრე ხორ-
ბალი ან ქერი, ე. ი. აღმოსავლეთ საქართველოში ფართოდ გა-
ვრცელებული მარცვლეული კულტურები, მაინც ცხადი გახდება
მოსახლეობის გაზრდილი მასის დანოლა სასოფლო-სამეურნეო
საწარმოო ძალებზე დასავლეთ საქართველოში. ეს ითქმის რო-
გორც თავად-აზნაურთა ფართო მასის, ისე გლეხობის თვალ-
საჩინო ნაწილის მიმართ. საზოგადოების ეს ფენები აქტიურად
ჩაერთენ ეკონომიკური აქტიურობის ახალ სფეროებში. მსგავსი
სოციალურ-ფსიქოლოგიური გარდატეხა აღმოსავლეთ საქარ-
თელოს მოსახლეობაში ბევრად უფრო ნაკლებად ხდებოდა. ამის
მიზეზი გახლდათ სახნავ-სათესი მიწის ფართობების უფრო მე-
ტად გავრცელებულობა, სოფლის მოსახლეობის ნაკლები რაო-
დენობა აღმოსავლეთ საქართველოში.

თუმცა ქვეყნის ეკონომიკური პროგრესი ძველ პირობებთან
შედარებით თვალსაჩინო იყო, მაგრამ მას არ მიუღია ისეთი

მასშტაბები, რომ ახალი ისტორიული გარემოს „გამონევის“ შესაფერისი „პასუხი“ ყოფილიყო. ეს განსაკუთრებით გამოიკვეთა გასული საუკუნის მეორე ნახევრიდან.

ქვეყნის ინდუსტრიალიზაცია უწინარეს ყოვლისა მოითხოვდა რკინის მადნებითა და ქვანახშირის საბადოებით სიმდიდრეს. თუ უკანასკნელი სახის რესურსები საქართველოს ასე თუ ისე გააჩნია (ტყიბულსა და ტყვარჩელში), რკინის მადნების მნიშვნელოვანი მარაგი კი ჩვენს ტერიტორიაზე, ყოველ შემთხვევაში გეოლოგიური საძიებო ტექნიკის თანამედროვე დონის პირობებში, არ არსებობს. თუ უწინდელ დონეზე ასეთი სახის ბუნებრივი დაბრკოლება ძალიან და ბევრ შემთხვევაში საბედისწეროდ იჩენდა თავს, ახალ ისტორიულ სიტუაციაში აღნიშნული დაბრკოლება ადვილად იქნა გადალახული. ამჯერად იგი გადანყვებილ იქნა აზერბაიჯანის დაშქესანის რკინის საბადოების ხარჯზე.

შიდანვისძრავიანი ტრანსპორტისა და სხვ. განვითარებამ დღის წესრიგში დააყენა მოთხოვნილება ნავთობპროდუქტებზე. მაგრამ ნავთობის მოპოვება ჩვენს ქვეყანაში გაძნელდა. ამ ნედლეულით მომარაგების პრობლემა გადაიჭრა ბაქოს ნავთობის საბადოების ხარჯზე. ახლა ისახება პერსპექტივები იმ რაოდენობის ნავთობის მოპოვებისა, რაც ჯერჯერობით საკმარისი იქნება საქართველოს საკუთარი მოხმარებისათვის. მხოლოდ ახლახან დაიწყო დიდი რაოდენობით ადგილობრივი სპილენძის მადნების მოპოვება (მადნეულში). აქ არ ჩამოვთვლით სასარგებლო წიაღისეულის იმ ათობით სახეს, რომლის მოპოვება ჩვენში წარმოებს და რომელთა მნიშვნელობა ეკონომიკისათვის შედარებით მეორეხარისხოვანია.

ბევრად უფრო ფართო მასშტაბები მიიღო სოფლის მეურნეობის ცალკეული დარგების განლაგებამ ქვეყნის ცალკეულ რეგიონებში, რაც ბუნებრივი პირობებით არის ნაკარნახევი. ეს ტენდენცია გრძელდება პურეული კულტურების ნათესების ხარჯზე, ხოლო მოთხოვნილება კვების ამ პროდუქტზე უმე-

ტესნილად დაკმაყოფილებულია გარედან შემოტანილი პური. ფართო ხასიათი მიიღო საკურორტო რესურსების ათვისებამ. ამ რესურსებით სიმდიდრე გარკვეულ როლს თამაშობს რესპუბლიკის ეკონომიკაში. ასევე ფართო გავრცელებას პოულობს ტურიზმი, რასაც ხელ უწყობს როგორც საქართველოს ბუნების მრავალფეროვნება, ისე მის მრავალ კუთხეში დაცული ისტორიული ძეგლები.

რასაკვირველია, როცა ჩვენი ბუნების მიმართ საზოგადოების დამოკიდებულებაში მომხდარ დიდ პროგრესზე ვლაპარაკობთ, უფრო მეტად უნდა გაესვას ხაზი ისეთ ნაწამძღვრებს, როგორიცაა მსოფლიო წარმოებითი გამოცდილების შეთვისება, ძვრები სოციალურ ცხოვრებაში, საზოგადოებრივ ფსიქოლოგიაში, მაგრამ ამავე დროს არ უნდა დაგვაგინყდეს, თუ როგორა ვართ დავალებული ჩვენი ქვეყნის ბუნებრივი რესურსებისაგან. ხოლო თუ როგორ არის განლაგებული საზოგადოების მეურნეობის დარგები ბუნებრივი პირობების შესაბამისად, ამაზე ჩვენ ნარკვევის შესავალში უკვე გვქონდა საუბარი.

ეს დამოკიდებულება ყველაზე მეტად იგრძნობა სოფლის მეურნეობაში. როგორც ცნობილია, ჩვენი რესპუბლიკა მთიან მხარეს წარმოადგენს, რომლის ტერიტორიის ორი მესამედი საშუალო და მაღალ მთებს უკავიათ. ცხადია, ეს ფაქტორი საგრძნობლად აფერხებს რესპუბლიკის სოფლის მეურნეობისა და კომუნიკაციების და ა.შ. განვითარებას. თუ საქართველოს ამ თვალსაზრისით შევადარებთ ყირგიზეთს, ტაჯიკეთს, თურქმენეთს (უდაბნოთა ფართო ზონა), ნორვეგიას, ფინეთს, ისლანდიას, მით უმეტეს ტიბეტს და ა. შ., ჩვენი ბუნებრივი პირობები მათთან შედარებით ბევრად უკეთესია. მაგრამ თუ მას შევადარებთ ტერიტორიის მხრივ უფრო მცირე ქვეყნებს - ჰოლანდიას, ბელგიას, დანიას, ლიტვას, ლატვიას, მოლდავეთს და სხვ., მაშინ დავინახავთ, რომ სახნავ-სათესი მიწებით და საძოვრებით ეს ქვეყნები ჩვენზე უფრო მდიდარნი არიან, შესაბამისად მეტად განავითარეს მათ მიწათმოქმედება და

მესაქონლეობა.¹ თუ მაგალითად მოლდავეთის ფართობი საქართველოს ნახევარსაც კი არ შეადგენს, პირველის შემოსავალი სოფლის მეურნეობიდან ორჯერ მაინც აღემატება საქართველოსას (როგორც უკვე ვამბობდით, რესპუბლიკის ერთ მესამედზე ნაკლებ ტერიტორიაზე (დაახლ. 21 ათასი კვ.კმ.), ცხოვრობს მოსახლეობის ძირითადი მასა და აქ იქმნება ეროვნული შემოსავლის ძირითადი ნაწილი).

თუმცა 1913 წელთან შედარებით სოფლის მეურნეობის მიერ ინტენსიურად გამოყენებული ფართობები (სახნავ-სათესები, პლანტაციები) საგრძნობლად გაიზარდა, მიაღწია რა 1,2 მლნ. ჰა-ს, ამ მხრივ მაინც შეზღუდული პერსპექტივები არსებობს. მაგრამ ჰავა გვაძლევს იმის საშუალებას, რომ ბევრგან სასოფლო-სამეურნეო კულტურის ორი მოსავალი მივიღოთ. ჯერჯერობით კი ამას მხოლოდ მცირე ფართობებზე თუ აქვს ადგილი. მომავალში ბუნების ამ რეზერვის გამოყენება ალბათ ფართო მასშტაბებით მოხდება და ამდენად ხელსაყრელი კლიმატი, რაც ქვეყნის მდებარეობის შედეგია, გაანონასნორებს იმ ნაკლს, რომელიც ბუნებამ სხვა მხრივ შექმნა (მთიანი რელიეფი). მაგრამ ამას ექნება ადგილი ბარის რაიონებში, მთიან რეგიონებში ეს გამორიცხება.

მაგრამ საქმე არ შემოიფარგლება საქართველოს ბუნებაზე საზოგადოების მიერ მოპოვებული არნახული პროგრესით. ამ პროგრესს თავისი უარყოფითი მხარეებიც აქვს. ჯერ კიდევ განვითარების აგრარულ სტადიაზე გამოჩნდა არახელსაყრელი შედეგები ბუნებასთან საზოგადოების დამოკიდებულებაში. უფრო მეტად, ვიდრე ეს მიზანშეწონილი იყო, გაიჩნდა ტყეები სახნავ-სათესი მიწებისა და საძოვრებისათვის, ირიგაციის შედეგად ზოგ ადგილას (განსაკუთრებით ალაზნის ველზე) მოხდა

¹ ჩვენი რესპუბლიკის სასოფლო-სამეურნეო სავარგულებში სახნავ-სათესი შეადგენს 25 პროცენტს, ლიტვაში – 63.9 პროცენტს, ლატვიაში – 68 პროცენტს, ესტონეთში – 71.4 პროცენტს. საშუალო საკავშირო მაჩვენებელი კი გახლდათ 40.7 პროცენტი.

მინების დამლაშობება, ტყეების დიდი ნაწილი გაიჩეხა სათბობისა და ხელოსნობის მასალისათვის (განსაკუთრებით აღმოსავლეთ საქართველოში), მოხდა მინების ნაწილის წყლისმიერი და ქარისმიერი ეროზია, მით უმეტეს, მთიან ადგილებში, ახოების გაჩეხვის გამო, ადვილად ხდებოდა ნიადაგის ეროზია და ა.შ. ბუნების ლანდშაფტების ასეთი შეცვლა ხელოვნური გზით ცუდ დაღს ასვამდა ჩვენს ქვეყანას. მოხდა მდინარეთა ნაწილის გათავთხელება (თუ მაგალითად, სტრაბონის დროს მტკვარი და ალაზანი სანაოსნოდ გამოიყენებოდა, ახლა ეს მდინარეები მცირე ზომის ხომალდებისათვისაც კი გამოუსადეგარია), აღმოსავლეთ საქართველოს ზოგიერთი ნაწილის მახლობელი აღმოსავლეთისათვის დამახასიათებელი ლანდშაფტების მსგავსად ქცევა, ფაუნისა და ფლორის გაღარიბება და სხვ.¹

ყოველივე აღნიშნული ხდებოდა ჩვენი საზოგადოების ეკოლუციის იმ ფაზებზე, როცა სტიქიურობა გაბატონებულ ტენდენციას წარმოადგენდა. ახლა, როცა ქვეყნის ეკონომიკურ ცხოვრებაში შეგნებულობის მომენტი უფრო ძლიერი უნდა იყოს. ცივილიზებულობის მეტი ხარისხის გამო, ბუნებასთან საზოგადოების დამოკიდებულების უარყოფითი შედეგები თითქოს შედარებით ადვილად უნდა გამოსწორდეს. მაგრამ ეს მოითხოვს სათანადო ძალისხმევას და გარკვეულ მატერიალურ დანახარჯებსაც, რისთვისაც საქართველო მზად უნდა იყოს.

ასე გვესახება ზოგად ზაზებში ბუნებრივი პირობების როლი საქართველოს ისტორიულ პროცესში. შევეცადეთ ეს საკითხი გაგვეშუქებინა ძირითადად საზოგადოების არსებობის საფუძვლის – მატერიალური წარმოების – განვითარებაში აღნიშნული ფაქტორის მნიშვნელობის თვალსაზრისით. ქვეყნის ტერიტორიის სიმცირის მიუხედავად, გეოგრაფიული გარემოს როლი

¹ გავრცელებულია შეხედულება, თითქოს ტყეების გაჩეხვაში, – განსაკუთრებით აღმოსავლეთ საქართველოში, სადაც მათი ბუნებრივი აღდგენა ბევრგან ვერ ხდებოდა მშრალი კლიმატის გამო, – უმთავრესი როლი მიუძღვის შემოსეულ მტრებს. მაგრამ მთავარი მიზეზი, რა თქმა უნდა, ჩვენი წინაპრების სამეურნეო საქმიანობა იყო.

მნიშვნელოვანი გახლდათ იმ აზრით, რომ სხვადასხვანაირ გავლენას ახდენდა საზოგადოების ევოლუციის სხვადასხვა ფაზებზე. ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდა აღმოსავლეთი და დასავლეთი საქართველო, ჩრდილოეთი და სამხრეთი მთიანეთი. თვით აღმოსავლეთ საქართველოში წარმოებისათვის ერთნაირი პირობები როდი არსებობდა. მაგალითად, ქართლში ნალექები უფრო მცირე რაოდენობით მოდის, ჰავა უფრო ნაკლებად თბილია, ეს კუთხე უფრო მაღლა მდებარეობს ზღვის დონიდან, რის გამოც მევენახეობა-მელვინეობის პროდუქტები აქ კახეთისას ვერ უტოლდება, უფრო მეტადაა აქ განვითარებული ირიგაცია და ა. შ. მეორეს მხრივ, თვით ქართლშიც და კახეთშიც ერთნაირი პირობები არაა ზემო ქართლსა და ქვემოს შორის, გარე და შიდა კახეთს შორის. თუ კოლხეთის დაბლობს ისტორიული თვალსაზრისით შევხედავთ, უნინ იგი სხვადასხვა ბუნებრივი პირობებით ნაკლებ ოპტიმალური იყო. მაგრამ იგივე პირობები მეცხრამეტე და მეოცე საუკუნის დონეზე სულ სხვანაირი აღმოჩნდა. შესაბამისი ჰავის ნყალობით ეს მხარე გადაიქცა სუბტროპიკული სოფლის მეურნეობის რეგიონად და ა. შ.

მაგრამ გეოგრაფიული გარემოს როლი ჩვენი ისტორიული პროცესის გაშლა-განვითარებაში აღნიშნულით არ შემოიფარგლება. თამაშობდა რა დიდ როლს ჩვენი ქვეყნის ცალკეული ნაწილების ეკონომიკის განვითარებაში, ამით იგი არაპირდაპირ გავლენას ახდენდა საზოგადოების დანარჩენ მხარეებზეც. სახელმწიფოს, სამართლის, მეცნიერების, ხელოვნების დარგებისა და სხვ. განვითარება მოხდა იქ, სადაც ბუნება შესაძლებლობას იძლეოდა უფრო განვითარებული ეკონომიკის არსებობისათვის. ბარისაგან განსხვავებით, ჩვენი მთა ხალხური შემოქმედების დონეზე დარჩა. უფრო მაღალი საფეხურისათვის, ასე ვთქვათ, პროფესიონალური ხელოვნებისათვის, მეცნიერებისათვის და ა. შ. მას დამოუკიდებლად არ მიუღწევია. აღნიშნულ სფეროებში მან ცნობილი მოღვაწეები წარმოშვა XIX-XX საუკუნეებში, რაც ბარის ძლიერ ზეგავლენას მიეწერება.

ჩვენმა ფიზიკურმა ბუნებამ საგრძნობი დიდი დაასვა ქართულ ეროვნულ ხასიათსაც, რაც აღნიშნული ჰქონდა ჩვენს ცნობილ მოაზროვნე არჩილ ჯორჯაძეს. იგი წერდა: „ჩვენი ცვალებადი, გულუბრყვილო, მომხიარულე და მომღერალი ერის ხასიათი მკვიდრად შეეთანხმა ჩვენს მრავალფეროვან მძლავრ, სიცოცხლით აღსავსე ბუნებას“.¹

პრობლემის დანერჩილებითი კვლევა-ძიებისას შეიძლებოდა გვემსჯელა ჩვენი ბუნების როლზე მოსახლეობის ამა თუ იმ სიმჭიდროვის გაჩენაში, ყოფაში. განსხვავებული სამშენებლო მასალების, ჰავის მიხედვით სხვადასხვაგვარი იყო საცხოვრებელი ბინა აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოში (აღმოსავლეთში – მიწური ან რიყის ქვისაგან აშენებული სახლები ოდნავ ბრტყელი ან დაქანებული სახურავით, დასავლეთში – ხისაგან აშენებული ორსართულიანი სახლები, სადაც ზაფხულის განმავლობაში, ნოტიო ნიადაგების გამო, ზედა სართულზე ცხოვრობდნენ; საგრძნობლად დაქანებული სახურავი თოვლიანობის, წვიმიანი ამინდები გამო). ნაყოფიერი და უფრო ფართო მასივების მიწების პირობებში აღმოსავლეთში სოფლური ტიპის დასახლებები უფრო დიდი იყო, დასავლეთში კი ისინი ბევრგან უფრო ხუტორულ დასახლებას წააგავდა. აღმოსავლური ქართულ სოფლისაგან განსხვავებით, დასავლეთ ქართული სოფელი ბევრად უფრო შთამბეჭდავია; მწვანე ბუნებრივი ლანდშაფტები, ხშირი ჰიდროგრაფიული ქსელი, ხშირი წვიმები (ეზოს გამწვანებულობა), რასაკვირველია, საფუძვლად დაედო მისი ყოფის ამ მიმზიდველობას. აღნიშნული რეგიონისაგან ძალზე განსხვავდებოდა მთის ყოფა (დასახლებათა ტიპი, ჩაცმულობა, სახლი, ეზო) ვენახების, ბაღების გარეშე. აღნიშნულ განსხვავებულობათა ნაწილი შენარჩუნებულია დღესაც,

¹ არჩილ ჯორჯაძე, ჩვენი მოქმედების სახელმძღვანელო დედა-აზრი, თბ-ზულუბანი, წიგნი მეოთხე, გვ. 42. ავტორი ავრძელებდა: „მხოლოდ ჩვენ, როგორც ჩვენი ბუნება, ხასიათის სიღრმეში ვპოულობთ ღონეს და სიმაგრეს“, იქვე, გვ. 42-43.

საქართველოს სოფლად ყოფის გაერთგვაროვნების მძლავრი ტენდენციების პირობებში.

გეოგრაფიული გარემოს განსხვავებულობათა პირობებში ქართველი ერის ცალკეული ჯგუფების შიგნით შეინიშნებოდა განსხვავებულობანი ტემპერამენტში (მაგალითად კახელები და გურულები), რაც აისახა შეაბამისი კუთხეების სიმღერებში (ქართლ-კახური და გურული), მეტყველების ტიმპში, მაგრამ საერთოდ ეს „საჩოთირო თემა“ საკმაოდ რთულია და სათანადო გააზრებას მოითხოვს. ამიტომაც მასზე დანერჩილებით აღარ შეეჩერდებით.

ბუნების მიერ წარმოქმნილი ზღუდეები ხელს უწყობდნენ ისტორიული თემების განცალკევებულობას, ქართული ენის სხვადასხვა დიალექტის წარმოქმნას. მართალია, ამაში ცენტრალიზებული სახელმწიფოს დეზინტეგრაცია-დაშლამაც ითამაშა გარკვეული როლი, მაგრამ ცივ-გომბორის, თრიალეთის, მესხეთისა და დიდი კავკასიონის სამხრეთი ქედების არარსებობისას ქართული ენის დიალექტები ამდენი რაოდენობით არ წარმოიშობოდა (უნდა აღინიშნოს, რომ მეზობელი დაღესტნის ეთნოლინგვისტური სიტუაცია ჩვენგან ძალზე განსხვავდება, ცხადია, არახელსაყრელი აზრით).

კიდევ შეიძლებოდა სხვა მომენტების ჩვენებაც (ჩაცმულობა, სამზარეულო), მაგრამ ეს შორს წაგვიყვანდა. ასეთი განსხვავებულობანი, ასე ვთქვათ, მოზაიკა ჩვენი ისტორიული თემების, პროვინციებისა, ჩვენს წარსულ ისტორიას და თანამედროვეობას უფრო მიმზიდველს ხდის და მშვენივრად თავსდება ერთიანი ეროვნული ორგანიზმის ფარგლებში.¹

¹ რუსი ისტორიოსოფოსი ნიკოლაი დანილევსკი (1822-1885) განსხვავებულობებს ერთი კულტურულ-ისტორიული ტიპის შიგნით ამ ერთობის პლუსად თვლიდა. იგივე ითქმის, რასაკვირველია, ცალკეული ხალხების შემადგენელი ნაწილების მიმართაც.

ისევ გეოგრაფიული ფაქტორის მნიშვნელობის გაგება-გააზრების შესახებ ქართულ აზროვნებაში

ამ საკითხს ჩვენ ნაწილობრივ უკვე შევეხეთ წინა თავში, რომელშიც გადმოცემულია გეოგრაფიული გარემოს როლი საქართველოს ისტორიულ პროცესში. ამჯერადაც კვლავ შევჩერდებით რიგი ჩვენი წინამორბედი ისტორიკოსებისა და მოაზროვნეების შესაბამის აზრებზე, რომელთაც ზოგადი თეორიული მნიშვნელობა გააჩნიათ.

ჩვენი ქვეყნის გეოგრაფიული გარემო, ვიმეორებთ, ხაზგასმულია ჯერ კიდევ ლეონტი მროველის საისტორიო თხზულებაში. მომდევნო ისტორიკოსთაგან გამოვყოფთ დავით აღმაშენებლის მემატიანის აზრს: „თუ არა ქართველთა ოდენ სპითა ვერცარას ალექსანდრე (მაკედონელი – გ.ყ.) იქმოდა კარგსა და თუმცა დავითს სპარსთა ჰქონებოდა მეფობა, ანუ ბერძენთა და ჰრომთა ძალი, ანუ სხუათა დიდთა სამეფოთა, მაშინმცა გენახნეს ნაქმარნი მისნი, უაღრესნი სხუათა ქებულთანი“.¹ როგორც ვხედავთ, ამ ამონარიდში იგულისხმება სახელმწიფოს ძლიერება და სიდიდე შესაბამისი ქვეყნიდან გამოსული ისტორიული პიროვნების ისტორიულ ნაღვანში.

თუმცა, ამასთანავე, ჩვენი მემატიანე სხვა მიზეზსაც ასახელებდა: „ხოლო ვთქუა მეორეცა მიზეზი ამისევე პირისა, ვინათგან ნათესავი ქართველთა ორგულ ბუნება არს პირველითგანვე თვსთა უფალთა, რამეთუ, რაჟამს განდიდნენ, განსუქნენ და დიდება პოონ და განსუენება, ინყებენ განზრახვად ბორო-

¹ ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ, ტომი I, თბ., 1955, გვ. 359.

ტისა, ვითარცა მოგვითხრობს ძველი მატყიანე ქართლისა და საქმენი ან ხილულნი“-ო.¹ ამდენად, ჩვენი სახელოვანი მეფის ნამდვილად მოაზროვნე ისტორიკოსი ეროვნული ფსიქოლოგიის გარკვეულ ნიშან-თვისებასაც ითვალისწინებდა (მისი აზრით).

ტრადიციულ ტოტალურ პროვიდენციალისტურ აზროვნებაში შემდგომ თავისებურ გარღვევას წარმოადგენს ვახუშტი ბატონიშვილის, ბაგრატიონის (1696-1755 წწ.) საისტორიო და გეოგრაფიული ნააზრევო. თავის მთვარ ნაშრომში ჩვენი თვალსაჩინო მეცნიერი ხაზს უსვამდა საქართველოს რელიეფისა და ნიადაგების თავისებურებებს, გამოჰყოფდა ხუთ ბოტანიკურ-აგრონომიულ ზონას, რის საფუძვლადაც მიიჩნევდა ნიადაგის ნაყოფიერებასა და მოსავლიანობას. იგი, უნდა ვიფიქროთ, გარკვეულად აცნობიერებდა შესაბამისი ბუნებრივი პირობების (ქვეყნის ბარი და მთიანეთი) გამოისობით საზოგადოების სოციალური განვითარების განპირობებულობას. თუმცა, რასაკვირველია, მთლიანობაში მეცნიერი (ისტორიკოსი და გეოგრაფოსი) კვლავაც რჩებოდა ტრადიციული თეოლოგიური აზროვნების ფარგლებში.² ასე რომ, ვახუშტის სამეცნიერო ნააზრევში გეოგრაფიული დეტერმინიზმი ჩამოყალიბებული, სისტემური სახით არ ჩანს, შეიმჩნევა აღნიშნული სოციოლოგიური და ისტორიული მიმართულების, ასე ვთქვათ, ელემენტები.³

დიდად სასიხარულოა, რომ დავით ბატონიშვილი, ბაგრატიონი (1767-1819) გაცნობილი გახლდათ დიდი ფრანგი მოაზროვნე შარლ ლუი მონტესკიეს „კანონთა გონს“, რომელსაც ასე აქართულებდა: „გულისხმის ყოფისათვის სჯულთა“, მისეული შე-

¹ იქვე.

² ცნობილი ფაქტია, რომ თვით დიდი გერმანელი გეოგრაფოსი კარლ რიტერიც (1779-1859) არ იყო თავისუფალი ისტორიის პროვიდენციალისტური გაგებისაგან.

³ იხ. ცნობილი გეოგრაფოსის ლევან მარუაშვილის ვრცელი სპეციალური ნარკვევი «Элементы исторической географии в трудах Вахушти Багратиони», საქართველოს სსრ გეოგრაფიული საზოგადოების შრომები, XII, თბ., 1973.

ფასებით, აღნიშნული წიგნი „არს ერთიცა ესე უმჯობესთა წერილთანი ყოველსა ევროპასა შინა“.¹

მიუხედავად ამისა, დავით ბატონიშვილი ბოლომდე არ იზიარებდა მონტესკიეს შეხედულებას, რომ, თითქოს, ადამიანთა ხასიათის სიმტკიცეს, მის ქცევასა და მორალს არსებითად გეოგრაფიული გარემო და ჰავა განსაზღვრავს. საპირისპიროდ „კანონთა გონის“ ავტორის დებულებისა, რომ „ცივისა კლიმატისანის“ მცხოვრებთა „გულსა აქვს უმეტესი სიმართლე, უმეტესი სიმტკიცე და უმეტესობასა ამა ძალისასა ძალუცს წარმოება მრავალთა მოქმედებათა“ და რომ მათ ახასიათებთ „უმეტესი იმედოვნება თავისა თავსა ზედა... უმცირესი იჭვნეულობა, უმცირესი მზაკვრობა, უმცირესი მცბიერობა“ – დავით ბატონიშვილი წერს: „აქა სცდების ავტორი, არვინ არს ეგრეთ შურის მაძიებელ, გულმანკიერი, მზაკვარ, მცბიერ და უყვარელ, ვითარ ცივსა ჰაერსა შინა მცხოვრებნი“-ო.² ცხადია, აქ იგულისხმება რუსეთის მოსახლეობა და აქედან გამომდინარე, გამოსჭვივის მისეული ანტირუსული, ანტიცარისტული განწყობილება.

ასევე „კანონთა გონში“ წამოყენებული მეორე დებულების გამო – „მცხოვრებნი ცხელთა ადგილთანი არიან მხდალ ვითარ მოხუცნი, ხოლო მცხოვრებნი ცივთა ადგილთანი მამაც ვითა ჭაბუკნი“, დავითი შენიშვნაში წერს: „სცთები უფალო მონტესკიუ, იარანალ (გენერალი – გ. ყ.) რტიშჩევ და ვისრინგი³ არიან მცხოვრებნი ცივისა კლიმატისანი და ბონაპარტი და მარშალი ნეი ცხელისა კლიმატისანი. ნუთუ ზემონი სჯობდნენ ქვემოთ ბიჭად ანუ სარდლად“? რასაკვირველია, ამ შემთხვევაშიც ზემოაღნიშნული განწყობილება მოჩანს.

ილია ჭავჭავაძე აღნიშნავდა: „ისტორია მარტო იმ ერს ეკითხება, რომელსაც მიწაზედ ფეხი უდგას და ხელი გუთანს

¹ იხ. დავით ლაშქარაძე, ევროპეიზმის პრობლემა ქართულ ლიტერატურაში, თბ., 1985, გვ. 181.

² დასახ. წიგნი, გვ. 182.

³ უნდა იყოს „ვისერინგი“.

უვლია“;¹ „ერის ერობა მარტო მიწასა და გუთანზეა დამოკიდებული“.² ამჯერად, როგორც ვხედავთ, ხაზგასმული არა უშუალოდ გეოგრაფიული ფაქტორი, არამედ შესაბამისი მეურნეობრივი ფორმა, რის გამოისობითაც მისი განმასახიერებელი ერი ბევრად აღემატება მომთაბარე, ნომად ხალხებს.

სხვაგან ჩვენი ცნობილი მოაზროვნე წერდა: „იგი სახელმწიფო, რომელიც თავის ქერქშია და აქეთ-იქით არ იწვევს თავისის საზღვრების განზედ გადგმისათვის, რაც უნდა პატარა იყოს, მაინც შედარებით ბედნიერად ჰსცხოვრობს. ამგვარნი სახელმწიფონი არიან მეორე და მესამე ხარისხისანი. რაკი გარეთ უღონობის გამო ხელი არ მიუწვდებათ, რადგანაც მცირენი არიან, ამიტომაც მთელს თავის დროს და მზრუნველობას შინაურ საქმეებს, შინაურობის წარმატებას და კეთილდღეობის გაძლიერებას ახმარებენ“.³ ილიას ანტიიმპერიალისტური, ანტიცარიისტული პოზიციის გარდა, აქ თავს იჩენს რეალისტური ხედვა: გავითვალისწინოთ ვთქვათ შვეიცარიის, ჩეხეთის, ფინეთისა და მისთ. მაგალითები, ასევე დღევანდელი ავსტრიისა – ავსტრიისა და ავსტრია-უნგრეთის იმპერიის ნაცვლად.

ილია სვამდა კითხვას შოტლანდიელთა და სპარსელთა ხასიათების მკვეთრი განსხვავებულობების მიზეზის თაობაზე. ამ მოვლენის არსებობას იგი ვერ ხედავდა შესაბამის ბუნებაში, გეოგრაფიულ გარემოში – ბუნება, ჰავა სპარსეთისა, ილიას შეხედულებით, უკეთესია შოტლანდიისაზე. მთავარი მიზეზი, მისი აზრით, ის არის, რომ „ბედნიერმა“ შოტლანდიელმა იცის „ჩემი აქ თავდება და სხვისა იქ იწყება“-ო, „უბედურს სპარსელს კი არც თავისი გაეგება და არც სხვისა“. ამდენად, ჩვენი დიდი მოაზროვნის მიხედვით, ამ განსხვავებულობათა მთავარ მიზეზს წარმოადგენს საკუთრების, შესაბამისი ურთიერთობე-

¹ თხზულებათა სრული კრებული, პავლე ინგოროყვასეული გამოც., ტ. V, გვ. 176.

² იქვე, გვ. 173.

³ თსკ, ტ. IX, გვ. 95.

ბის მომწესრიგებელი სამართლებრივი მომენტის შეგნება-შეუგნებლობა.¹

ირლანდიელთა უქნარობა-უუნარობის სტერეოტიპის სანი-ნალმდეგოდ, „როგორც ამტკიცებენ დღესაც ზოგიერთი მომხრენი მემამულეებისა“, მიზეზი, ილიას აზრით, შესაბამისი ერის ბუნება და „თვისება“ (ეროვნული ხასიათი) კი არ არის, არამედ „არისტოკრატიული“ (ფეოდალური) წესი მინათმფლობელობისა, რაც ინგლისელებმა შეიტანეს ირლანდიაში და რამაც „გლეხობას ხელიდამ გამოაცალა მამული და ცარიელ-ზედ დასვა“.² ამისაგან განსხვავებით, ილიას აზრით, სხვანაირ მაგალითებს იძლევიან აშშ-ში გადასახლებული ირლანდიელები – „ეს მაგალითები უტყუარი საბუთია მისი, თუ რა ძალი ჰქონებია ხალხს, ოდეს მამული ხელთ უპყრია, და რა უღონო, უძლური, მშვიერ-მწყურვალე ყოფილა, როცა ეს სიკეთე ხელიდამ გამოსცლია“.³

ისტორიკოსი სულხან ბარათაშვილი (ბარათოვი) (1821-1866 წწ.) აღნიშნავდა: „საზოგადოდ ითქმის, რომ ყოველი უწინდელი ხალხთაგანი მოაწყობდა თავის ცხოვრებასა არა წარსულ დროთა გამოცდილების მიხედვითა, არამედ ისე როგორც შინაგანი და გარეგანი ვითარებანი ჩვეულებრივად წაიყვანდნენ საქმესა“. მისი შეხედულებით, უპირველესი ამოსავალი მდგომარეობა შემდეგში: „საქართველოში უმთავრესი შინაგანი ვითარება, რომელსაც დიდი მოქმედება ჰქონია ხალხის ცხოვრების დასაწყისზედ, იყო: პირველი, ადგილის მდებარეობა, რომელიც, რადგანაც იყო მთიანი და გადაჭრილ-გადმოჭრილი ხეობებით, ჰყოფდა ხალხსა მრავალ ნაწილებად. მთები და ტყიანი სერები იყვნენ ამორჩეულნი ქალაქების და სოფლების ასაშენებლად, როგორც საიმედო საფარი ქართველის ცოლ-შვილისა და მის

¹ თხზულებათა სრული კრებული ათ ტომად, პავლე ინგოროყვას გამოცემა, ტ. VI, გვ. 8.

² იქვე, გვ. 34.

³ იქვე, გვ. 35.

ღარიბ ქონებისა. მთები და ტყიანი სერები უდგამდნენ ქართველს სამხედრო ვაჟკაცობის და თავისუფლების სულსა, და ის მშვენიერი მინდვრებიცა იმ მთების ძირში გადადენილები აძლევდნენ ხალხსა მინის-შემუშავების ხალისსა“;¹ „და მეორედ: ერთი საყოველთაო ენა და სისხლზედ დამოკიდებული ნათესაობა მფლობელებისა, რომელიცა აგონებდნენ ერთ-ტომობასა“.² ამ გარემოებათა შემდგომ მესამე მომენტი – „გარეგანი ვითარება მიენერება სხვა და სხვა ნაირ (!) ისტორიულ ფაქტებსა, რომელნიც ატრიალებენ ხალხის ბედის-წერასა და განვითარებასა“.³

დიდად საყურადღებო გახლავთ სულხან ბარათაშვილისეული შემდგენიანი დაკვირვებაც. ჩვენი წინაპრები მოვიდნენო სამხრეთიდან და აქ (მომავალ საქართველოში) დახვდათ უდაბური, დაუსახლებელი ადგილები. ამდენად, ისინი ვერ დაეყრდნობოდნენო გარკვეულ ისტორიულ დონეს. სხვაგვარი ისტორიული ვითარება დახვდათო გერმანელ ბარბაროსებს რომთან კონტაქტების შედეგად, „იმათ, რომა ნახეს დიდება და ცხოვრების სახე (ალბათ ნაგულისხმევია რუსული «*о́нрав жи́зни*» – გ. ყ.) რომის იმპერიისა, რომელიც იმათ შემუსრეს, და დაიწყეს ცხოვრება მის სახელოვან და მასწავლებელ ნანგრევებზედ“.⁴

¹ ჟ. „საქართველოს მოამბე“, 1863, №1, გვ. 7. ისტორიკოსის თხზულება „საქართველოს ისტორია დანერილი იყო რუსულ ენაზე და ილიასეულმა ჟურნალმა იგი ქართულად თარგმნა. რედაქციის მინანერში (ბოლოს) ვკითხულობთ: „მისგან (ავტორისაგან – გ. ყ.) გამოგზავნილი რეული შეიცავს ძველს საქართველოს ისტორიას და იმედი გვაქვს, რომ მერეთ (!) ის გამოგვიგზავნის დანარჩენსაც, ასე რომ, რედაქცია იმედოვნებს წარმოუდგინოს თავის მკითხველებს მთელი ისტორია საქართველოსი“. გვ. 33. ასევე ვკითხულობთ: „ჩვენ იმედი გვაქვს თავის დროზედ წარმოვადგინოთ ჩვენი აზრი ამ კითხვებზედ“ (იქვე). მაგრამ მოხდა ისე, რომ სულხან ბარათაშვილის „საქართველოს ისტორიის“ შემდგომი (II-V) რეულები დაიბეჭდა რუსულად სანქტ-პეტერბურგში, 1865 და 1871 წლებში.

² იქვე. ალბათ ნაგულისხმევია რასა.

³ იქვე.

⁴ „საქართველოს მოამბე“, 1863, №1, გვ. 7.

იგი გახაზავდა აგრეთვე, ასე ვთქვათ, სოციალური ელიტის მნიშვნელოვან როლსაც: «Путеводителями массы делаются всегда передовые члены общества, и несмотря на все препятствия и гонения, встречаемые при всякого рода переворотах, они становятся своим обществом на стезю, до которой они стремились».¹ კერძოდ, ამგვარად იაზრებდა იგი ახალი რელიგიის – ქრისტიანობის გავრცელებას საქართველოში (ქართლში).

ჩვენი ისტორიკოსი აღნიშნავდა ბუნების კანონების დიდ ძალმოსილებას, «На основании этих законов все, как физическое так и моральное от самых громадных и непостижимых человеческому уму до малейших до ничтожества, подвержено изменению. Политические и религиозные учреждения народов не избавлены от этого общего условия».² მაგრამ მიუხედავად ამგვარი აღიარებისა, სულხან ბარათაშვილი (თითქმის ისევე როგორც ვახუშტი ბატონიშვილი) შორს იდგა ნამდვილი გეოგრაფიული დეტერმინიზმისგან. ამასთანავე, იგი შენიშნავდა: «Ничто в мире не совершается без воли Провидения,³ выраженной в законах природы».⁴ გამოდის, რომ ბუნების კანონები, ასევე, უნდა ვიგულისხმოთ, გეოგრაფიული გარემოს მიერ საზოგადოების სტრუქტურის (საერთო) განპირობებულობა უმთავრესად ექვემდებარება განგების, პროვიდენციალიზმის მოქმედებას!

ვიტყვიტ იმასაც, რომ გაზეთმა „ივერიამ“ (მოგეხსენებათ, ასევე ილიასეულმა) 1887 წლის 14 იანვრის ნომერში (N9) გამოაქვეყნა სულხან ბარათაშვილის სტატია „ისტორიული შენიშვნა“. მასში აღნიშნულია: „თუმცა ბუნების ასეთ სხვადასხვაობას (!), ამდენს მთა-ველებს და მდინარეებს და ამის გამო არა-ერთი ჰავასაც უნდა დაემორეზინა, განეცალკეევი-

¹ История Грузии князя С. Баратова, тетрадь II-III, С.-Петербург, 1871, გვ. 5.

² იქვე.

³ როგორც ვხედავთ ამ სიტყვის დასაწყისი დიდი ასოთია აღნიშნული.

⁴ დასახ. წიგნი, გვ. 5.

ნა ქართლოსიანთა მოდგმა-შთამომავლობა, მაგრამ ვერა, ვერ გაათხსირა, ვერ გაანანილა ქართველების ერთობა, პირ-იქით, იქაც, საცა ხარობს ბზა და ლიმონი, და, იქაც, საცა იზრდება სიცივეში გამძლე ფიჭვი – ყველგან ქართლოსიანთა მოდგმას ემჩნევა ერთნაირი ბუნებრივი სახე, შეუნახავს ერთი-და-იგივე ჩვეულება, ნადილი, მიდრეკილება“.

დასასრულ დიდი დანანებით აღვნიშნავთ, რომ მიუხედავად სულხან ბარათაშვილის „საქართველოს ისტორიის“ საკმაოდ მაღალი სამეცნიერო ფასეულობისა, რაც ჩანს თუნდაც იმაში, რომ ეს გამობატულია ილიასეული ორგანოების მიერ, იგი 1865, 1871 წლების შემდგომ აღარ დაბეჭდილა!

ჩვენი ცნობილი პუბლიცისტი და საზოგადო მოღვაწე სერგეი მესხი (1845-1883) შენიშნავდა: „გარემო ბუნება თავის ბეჭედს ადებს ყოველი ერის ენას, ხასიათს, ჩვეულებას და საზოგადო ცხოვრებას. აქედამ წარმომდინარეობს სხვა და სხვა ეროვნება და ამ ბეჭდის აღმოხოცვა შეუძლებელია. მამ აგრეთვე შეუძლებელი უნდა იყოს ერთი ერისაგან მეორესი გადაკეთება“.¹ როგორც ვხედავთ, სერგეი მესხი გეოგრაფიული დეტერმინიზმის პოზიციაზე იდგა.

ჩვენი უდიდესი ისტორიკოსი, ქართული ისტორიოგრაფიის ნამდვილად ევროპული დონის დამფუძნებელი ივანე ჯავახიშვილი (1876-1940) მიიჩნევდა, რომ საერთოდ ისტორიული პროცესის გადმოცემა გეოგრაფიული გარემოს გათვალისწინების გარეშე შეუძლებელი გახლდათ. იგი წერდა: „ერთი სიტყვით, ვისაც ჰსურს მომხდარი ამბების მნიშვნელობა და ქართველთა ცხოვრების განვითარების მიმდინარეობა ნათლად წარმოიდგინოს, მას ჯერ საქართველოს იმდროინდელი გეოგრაფია შესწავლილი უნდა ჰქონდეს“.² ამას იგი გახაზავდა „ქართული

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. 1, თბ., 1962, გვ. 258. ამ აზრს იგი გამოსთქვამდა პეროსტატესებურად ცნობილი რენეგატის – გიორგი მუხრანბატონის (მუხრანსკის) (1821-1877) საწინააღმდეგოდ.

² დასახ. წიგნი, გვ. 5.

ერის ისტორიის“ მეორე წიგნში, VII-XII საუკუნეებს რომ ეხება. ამჯერად, ნაგულისხმევი იყო ჩვენი საისტორიო გეოგრაფია ვინრო აზრით – ქვეყნის საზღვრების, ტოპონიმების გარკვევის და ა.შ. ჩვენებით.

მაგრამ, ცხადია, დიდი ისტორიკოსი შინაარსობრივადაც ფართოდ წარმოაჩენდა საქართველოს გეოგრაფიულ პირობებს. იგი წერდა: „თითქოს თვით ბუნებას შეუქმნია ქართველ ერისათვის ბუმბერაზი დარაჯი კავკასიონის უღელტეხილი¹ ჩრდილოეთით და მაღალი მთების ზღუდე სამხრეთით, დასავლეთით-კი მის ტერიტორიას შავი ზღვის, ხოლო აღმოსავლეთით მდინარეების ზოლი აქვს შემოვლებული“;² „ამ საზღვრებში მოქცეული მიწა-წყალი და მოსახლეობა მთლიანს ერთეულს წარმოადგენს, რომელიც ბუნებრივ ზღუდეებითაც (მთებით და მდინარეებით) არის შემოფარგლული და, თანაც, ვითარცა მტკვრისა, რიონისა და ჭოროხის აუზის შემცველი, გეოგრაფულად და ეკონომიურადაც ურთიერთთან მჭიდროდ დაკავშირებულია“.³

ივანე ჯავახიშვილი ამგვარ, – ვიტყოდით პოლიტოლოგიურ თუ გეოპოლიტიკურ, – თვალსაზრისს ავითარებდა: „სახელმწიფოებრივ ერთეულს თავისი აუცილებელი მოთხოვნილება და არსებობის პირობები აქვს, რომელთა შორის საპატიო ადგილი სამზღვრებს უჭირავს“;⁴ „სახელმწიფოს არსებობისათვის აუცილებლად საჭიროა, რომ მას გარეშე მტრის შემოსევისაგან თავისთვის საშუალება ჰქონდეს და მის მყუდრო სამოქალაქო ცხოვრება უზრუნველყოფილი იყოს“.⁵ ამის შესაბამისად, „საქართველოს სამზღვრების საბოლოო მოხაზულობის გარკვევის დროს ქართულ ერსა და მის მთავრობას შეუძლიან მხოლოდ

¹ ეს სიტყვა ნახმარია ფართო, ქედის, მთათა სისტემის მნიშვნელობით.

² საქართველოს საზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით განხილული, ტფილისი, 1919, გვ. 3.

³ იქვე, გვ. 49.

⁴ საქართველოს საზღვრები..., გვ. 49.

⁵ იქვე.

სახელმწიფოებრივი თვალსაზრისით იხელმძღვანელოს“.¹ მაგრამ ცხადია, ჩვენი დიდი ისტორიკოსი საერთოდ შორს იდგა ფრიდრიხ რატცელისეული მოსაზრებებიდან.

საქართველოს სოფლის მეურნეობის დარგებისა და შესაბამისი ბუნებრივი პირობების ურთიერთკავშირი საკმაოდ ფართოდ არის განხილული მისეული „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ ორ წიგნში (დაიბეჭდა 1930, 1934 წლებში).

რაც შეეხება აღმოსავლეთის ისტორიის გააზრებას, ივანე ჯავახიშვილი შესავალ ლექციაში (1902 წელს) ვკითხულობთ: „დღესაც ცოტანი როდი არიან ისეთი ისტორიკოსები, რომელნიც აღმოსავლეთის წარსულის შესწავლას მაღლიდან დასცქერიან და ამავე დროს ამგვარ სკეპტიკურ დამოკიდებულება-განყობილებას აღმოსავლეთის ისტორიის მნიშვნელობის მიმართ მხარს უჭერენ და იზიარებენ“.² ასე რომ, მისგან შეუმჩნეველი დარჩა რიგი ფაქტორებისა, ირიგაციის საჭიროება და ამ საფუძველზე სახელმწიფოს დიდი როლი, ბინადარ ხალხებზე მომთაბარეთა (ნომადთა) შემოსევები, რაც, ცხადია, სპეციფიკურ, უარყოფით დაღს ასვამდა აღნიშნული დიდი რეგიონის ისტორიულ პროცესს.

ცნობილი ქართველი სოციალ-დემოკრატი და სახელმწიფო მოღვაწე ნოე რამიშვილი (1881-1930) თავის „ისტორიულ მატერიალიზმს“ ასე იწყებდა: „თავდაპირველად დასამუშავებელი საგანი. ამ მხრივ საყოველთო და უმთავრესი საგანი დედამიწა“;³ „მცენარეებსა და ცხოველებს, რკინისა და ოქროვერცხლის მადნეულობას და სხვ. – აი, რას აძლევს ადამიანს დედამიწა“.⁴ შემდეგ მოდის ტექნიკა („სამუშავო იარაღი“). ასე რომ, „დასამუშავებელი საგანი და ტექნიკა, ორივე ერთად სანამოვო საშუალებაა“.⁵

¹ იქვე, გვ. 50.

² ქართველი ერის ისტორია, წიგნი I (1960 წლის გამოც.), გვ. 390.

³ ანუ, ბუნება.

⁴ ნოე რამიშვილი, ისტორიული მატერიალიზმი, მეორე გამოცემა, თფილისი, 1917, გვ. 13.

⁵ იქვე, გვ. 14.

აცტირებდა რა რუსი მეცნიერის (პოლიტიკური მიმართულებით ანარქისტი გახლდათ) ლევ მეჩნიკოვის ნიგნს „ცივილიზაცია და დიდი ისტორიული მდინარეები“, ნოე რამიშვილი შენიშნავდა: „...აღმოსავლეთში, როგორც უკვე ვიხილეთ, საჭირო იყო დიდ მდინარეთა დამორჩილება და მინდვრების მორწყვა-გაშრობა.¹ ამიტომ აქ წარმოება თავისებური სახე მიიღო“.² შესაბამისად, აქ განვითარდა ეკონომიკური მონობა, ხოლო ეკონომიურმა დამორჩილებამ პოლიტიკური დამორჩილებაც გამოიწვია“;³ „აზიური წარმოება სასტიკ დისციპლინასა და ცენტრალიზმს ითხოვდა. საკმარისი იყო რომელიმე ადგილას არხი ჩანგრეულიყო, რომ მთელი წარმოება შეფერხებულიყო და აი აღმოსავლეთში დესპოტიური მართვა-გამგეობა დამკვიდრდა. ხალხი სავსებით უმწეო იყო მტარვალთა წინაშე. მეფეს შეეძლო ქვეშევრდომთათვის ყოველივე მიზეზთა გარეშე ქონება და სიცოცხლეც წაერთმია. მეფის ყოველივე სურვილი და სიტყვა ხალხისათვის სავალდებულო შეიქნა“.⁴ აქედან გამომდინარე, „ასეთია აზიური წარმოება. მთელი ეკონომიური ცხოვრება მეფის გარშემო ტრიალებს; წარმოების ბურჯი და ცენტრი სახელმწიფოა. აი რით აიხსნება დესპოტიურ მთავრობათა სიძლიერე და სიმტკიცე აღმოსავლეთში“.⁵ ასე გრძელდებოდა დიდხანს, მაშინ როდესაც დასავლეთ ევროპამ ანტიკური (მონათმფლობელური) და ფეოდალური საფეხურები – სოციალურ-ეკონომიკური ფორმაციები განვლო. მეტიც, „ევროპის ბურჟუაზიამ მთელი ქვეყანა (ე. ი. მსოფლიო – გ. ყ.) თავისი საქონლით მოფინა, თვით ჩინეთის კედლებიც გადალახა და ბარბაროსთა (ე. ი. აზიელთა – გ. ყ.) შორისაც ევროპულ საქონელს და ევროპულ კულტურას ავრცელებს“;⁶ „დასავლეთ

¹ ანუ დრენაჟი.

² დასახ. ნიგნი, გვ. 26.

³ იქვე, გვ. 25.

⁴ დას. ნიგნი, გვ. 72.

⁵ იქვე, გვ. 26.

⁶ იქვე, ნიგნი, გვ. 42.

ქვეყნებში მონობა და შემდეგში ბატონყმობა დამყარდა და კიდევაც მოისპო. აღმოსავლეთის ზოგიერთი ერები¹ კი დღესაც სულს ლაფავენ აზიური წარმოებისა და მასზე აგებულ სოციალურ-პოლიტიკური ბატონობის ქვეშ. ასეთია ამხანად სიამის² სამეფო და რამდენიმეთ (!) ინდოეთი და ეგვიპტე. მხოლოდ (!) უკანასკნელ დროს კაპიტალიზმის განვითარებამ ამ ბატონობას ძირი გამოუთხარა და აღმოსავლეთშიც ევროპულ კულტურას ავრცელებს“.³

აღმოსავლეთში აღნიშნული ეკონომიკური და პოლიტიკური სიტუაცია შესაბამის სპეციალურ სტრუქტურას განაპირობებდა: „აზიურ საზოგადოებაში ბატონობდნენ მეფენი და მათი მოხელენი, მღვდლები (ქურუმები – გ. ყ.) და მხედრები, ხალხი კი მათ ყურმოჭრილ მონას წარმოადგენდა“;⁴ „აღმოსავლეთის მეფენი ადგილ-მამულსა და შემოსავალს მხედართ და მღვდელთ უნაწილებდნენ“.⁵

აღმოსავლეთისგან განსხვავებით, როგორც ნოე რამიშვილი აღნიშნავდა, „დასავლეთში ადგილი არ ჰქონდა ამ განსაკუთრებულ პირობებს და აქ მიწას კერძო ადამიანი ან ოჯახი ამუშავებდა“.⁶

განსხვავებული გეოგრაფიული და სოციალური წანამძღვრების შედეგად აღმოსავლეთსა და დასავლეთ ევროპაში სახელმწიფოს წარმოშობაც განსხვავებული გზებით მოხდა.⁷ „აღმოსავლეთის სახელმწიფოთი მეფეთა და მღვდელმთავარ მოხელეთა ბატონობას იცავს. ანტიკური სახელმწიფო პატრონთა (ე. ი. მონათმფლობელთა – გ. ყ.) ინტერესებს ემსახურება“.⁸

¹ გამონაკლისს შეადგენდა მაგალითად იაპონია.

² დღევანდელი ტაილანდი.

³ იქვე, გვ. 26.

⁴ იქვე, გვ. 48.

⁵ იქვე, გვ. 43.

⁶ ნოე რამიშვილი, ისტორიული მატერიალიზმი, გვ. 27.

⁷ იხ. წიგნის 59-62, 72-73 გვერდები.

⁸ გვ. 63.

ცხადია, ნოე რამიშვილის მიერ გეოგრაფიული ფაქტორის ამგვარი წარმოჩენა არ ნიშნავს გეოგრაფიულ დეტერმინიზმს. ამასთანავე იგულისხმება საზოგადოების აქტიურობის განსაზღვრული დონეც, რის გამოისობითაც წარმოჩნდება გეოგრაფიული გარემოს მნიშვნელობა.¹

გრიგოლ ნათაძე (1878-1951), ასე ვთქვათ, მსოფლიო ისტორიის შემსწავლელი ისტორიკოსი, აღნიშნავდა: „ჩვეულებრივ მიღებულია ამა თუ იმ ქვეყნის ისტორიის შესწავლის დროს მისი გეოგრაფიის შესწავლაც, მაგრამ ყოველთვის ცხადი არ არის, რა საჭიროა ეს, რა ცოდნას და რის გაგებას ჰმატებს ამგვარი გეგმა. ხშირად გეოგრაფიის შესწავლა ისეთ ხასიათს ღებულობს, თითქოს საჭირო იყოს მხოლოდ იმ ტერიტორიის სახელების (ტოპონიმების – გ. ყ.) ცოდნა, სადაც ესა თუ ის ამბები მომხდარა, ის კი ყოველთვის არ გვაგონდება, რომ გეოგრაფიული პირობები – ჰავისა, ბუნებრივი სიმდიდრისა (სასარგებლო წიაღისეულის – გ. ყ.) და მიწის სინოციერის გარდა, ტერიტორიის მოყვანილობა, მოხაზულობა – ბევრს ისეთ რასმე ჰფენს ნათელს, რომელიც უამისოდ მარტო ისტორიული საბუთების მიხედვით გასაგები არ იქნებოდა. ამ მხრივ თვითოეული (!) ქვეყანა, მეტის თუ ნაკლები მკაფიოობით, სრულიად თავისებურ ინდივიდუალურ მაგალითს გვაძლევს.“² ჩვენდა სამწუხაროდ, ეს გარემოება დავინყებულ იქნა, კერძოდ, ქართულ ისტორიოგრაფიაშიც. გავიხსენოთ, ვიმეორებთ, საქართველოს ისტორიის სახელმძღვანელოები, რომლებიც 1970-იან წლებამდე იბეჭდებოდა.

ისტორიკოსს მოჰქონდა კონკრეტული მაგალითებიც: „მეტისმეტი ტიპიურია ამ მხრივ რუსეთი, საბერძნეთი და ეგვიპტე, თითოეულ მათგანს თავისი ინდივიდუალური თვისება აქვს, რო-

¹ ნოე ჟორდანიაც დასახელებული ნაშრომის წინასიტყვაობაში აღნიშნავდა: „თვით ბუნების გავლენაც წარმოებს საზოგადოების საშუალებით“-ო.

² გ. ნათაძე, საქართველოს ისტორიის მოკლე სოციოლოგიური მიმოხილვა, ნაწილი I, ქუთაისი, 1925, გვ. 27.

მელიც მის ისტორიის მსვლელობასთან არის დაკავშირებული“;¹ „საქართველოც ამ მხრივ სრულიად თავისებურ მაგალითს წარმოადგენს. მსოფლიო ისტორიას არა აქვს სხვა ამგვარი მაგალითი ტერიტორიის რელიეფის კავშირისა მისი მოსახლეობის ეკონომიურ-სოციალურ და პოლიტიკურ ევოლუციასთან“.²

გრიგოლ ნათაძე გახზავდა საქართველოში არსებულ ხეობათა სიმრავლეს, რითაც „აიხსნება საქართველოს ეკონომიკური და კულტურული მრავალფეროვნება, აგრეთვე როგორც კულტურული ტიპისა, ისე ადამიანის ტიპის მრავალფეროვნება“.³ მაგრამ თავის მხრივ ეს მცირე ხეობები საბოლოოდ მტკვრისა და რიონის დიდ ხეობებს უერთდებოდა. ასე რომ, ქვეყნის, სახელმწიფოს ერთიანობას საფუძველი მაინც გააჩნდა, რაც თავს იჩენდა ცენტრალიზაციაში, განსაკუთრებით იმ პირობებში, როდესაც დასავლეთ ევროპა აღმოსავლეთს უკავშირდებოდაო ჩვენი ქვეყნის მეშვეობით. ნიგნში საუბარია აგრეთვე „ქვეყნის ბუნებრივ საწარმოო ძალებზეც“.⁴

ღირშესანიშნავია ავტორის შემდეგი აზრიც: „საზოგადოდ ზღვის თვისებები ისეთია, რომ ვიდრე მის ნაპირებზე მცხოვრები ხალხი განუვითარებელია კულტურულად, ზღვა უფრო უკეთესი საშუალებაა კარჩაკეტილობისა, ვიდრე თვით კავკასიის ან უფრო დიდი ქედი. მაგრამ რაც ზღვაოსნობა ოდნავ მაინც დაიწყება, ზღვა საუკეთესო საშუალებაა მისვლა-მოსვლის. ამიტომ შავი ზღვა საქართველოს მტრისაგან სრულიად უზრუნველჰყოფდა (!) დასავლეთიდან. მაგრამ დასავლეთის გავლენა კი ამ ზღვით ძლიერ დიდი იყო დასავლეთ საქართველოში“.⁵ როგორც ვხედავთ, აღნიშნული ზოგადი აზრი ემთხვევა ჰეგელისას (იხ. მისეული „ისტორიის ფილოსოფია“). იცოდა თუ არა გრიგოლ ნათაძემ ეს ფაქტი, სხვა ამბავია.

¹ დასახ. ნაშრომი, გვ. 27.

² იქვე.

³ იქვე, გვ. 79, 80.

⁴ იქვე, გვ. 79, 80.

⁵ იქვე, გვ. 30.

ცნობილი ფილოსოფოსი და მეცნიერი სერგი დანელია (1888-1963) ბერძნული ფილოსოფიის თხრობას იწყებდა შესაბამისი ქვეყნის გეოგრაფიული პირობების ჩვენებით – მისი სიახლოვე მახლობელ აღმოსავლეთთან (ცხადია, ძველი ეგვიპტის ჩათვლით), ბუნების შედარებით სიმწირე, რაც სტიმულს აძლევდა ვაჭრობის განვითარებასა და კოლონიზაციას, ზღვები.

ქართველი ფილოსოფოსი და ლიტერატურათმცოდნე კონსტანტინე კაპანელი (1889-1952) შეეცადა შეექმნა თავისებური მოძღვრება ორგანოტროპიზმი. მისივე განმარტებით, ორგანოტროპიზმი არის გარემოსა და ორგანიზმის შემოქმედებითი ურთიერთობა, ორგანიზმის შეგუება გარემოსთან, მისი ცვლილება გარემოს ზემოქმედების შედეგად. აღნიშნულ ნიგნში ვკითხულობთ: „ყოველი ერი თავის კულტურას, თავის ცივილიზაციას აძლევს ელფერს იმ მიწა-წყლისა და გეოგრაფიული მდებარეობისა, რომელთა გავლენას განიცდის საუკუნეთა განმავლობაში: იქმნება თავისთავად ერთგვარი შეფარდებულობა ეროვნულ-კულტურულ და გეოგრაფიულ მდებარეობას შორის“. „მაგრამ თუკი ერთხელ განსაკუთრებულ გეოლოგიურ-გეოგრაფიულ პირობებში წარმოიშვა ადამიანთა ურთიერთობა, შემდეგ სწორედ ეს ურთიერთობა თავის სოციალურ-ეკონომიკური ინტერესებით აძლევს მიმართულებას ამ საზოგადოების იდეოლოგიას, კულტურულ-ცივილიზაციურ ხერხსა და შემოქმედებას“.¹

ზემოთქმული თითქოს ამჟღავნებს სიახლოვეს ისტორიულ მატერიალიზმთან, მაგრამ სინამდვილეში კ. კაპანელის თეორიული შეხედულებანი ეკლექტიკურ ნაზავს წარმოადგენს (ცნობილი ფილოსოფოსი მოსე გოგიბერიძე).

ახლა კვლავაც შევჩერდებით ჩვენი ცნობილი ისტორიკოსის ნიკო ბერძენიშვილის (1895-1965) შესაბამის ნააზრევზე.

¹ სოციალური ესთეტიკის საფუძვლები. ორგანოტროპიზმი, ტფილისი, 1925, გვ. 170.

კითხვაზე, თუ რა არის ისტორიული გეოგრაფია? იგი ასეთ პასუხს იძლეოდა: „საზოგადოების ცხოვრების ნაკვალევი ამა თუ იმ დროს, ამა თუ იმ მხარეში. რა არის ისტორიული გეოგრაფიის საგანი, მისი ამოცანა? – წარმოსახოს საზოგადოების ცხოვრების ეს ნაკვალევი და დაადგინოს კანონზომიერი კავშირი საზოგადოების ცხოვრების გარკვეულ საფეხურსა და ამ ნაკვალევს შორის, ან უკეთ, ამ ნაკვალევსა და მის შესაფერის საზოგადოებრივ ცხოვრების საფეხურს შორის“.¹ სხვა სიტყვებით, „ყოველ საფეხურს საზოგადოების ცხოვრებისას თავისი გეოგრაფია აქვს, რომ ისტორიული გეოგრაფია ისტორიასთან ერთდ იცვლება“.²

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, „ისტორიის, როგორც მეცნიერების, შეცნობაში ისტორიის ცოდნაში, ამა თუ იმ ეპოქის მეცნიერულ შესწავლაში, ახლა გასაგებია, ისტორიული გეოგრაფიის გათვალისწინება სრულიად აუცილებელია და ამის გარეშე ასეთი ეპოქის ცოდნა შეუძლებელია. ისტორიული გეოგრაფიის სურათის დადგენა საფუძველია იმისათვის, რომ ამა თუ იმ ხანის საზოგადოების ცხოვრება რეალურ-ისტორიულად (და არა სქოლასტიკურ-ტრაფარეტულად) წარმოვადგინოთ, ნამდვილ მეცნიერულად შევიცნოთ“.³

ისტორიკოსი მკვებრად გახაზავდა თავის თეორიულ პოზიციას, გეოგრაფიული დეტერმინიზმის საპირისპიროდ: „ერთი სიტყვით თვალნათლივ ვხედავთ, თუ როგორ საფუძვლიანია ის შესწორება, რომელიც მარქსიზმმა შეიტანა საზოგადოების განვითარების ეგრეთ წოდებულ „გეოგრაფიულ თეორიაში“. თვალნათლივ ვხედავთ, თუ როგორ ძლიერად ზემოქმედებს ადამიანთა საზოგადოება ფიზიკურ-გეოგრაფიულ გარემოზე,

¹ 6. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, წიგნი VIII, 1975, გვ. 7.

² იქვე.

³ გვ. 10-11.

როგორ ცვლის ის ამ გეოგრაფიულ გარემოს, როგორ ქმნის ადამიანთა საზოგადოება თავის ისტორიულ გეოგრაფიას“.¹

ნიკო ბერძენიშვილი ძველი საზოგადოების განვითარებას, კერძოდ, საქართველოში, ამგვარად წარმოიდგენდა: გორა (ეს სიტყვა თითქოს წარმოიქმნა „გვარიდან“) (მანამდე გამოქვაბულების პერიოდი), ხევი-ხეობა-ქვეყანა. ამჯერად ისტორიული გეოგრაფიის საგანს იგი ასე აკონკრეტებდა: „აი ამ ისტორიული ტერიტორიის – („ქვეყნის“) შესწავლას ისახავს მიზნად ისტორიული გეოგრაფია...“²

თავის მხრივ, გამოჩენილი მეცნიერის აზრით, „ქვეყანა მხოლოდ საზღვრებში წარმოიდგინება. უსაზღვრო ქვეყანა უაზრობაა. ამდენადვე ნომადს, რომელმაც თავისი სახეტილოს საზღვარი არ იცის, არც ქვეყანა აქვს“.³ ამდენად „ისტორიული ქვეყანა ესაა გეოგრაფიული სივრცის ადამიანის მიერ ათვისებულობის ხარისხი“. ცხადია, აქ ნაგულისხმევია საკმაოდ მაღალი დონე – მიწათმოქმედებისა და მეცხოველეობის შეთანწყობა. უამისოდო „აზიის მეჯოგეებს ეს არ მოუხერხდათ და ამდენადვე მათ შემდგომი კულტურული განვითარების უნარი შეეზღუდათ“⁴ (გავიხსენოთ ილიასეული შესაბამისი აზრი).

მით უფრო ითქმის ეს ქალაქების განვითარების სტადიის მიმართ. ნიკო ბერძენიშვილის მიხედვით, „ქალაქს ასეთ ბუნებრივ (!) პირობების ნიადაგზე უმთავრესად საზოგადოებრივი (სოციალურ-ეკონომიკური) პირობები ქმნის. ასეთი პირობები კი ახალქალაქს (იგულისხმება ჯავახეთისა – გ. ყ.) ნაგვიანევად დაუდგა, დაახლოებით IX-XI საუკუნეებში“.⁵

ტრადიციული, ასე ვთქვათ, კონსერვატიული გეოგრაფიული დეტერმინიზმისაგან განსხვავებით, ნიკო ბერძენიშვილი გახაზავდა სოციალური (საზოგადოების) განვითარების ახალ

¹ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ნიგნი VIII, 1975, გვ. 8.

² დასახ. ნაშრომი, გვ. 14.

³ იქვე, გვ. 107.

⁴ იქვე, გვ. 229.

⁵ იქვე, გვ. 51.

შესაძლებლობას. მისი დაკვირვებით, „ქართის მეტი განვითარებულობა, ქართის ტომის მეტი ორგანიზებულობა, ქართის ტომის ბუნებრივი (გეოგრაფიული) უპირატესობანი გადამჭრელი ხასიათისა აღმოჩნდა“¹ (კერძოდ, ეგრისთან შედარებით). მაგრამ ამას ადგილი ჰქონდაო შუაბრინჯაოს ხანაში. ამ განსხვავებულობის მიზეზი ოდენ გეოგრაფიული ფაქტორი კი არ გახლდათ, არამედ – სოციალური ფაქტორიც, ადამიანთა სათანადო აქტიურობა.

ერთი სიტყვით, ნიკო ბერძენიშვილი გეოგრაფიული ფაქტორის მნიშვნელობის გაგებისას ნამდვილად სოლიდურ საფუძველზე იდგა, რითაც იგი დაუპირისპირდა ი. სტალინის სათანადო შეხედულებას. დიდად სამწუხაროდ, მისეული აზრები დარჩა პირად არქივში და გამოქვეყნდა მხოლოდ მისი სიკვდილიდან შემდგომ, 1975 წელს.²

როგორც დავინახეთ, გეოგრაფიული ფაქტორის თაობაზე ქართული სამეცნიერო-თეორიული აზროვნება საკმაოდ თვალსაჩინო ყოფილა და ამის უგულებელყოფა ჩვენი სამეცნიერო საზოგადოებრიობის მხრივ ყოველად შეუწყნარებელია.

მიუხედავად ასეთი ტრადიციისა (მეცნიერული, ფილოსოფიური), საბჭოური ხანის საქართველოში გეოგრაფიული ფაქტორის მნიშვნელობა ფრიად არაადეკვატურად გაიაზრებოდა. აქ გაბატონებულად იქცა შესაბამისი საბჭოური თვალსაზრისი, რომელიც თავის მხრივ, იოსებ სტალინის „ნააზრების“ ზემოქმედებით დამკვიდრდა. მაგალითისათვის მოგახსენებთ გეოგრაფოსის, პროფესორ გრიგოლ ზარდალიშვილის ბროშურას „ადამიანი და გეოგრაფიული გარემო“, 1952 წელს რომ გამოქვეყნდა. ავტორისათვის უმთავრესი თეორიული საფუძვლები გახლდათ ი. სტალინისა და მავანი საბჭოთა ავტორების შეხედულებანი.

¹ იქვე, გვ. 237.

² ამის გამოისობით მოხდა, რომ ისინი არ მიგვითითებია მანამდე გამოქვეყნებულ ჩვენულ ნაშრომებში.

შევჩერდებით ერთ მომენტზე. ბროშურის 38-ე-39-ე გვერდზე ვკითხულობთ: „სახალხო მეურნეობისა და მისი ცალკეული დარგების განვითარება, ხალხის მატერიალური ცხოვრების პირობათა თავისებურება თავის მნიშვნელოვან ნაწილში (!) გარკვეული გეოგრაფიული გარემოს თავისებებითაა გამოწვეული. მაგალითად, კლიმატი და გეოგრაფიული განედი დიდ გავლენას ახდენს სოფლის მეურნეობის ზოგიერთი დარგის არსებობა-განვითარებაზე. ტუნდრაში, თავისი ბუნებრივი პირობების გამო (ჩრდილო-ყინულოვანი და წყნარი ოკეანის სანაპიროებზე), წამყვანი დარგებია მეირმეობა და არა ჩაის კულტურა ან მევენახეობა. ტაიგაში განვითარებულია ბენწეულის სარენი, ხე-ტყის დამუშეება და სხვ.“. სხვაგან აღნიშნულია: ავსტრალიის კოლონიზაციამდე სამხრეთის ეს მატერიკი ერთ-ერთი ჩამორჩენილი ქვეყანა (!) იყო“.¹ აქედან თითქოს შეიძლება გაკეთდეს სათანადო დასკვნა კერძოდ გეოგრაფიული ფაქტორის მნიშვნელოვან როლზე კაცობრიობის უწინდელ განვითარებაში, რაც ავტორს არ გაუკეთებია.

როგორც უკვე მივუთითებდით, აღნიშნული ხარვეზის გამოსწორებას ჩვენ შევეცადეთ 1975 წელს გამოქვეყნებულ მონოგრაფიაში „გეოგრაფიული გარემოს როლი საზოგადოების განვითარებაში“. ათი წლის შემდეგ, ისტორიკოსმა, პროფესორმა გრიგოლ მარგიანმა გამოაქვეყნა წიგნი „გეოგრაფიული გარემოს როლი საზოგადოების განვითარებაში და ისტორიული პროცესის საზრისი“, ხოლო 1991 წელს დაიბეჭდა ახალგაზრდა ისტორიკოსის ტარიელ გვალიას ნაშრომი „გეოგრაფიული ფაქტორისა და ქართული კულტურის ურთიერთმიმართების ზოგიერთი საკითხი“. დიდად სამწუხაროდ, ამგვარ ჩამონათვალს გაგრძელება არ აქვს.²

¹ დასახ. ნაშრომი, გვ. 47. აქედან გამომდინარე სწორი დასკვნის ნაცვლად ავტორი ამ აზრს ასე აწვითარებს: „მავრამ ადამიანი უფრო მეტ გავლენას ახდენს გარემოზე და დღეს თითქმის აღარ არსებობს ის „ძველი ბუნება“, რომელიც ორი ან სამი ათასი წლის წინათ იყო“. გვ. 39.

² საისტორიო გეოგრაფიის დავით მუსხელიშვილი თავის „საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითად საკითხებში“ (გამოქვეყნდა ორ ტომად,

P. S. ახლაზან ჩვენ ხელში ჩაგვყვარდა ეთნოლოგოს როლანდ თოფჩიშვილის წიგნი „გეოგრაფიული გარემო და კავკასიელთა ეთნიკური კულტურა“ (გამ-ბა „უნივერსალი“, 2018). ავტორი საკითხს განიხილავს გეოგრაფიული დეტერმინიზმის პოზიციიდან, რაც, ცხადია, მისი საქმეა. მაგრამ ჩვენს გაოცებას იწვევს ის ფაქტი, რომ ავტორი აბსოლუტურად უგულებელყოფს სათანადო ტრადიციას, რომელიც ქართულ აზროვნებაში არსებობს.

1977 და 1980 წლებში) გაურბის გეოგრაფიული ფაქტორის როლის თეორიულ გააზრებას. ამავე სპეციალობის ჯონდო გვასალია, თუმცა, გეოგრაფიულ გარემოს ადამიანთა საზოგადოების ცხოვრების ბუნებრივ საფუძვლად მიიჩნევს, მაგრამ ამასთანავე აღნიშნავს: „ქვეყნის ფიზიკური გეოგრაფია განსაზღვრავს ეკონომიკურ გეოგრაფიას. ეკონომიკური გეოგრაფია განსაზღვრავს სოციალურსა და პოლიტიკურ გეოგრაფიას“. იხ. ავტორის „საქართველოს მოკლე ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა“, თბ., 2001, გვ. 3.

ისევ გეოპოლიტიკასა და მის კრიტიკაზე

გეოგრაფიულ დეტერმინიზმსა და ისტორიულ მატერიალიზმში//ისტორიის მატერიალისტურ გაგებაში გეოგრაფიული ფაქტორის მნიშვნელობის გაგება-გააზრების შემდგომ კვლავ საგანგებოდ შევჩერდებით გეოპოლიტიკაზე. მსგავსი თხრობის საფუძველზე, ვფიქრობთ, ნათლად იკვეთება აღნიშნული „მეცნიერული“ და პოლიტიკური მიმართულების არსი. ამნაირი გზის საფუძვლიანობა, როგორც დავინახეთ, საკმაოდ კარგად აჩვენა გერმანელმა მეცნიერმა (სინოლოგოსმა), ყოველ შემთხვევაში ერთ დროს მარქსისტმა, კარლ ვიტფოგელმა. თუმცა, დიდა სამწუხაროდ, ამ ტრადიციამ, კერძოდ, საბჭოთა კავშირში სათანადო განვითარება ვერ ჰპოვა პრიმიტიული ფილოსოფიური, სოციოლოგიური და თეორიული საისტორიო აზროვნების გამოისობით.

თითქოს გეოპოლიტიკის განვითარება და საკმაოდ ფართოდ გავრცელება მეცნიერების, კერძოდ, გეოგრაფიული დეტერმინიზმის ტრიუმფის მაჩვენებელი უნდა იყოს, მაგრამ თუ საკითხს უფრო ღრმად ჩავუკვირდებით, სრულიადაც არ გახლავთ ასე. ხსენებული მიმართულების „ნარმატიზმობა“, კვლავაც გავიმეორებთ, აიხსნება შესაბამისი პოლიტიკური პირობებით, მილიტარისტული განწყობა-განწყობილებებით. ფაქტია, რომ სწორედ გაძლიერებული სახელმწიფოების გერმანიის, აშშ-ის, იტალიისა და იაპონიის, ასევე ძველი, „სტაფიანი“ იმპერიალისტური სახელმწიფოების მისწრაფებებმა განაპირობა

ამგვარი რეაქციული სამეცნიერო მიმართულების ზეიმი, მათ შორის, პირველი და მეორე მსოფლიო ომები.¹

1957 წელს გამოცემული ქართველი ავტორების ისტორიული მატერიალიზმის სახელმძღვანელოში აღნიშნულია: „იმპერიალიზმის ეპოქაში, როდესაც უკვე განაწილებული დედამიწის გადანაწილებისათვის ბრძოლა იმპერიალისტური სახელმწიფოების დაპყრობითი პოლიტიკის ღერძად იქცა, გეოგრაფიულმა მიმართულებამ უაღრესად რეაქციული სახე მიიღო. წარმოიშვა ანტიმეცნიერული თეორია – ე. წ. გეოპოლიტიკა, რომელიც წარმოადგენდა და დღესაც წარმოადგენს აგრესიული იმპერიალისტური წრეების იდეოლოგიურ იარაღს“.²

ქართველი გეოგრაფოსი, პროფ. გრიგოლ ზარდალიშვილი გეოპოლიტიკას, გეოპოლიტიკოსებს ასე ახასიათებდა: „გეოპოლიტიკოსებს არ აინტერესებთ თეორიული საკითხები, რომლებსაც ამუშავებდნენ ძველი ფორმაციის (!) გეოგრაფ-დეტერმინისტები, არამედ მათ გეოგრაფია იმისათვის სჭირდებათ, რომ ცალკეული ფაქტებით გაამართლონ იმპერიალისტური ექსპანსია და აგრესია.

გეოპოლიტიკოსებმა ისტორიული პროცესის ბურჟუაზიულ-გეოგრაფიული თეორია გადაიტანეს საერთაშორისო ურთიერთობათა საკითხებში, რათა „დაასაბუთონ“ იმპერიალისტთა საგარეო პოლიტიკის სისწორე და „დაამტკიცონ“ თითქოს იმპერიალისტური საგარეო პოლიტიკის ამგვარი რეაქციული სამეცნიერო მიმართულების ზეიმით, პოლიტიკა ნაკარნახეია

¹ სხვათა შორის, ქართველი მოაზროვნე და პუბლიცისტი ვასილ წერეთელი (1862-1937) შენიშნავდა: „ინიციატორები ომისა ყოველთვის ჩამორჩენილი ერნი (!) ყოფილან, უფრო დანინაურებული ერი მხოლოდ თავის დასაცველად ომობდა. მაშასადამე, ომს რამე საჭიროება კი არ მოითხოვდა, არამედ ომი ადამიანის ბარბაროსობის შედეგი იყო. ომი რომ არ ყოფილიყო, კაცობრიობა უფრო განავითარებდა მრეწველობასა და მეურნეობას (სასოფლოს – გ.ყ.) გამრავლებული ხალხის სარჩენად“. იხ. ავტორის სტატია „ცოტა რამ ისტორიის ფილოსოფიისა“, „ივერია“, 1903, №126.

² დასახ. ნიგნი, გვ. 45.

არა მონოპოლისტური კაპიტალის ინტერესებით, არამედ იგი გამომდინარეობს „მუდმივ“ გეოგრაფიული გარემოსგან“.¹

აღნიშნულ ბროშურაზე დაწერილ რეცენზიაში (ავტორი თ. გილიგაშვილი) ვკითხულობთ: „გეოპოლიტიკა“, რასობრივ „თეორიასთან“ ერთად პიტლერული გერმანიის ინტერესებს გამოხატავდა და კოლონიების ძარცვა-გლეჯის გამართლებას წარმოადგენდა“.² ჩვენეულ მონოგრაფიაში გეოპოლიტიკის შესახებ ასე ვწერდით: „იგი გამოხატავდა და გამოხატავს მხოლოდ აგრესიული წრეების პოლიტიკურ ინტერესებს, ხოლო ჭეშმარიტება-მეცნიერების ნამდვილი მიზანი, გეოპოლიტიკის თვალსაზრისით, უკანა პლანზე დგას“;³ „გეოპოლიტიკის მაგალითზე ნათლად ჩანს სოციოლოგიაში გეოგრაფიული სკოლის სისუსტე და რეაქციულობა“.⁴

1976 წელს გამოქვეყნებულ წიგნში „თანამედროვე ბურჟუაზიული სოციოლოგია“ გურამ ასათიანი (პროფესიით ფილოსოფოსი) აღნიშნავდა: „გეოპოლიტიკა უპირატესად გერმანული იმპერიალიზმის თეორიაა, რომელიც ამართლებს (!?) მის ექსპანსიურ მისწრაფებებს“.⁵

ამასვე აღიარებს რიგი ქართველი ავტორებისა, მაგალითად პოლიტოლოგოსი არჩილ გეგეშიძე წერს: „XX საუკუნის პირველ ნახევარში, როდესაც ძლიერი და აგრესიული სახელმწიფოები ძალის გამოყენების არენას ეძებდნენ, გეოპოლიტიკამ პოლიტიკური და სამხედრო გადაწყვეტილებების დასაბუთების საქმეში განსაკუთრებული მნიშვნელობა შეიძინა“.⁶

¹ იხ. ავტორის ბროშურა „აღმავანი და გეოგრაფიული გარემო“, თბ., 1952, გვ. 31. სხვათა შორის, დაბეჭდილია საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სარედ.-გამომც. საბჭოს დადგენილებით და მისი რედაქტორი გახლდათ ჩვენი ცნობილი ფილოსოფოსი კოტე ბაქრაძე.

² გაზ. „გამარჯვება“ (თბილისი), 1953 წლის 10 მაისის ნომერი.

³ გეოგრაფიული გარემოს როლი საზოგადოების განვითარებაში, თბ., 1975, გვ. 37.

⁴ იქვე, გვ. 39.

⁵ იხ. გვ. 33.

⁶ იხ. ავტორის „გეოპოლიტიკა“, თბ., 1997, გვ. 39. აქვე ვკითხულობთ: „მის სახელმწიფო ინტერესებში გამოყენებას გეოპოლიტიკა უწოდეს“.

ამავე სპეციალობის წარმომადგენელი ნიკა ჩიტაძეც აღნიშნავს: „ისეთი იდეოლოგიები, როგორებიც გახლავთ ინგლისური, რუსული, ფრანგული, ესპანური, პორტუგალიური, ბელგიური, ჰოლანდიური კოლონიალიზმი, ამერიკული ექსპანსიონიზმი, საბჭოთა კომუნიზმი, იტალიური ფაშიზმი, გერმანული ნაციზმი, იაპონური მილიტარიზმი, პირდაპირ მოუწოდებდნენ მტაცებლური ომების წარმოებისა და ფართო სივრცეებისთვისებისაკენ, თავიანთი სახელმწიფოების საზღვრების გაფართოებისაკენ მეზობელი ქვეყნების ტერიტორიების ხარჯზე“.¹ იგივე ავტორი შენიშნავს, რომ გეოპოლიტიკურ სკოლებს ჰქონდათ ერთი საერთო ნიშან-თვისება – თავიანთი ქვეყნების პრეტენზია პირველობაზე.²

იგივეს ვერ ვიტყვით რუსი გეოპოლიტიკოსის ალექსანდრ ლუგინის წიგნის „გეოპოლიტიკის საფუძვლები“ ქართულ ენაზე (1999 წელს) რიგ გამომცემელთა შესახებ, რომელთაც საერთოდ თავი აარიდეს გეოპოლიტიკის აგრესიულ ხასიათს.

შეფასებისას, შედარებით უფრო ლოიალურია პოლიტიკური გეოგრაფოსი რევაზ გაჩეჩილაძე: „არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ რატცელი (გეოპოლიტიკის როგორც „მეცნიერების“ ფუძემდებელი – გ. ყ.) წერდა იმ ეპოქაში, როდესაც საერთაშორისო ურთიერთობებში იმპერიალიზმი უფრო ნორმა იყო, ვიდრე გამოწვევის... მართლაც, რატცელის იდეები, შესაძლოა, პროტესტს იწვევდეს თანამედროვე ლიბერალურად მოაზროვნე და საერთაშორისო სამართლის ნორმების ერთგულ საზოგადოებაში. მაგრამ სამწუხარო რეალობაა, რომ დღესაც, საერთაშორისო მასშტაბით, სიმართლე იმის მხარესაა, ვისაც მეტი ძალა აქვს“.³

სახელმწიფოს წარმოშობა-განვითარების გაგება არა უშუალოდ გეოგრაფიული ფაქტორიდან, არამედ, როგორც უკვე

¹ ნიკა ჩიტაძე, გეოპოლიტიკა, თბ., 2011, გვ. 104.

² იქვე, გვ. 116.

³ ავტორის „ახლო აღმოსავლეთი: სივრცე, ხალხი და პოლიტიკა“, II, გამ., თბ., 2008, გვ. 26-27.

დავინახეთ, ისტორიის მატერიალისტური გაგების თანახმად, გაშუალებულია საზოგადოების განვითარების დონით, უფრო კონკრეტულად, საზოგადოების ეკონომიკისა და სოციალური სტრუქტურის მეშვეობით. ამ მომენტს ბევრჯერ გახაზავდა ხოლმე კარლ ვიტფოგელი. ნიშანდობლივი გახლავთ, რომ ამერიკელი გეოპოლიტიკოსი ალფრედ მეჰენი (1840-1914) გეოგრაფიულ გარემოსთან ერთად გახაზავდა მოსახლეობის რაოდენობას, ერის ნიშან-თვისებებსა და მთავრობის პოლიტიკას. ნიკოლას სპიქმენი (1893-1943) გულისხმობდა აგრეთვე მინერალური რესურსების პოტენციალს, ქვეყნის ეკონომიკური განვითარების დონეს, კერძოდ, სახელმწიფოს ფინანსურ ძლიერებას, საზოგადოების ეთნიკურ ჰომოგენურობას (ერთგვაროვნებას), მისი ინტეგრაციისა და სოციალური კონცენტრაციის დონეს, პოლიტიკურ სტაბილურობას, კერძოდ, ეროვნული სულის ძლიერებას. მაგრამ მიუხედავად ამისა, გეოპოლიტიკის მეცნიერული სტატუსი მაინც გაურკვეველი რჩება.

როგორც უკვე მივუთითებდით, ფრიდრიხ რატცელი, თუმცა მისი „ანთროპოგეოგრაფია“ სხვა გეოპოლიტიკოსებთან შედარებით უფრო სოლიდური გახლავთ (კერძოდ, პრიმიტიული ხალხების ცხოვრების გაგებისას შესაბამისი გეოგრაფიული პირობების გამოისობით), სახელმწიფოს წარმოდგენდა, როგორც ორგანიზმს, რომელსაც ბიოლოგიური არსების მსგავსად, თავისი ბუნებრივი ფაზები ჰქონდა მაგრამ ისტორიკოსის თვალთახედვით ამგვარი წარმოდგენა შორსა დგას მეცნიერული გაგებისაგან. მაგალითად, რას გვაძლევს აღნიშნული თვალსაზრისი, ვთქვათ, ძველი მსოფლიოს პოლიტიკური სტრუქტურის გაგებაში. აღმოსავლეთში სახელმწიფო ჩამოყალიბდა დესპოტიის ფორმით. რასაკვირველია, ეს გარემოება აიხსნება გეოგრაფიული ფაქტორითაც (ირიგაციის აუცილებლობა), მაგრამ თუ სახელმწიფო იმანენტურად ვითარდება, მაშინ დესპოტია უნდა შეცვლილიყო სხვაგვარი პოლიტიკური ფორმებით, ამის გაგება კი ისტორიული (ისტორიოგრაფიული) თვალსაზრი-

სის გარეშე შეუძლებელია. ანტიკურ საბერძნეთში, როგორც ვიცით, სახელმწიფო ჩამოყალიბდა ქალაქ-სახელმწიფოს (პოლისის) სახით, რომელიც პოლიტიკური განვითარების აზრით, ცხადია, წინ იდგა დესპოტურ ფორმასთან შედარებით. პირველს წინ უძღოდა ტირანია, ადგილი ჰქონდა გვიანდელ ტირანიასაც. ძველ რომში რესპუბლიკა შეიცვალა პრინციპატით და შემდეგ – დომინატით, იმპერიით, რომელიც გარეგნულად ძველ აღმოსავლურ დესპოტიას დაემსგავსა. აქ აღარ მოვიხმობთ სახელმწიფოებრივი ფორმების განვითარებას ფეოდალურ და ბურჟუაზიულ ეპოქებში, რის გაგებაც ფრიდრიხ რატცელისეული სათანადო მოსაზრებით შეუძლებელია, და ა. შ.

როგორც უკვე მივუთითებდით, რუსი გეოგრაფოსის ლევ მეჩნიკოვის ორიგინალური თეორიის თანახმად, მსოფლიო ცივილიზაციის განვითარებაში გადამწყვეტი როლი ითამაშა წყლის სტიქიონმა, კერძოდ: მდინარეებმა, ზღვებმა და ოკეანეებმა. ამისდა მიხედვით, ლ. მეჩნიკოვი მსოფლიოს ისტორიას ჰყოფდა ოთხ პერიოდად.

ლევ მეჩნიკოვის მთავარ წიგნთან დაკავშირებით შევჩერდებით გამოჩენილი რუსი მარქსისტი თეორეტიკოსის გეორგი პლехანოვისეულ თვალსაზრისზე. იგი წერდა: „...საერთოდ ჩვენს მიერ გარჩეულ თხზულებაში გეოგრაფოსი ძალიან ცოტა ადგილს უტოვებს ისტორიკოსს, ეს, შესაძლოა, მომდინარეობს იქიდან, რომ ავტორს არ ჰქონდა დრო მიეცა თავისი გადმოცემისათვის სათანადო თანაბარზომიერება (соразмерности)... სამდინარო ცივილიზაციების ტერიტორიათა გეოგრაფიული სპეციფიკურობანი მასში ნაჩვენებია ისეთი დეტალებით, რომლებიც მეტად არ შეიძლება. მაგრამ როგორც კი სიტყვა მიდის ამ განსხვავებულობათა მიერ შექმნილი საზოგადოებრივი ურთიერთობების ხასიათზე, გადმოცემა ხდება ძალზე მოკლე. იგი ხდება ნამეტანი მოკლე, როდესაც ავტორი ეხება გეოგრაფიული მდინარეების ნაპირებზე წარმოქმნილი საზოგადოების წესწყობილების შინაგან განვითარებას. ამით ლ.ი.

მეჩნიკოვის მოძღვრება, ვიტყოდით ხასიათდება თავისებური სახის გეოგრაფიული სქემატიზმით“.¹

თავის მხრივ რუსი მოაზროვნე დასძენდა: „გეოგრაფიული გარემო ადამიანზე ზემოქმედებს უმთავრესად მისი მეშვეობით წარმოქმნილი ეკონომიკური ურთიერთობების საშუალებით“.² იგი განაგრძობდა: „ნათელია, რომ გეოგრაფიული გარემოს გავლენით შეუძლებელია ისტორიის მთელი მსვლელობის ახსნა. გარემო, გასაგებია, აკეთებს თავის საქმეს, მაგრამ მისი ზეგავლენით წარმოშობილ საზოგადოებრივ ურთიერთობებს ასევე გააჩნიათ თავისი ლოგიკა“.³ „საზოგადოებრივი და უმთავრესად ეკონომიკური ურთიერთობების შინაგანი ლოგიკის შესწავლა არანაკლებ საჭიროა ვიდრე მსოფლიო ისტორიის გეოგრაფიული საფუძვლებისა“.⁴

ისტორიაში გეოგრაფიული გარემოს როლის ახლებური გააზრება სცადა, ვიმეორებთ, ფრანგულმა გეოგრაფიულმა სკოლამ (გეოგრაფიულმა პოსიბილიზმმა), რომლის ფუძემდებელი გახლავთ ვიდალ და ლა ბლაში (1845-1918). მან საფუძვლიანად გააკრიტიკა ძველი გეოგრაფიული, – განსაკუთრებით ფრიდრიხ რატცელის, – სკოლა გეოგრაფიული გარემოს ნამეტანი წინ წამოწევისა და ადამიანის აქტიურობის ფაქტორის იგნორირების გამო.⁵

ახლა შევეხებით გეოპოლიტიკის საკითხს რუსულ აზროვნებაში, კერძოდ, პოსტსაბჭოურ პერიოდში.

¹ Г. В. Плеханов, О книге Л. Мечникова “La civilization et les grands fleuves historiques”, Сочинения, том XII, М.-Л., 1925, გვ. 26.

² იქვე.

³ იქვე, გვ. 27.

⁴ იქვე.

⁵ რუსეთში გეოგრაფიული პოსიბილიზმის იდეებს იზიარებდა გამოჩენილი გეოგრაფოსი ალექსანდრ ვოეიკოვი (1842-1916).

გეოგრაფიული მიმართულება რუსულ საზოგადოებრივ აზროვნებაში

მეცხრამეტე საუკუნეში რუსულმა ისტორიოგრაფიამ (სოციალური, მსოფლმხედველობითი ხასიათით თავადაზნაურულმა და ბურჟუაზიულმა) თვალსაჩინო წარმატებებს მიაღწია. ეს განპირობებული იყო აგრეთვე მოწინავე დასავლეთევროპული ისტორიოგრაფიების ზეგავლენითაც. ცხადია, აღნიშნული გარემოება თავს იჩენდა რუსეთის ისტორიულ პროცესში გეოგრაფიული ფაქტორის წარმოჩენაშიც. ამჯერად შეჩერდებით სერგეი სოლოვიოვის, ათანასი შჩაპოვის და ვასილი კლიუჩევსკის მიერ საკითხის ახსნაზე გეოგრაფიზმის პოზიციებიდან.

სერგეი სოლოვიოვის აზრით, რუსეთის საზოგადოების განვითარება მთლიანად იყო დამოკიდებული ბუნებრივ პირობებზე, რომელთაგანაც იგი განსაკუთრებით გამოჰყოფდა ტყეებს, სტეპებს, ნიადაგებსა და მდინარეებს. თავის მხრივ აღნიშნული ფაქტორებიდან ყველაზე მნიშვნელოვანი, ცნობილი რუსი ისტორიკოსის აზრით, გახლდათ დიდი მდინარეები და მათი სისტემები. კიევის რუსეთის ხანიდან მოყოლებული მოსახლეობა – რუსების, უკრაინელებისა და ბელორუსების წინაპრები სახლდებოდა მათ ნაპირებზე და ამდენად ვრცელდებოდა გეოგრაფიულ სივრცეში. თვითონ რუსეთის ტერიტორიის დაყოფა ცალკეულ ერთეულებად მდინარეთა სისტემებით იყო განპირობებული.¹

¹ ჩვენს დროში ს. სოლოვიოვის აზრების განვითარება რუსეთის ისტორიის მიმართ სცადა ამერიკელმა ისტორიკოსმა ნ. კერნერმა, რომელიც ამ ქვეყნის შემდგომ ევოლუციაში განსაკუთრებით უსვამდა ხაზს ზღვებისა და ოკეანეებისაკენ მისწრაფებას.

ათანასი შჩაპოვის აზრით, რუსეთის ისტორიის განვითარებაში ბუნებრივ პირობათაგან ყველაზე მთავარი იყო კლიმატი, რომელიც განსაზღვრავდა მინათმოქმედების შესაძლებლობას, ხალხის განსახლებას და ამდენად, აღმოსავლეთ ევროპის შესაბამისი სივრცეების ათვისებას. ათანასი შჩაპოვს როგორც ტრადიციული გეოგრაფიული სკოლის წარმომადგენელს, გეოგრაფიული გარემოს როლი ესმოდა, როგორც ხალხის ფსიქოლოგიაზე ბუნების უშუალო კავშირი. კერძოდ, თითქოს დასავლეთ ევროპის კლიმატთან შედარებით რუსეთის ბევრად უფრო მკაცრი ჰავა, კლიმატი – რუსების ფსიქიკაში წარმოშობდა მიდრეკილებას სიზარმაცისადმი, პასიურობისადმი და ა. შ. ეს გარემოება კი, ხსენებული ისტორიკოსების შეხედულებით აისახა შესაბამისი საზოგადოების სხვადასხვა მხარეებში.

ვასილი კლიუჩევსკიც, ს. სოლოვიოვის მსგავსად, რუსეთის ისტორიის განვითარების საფუძველს მდინარეებში ხედავდა.

აღნიშნულ ისტორიკოსთაგან განსხვავებით გეოგრაფიულ დეტერმინიზმს უფრო ნაკლებ ყურადღებას აქცევდა გამოჩენილი რუსი მოაზროვნე ნიკოლაი ჩერნიშევსკი (1828-1889)¹. იგი წერდა: „არსებობს გაცვეთილი ფაზა: „ზოგიერთი ხალხი ზარმაცია, მცხუნვარე ჰავა ასუსტებს მათ ენერგიას“. – ეს გაცვეთილი ფრაზაა და მეტი არაფერი. მანკიერებანი და სიქველენი არ უკავშირდებიან განსაკუთრებით დედამიწის ამა თუ იმ ზონას“.² მისი შეხედულებით, „ქვეყნის ბუნებასა და კლიმატს აქვს გადამწყვეტი გავლენა ხალხებზე მხოლოდ მათი ცხოვრების დასაწყისში. მაგრამ მოგვიანებით, სამოქალაქო საზოგადოების შემდგომი განვითარებისას ქვეყნის გეოგრაფიისა და ჰავის გავლენა უკანა პლანზე იწევს...“³ იგი განაგრძობდა: „განსაკუთრებით ხალხის ცხოვრების დასაწყისში გეოგრაფიუ-

¹ სხვათა შორის, მას ერცელი კომენტარები აქვს გაკეთებული ბოკლის მთავარ ნაშრომზე. იხ. მისი «Полное собрание сочинений», том XVI., 1853, გვ. 535-635.

² Н. Г. Чернышевский, Избранные философские сочинения, т. 2, М., 1950, с. 74.

³ იქვე, გვ. 188.

ლი გარემო (обстановка) მთელ თავის ძალას ავლენს ხალხთა ხელობებზე (зашития), მაგრამ შემდგომი განვითარებისას ამათში, რომ აღარაფერი ვთქვათ ხალხთა ზნე-ჩვეულებებზე, თავს იჩენს ცვლილება, აუხსნელი ქვეყნის ბუნებით ანდა გეოგრაფიული მდებარეობით. რაიმე გეოგრაფიული პირობებით შეუძლებელია აიხსნას თუ რატომ ასე ძალიან ჩამორჩა ბრაზილიის ქვეყანა ჩრდილო-ამერიკისას (იგულისხმება ამერიკის შეერთებული შტატები - გ. ყ.); რითაა უარესი ჩრდილოეთ ამერიკასთან შედარებით ბრაზილიის სანაპიროები? რით არის ამაზონის მდინარე ცუდი ვედრე მისისიპი? განა სიცილიის ნიადაგი და ჰავა უფრო მეტად არ უწყობს ხელს მინათმოქმედების წარმატებებს, ვიდრე ინგლისში?"¹

ნ. ჩერნიშევსკის აზრით, გეოგრაფიული გარემოთი განპირობებულობა, უეჭველია ტემპერამენტთან მიმართებით.

ჩვენ უკვე შევეხეთ ლევ მეჩნიკოვისა და გეორგი პლესანოვის აზრებს გეოგრაფიული ფაქტორის თაობაზე, აღვნიშნავთ, რომ ამ უკანასკნელმა მარქსისტთაგან ყველაზე უკეთესად გაიგო მარქსიზმის კლასიკოსების შესაბამისი ნააზრევი, თუმცა საბჭოურ მეცნიერებასა და ფილოსოფიაში მას, გაუგებრობის გამოისობით, გეოგრაფიული დეტერმინიზმის „ცოდვაში ჩავარდნას“ უკიჟინებდნენ.

მსგავს დამსახურებაზე ვერ ვიტყვოდით ვლადიმერ ლენინთან დაკავშირებით. მაგრამ მაინც შევჩერდებით მისეულ ორიოდე გამონათქვამზე. სახელმწიფოს წარმოშობაზე მსჯელობისას იგი აღნიშნავდა: „საზოგადოებაც და სახელმწიფოც მაშინ გაცილებით უფრო პატარა იყო, ვიდრე ახლა... მთები, მდინარეები და

¹ დასახ. ნიგნი, გვ. 187-188. საერთოდ, ოდენ ცარიელი ფრაზაა რუსი საბჭოთა ავტორის იური სემიონოვის შეხედულება, თითქოს რუსი რევოლუციური დემოკრატების - ნ. გ. ჩერნიშევსკის, ნ. ა. დობროლიუბოვისა და დ. ი. პისარევის შესაბამისი აზრები გეოგრაფიული ფაქტორის მნიშვნელობაზე წარმოადგენს საკაცობრიო აზროვნების უმაღლეს საფეხურს მარქსამდელ სოციოლოგიაში. იხ. მისი «Фашистская геополитика на службе американского империализма», М., 1952, გვ. 69.

ზღვები განუზომლად უფრო დიდ დაბრკოლებებს წარმოადგენდნენ, ვიდრე ახლა, და სახელმწიფოც გაცილებით ვიწრო გეოგრაფიული საზღვრების ფარგლებში ყალიბდებოდა“.¹ აღსანიშნავია მისი ეს აზრიც: „რუსეთი გეოგრაფიულად, ეკონომიკურად და ისტორიულად² ეკუთვნის არა მხოლოდ ევროპას, არამედ აზიასაც“.³

რუსული გეოპოლიტიკის დასაწყისს უკავშირებენ ცნობილ გეოგრაფოსს პიოტრ სემიონოვ ტიან-შანსკის (1827-1914). შემდგომში თვალსაჩინო როლი ითამაშა პიოტრ სავიცკიმ (1895-1968), ყოფილმა კადეტმა, განათლებით ეკონომისტმა, რომელიც ე. წ. ოქტომბრის რევოლუციის შემდეგ დასავლეთში გაიხიზნა. იგი ნიკოლაი ტრუბეცკოისთან ერთად გახლდათ 1921 წელს დაარსებული ევრაზიული მოძრაობის ერთ-ერთი სულისჩამდგმელი. იგი გახაზავდა „ეელიკოროსიის“ ისტორიული იდენტობის განსაკუთრებულობას, თითქოსდა გამორჩეულს დანარჩენი სლავური წარმოშობის ხალხებისაგან. ამაში, ჩანს, უმთავრესად გულისხმობდა ქვეყნის მდებარეობას („ადგილმდებარეობას“, რომელიც წარმოადგენდა „შუაგულ სახელმწიფოს“). მისი აზრით, „რუსეთს უფრო მეტი საფუძველი აქვს ინოვაციებს, „შუამდებარე სახელმწიფოდ“, ვიდრე ჩინეთს.

პ. სავიცკის შეხედულებებში თავს იჩენდა ახალი მნიშვნელოვანი მომენტი, რუსებთან ერთად თურანის – ცენტრალური აზიის მცხოვრებთა (თურქული მოდგმის) თანაცხოვრებას, რაც გეოგრაფიული აზრით ლოგიკური იყო. ცხადია, ამგვარი რამ შოკისმომგვრელი იქნებოდა რუსული ნაციონალიზმისა-

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, მეოთხე გამ., ტ. 29, გვ. 564.

² აღვნიშნავთ, რომ ვ. ი. ლენინი მაინც ასე თუ ისე ანგარიშს უწევდა კარლ მარქსისა და ფრიდრიხ ენგელსის აზრს რუსეთში აზიური წარმოშობის არსებობის შესახებ, რაც ჩანს ამ ციტატიდანაც. უფრო მკაფიო იყო ამ საკითხში გეორგი პლესხანოვი. განსაკუთრებით იხილეთ მისეული ვრცელი ნაშრომი „რუსული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორია“.

³ „მოხსენება 1905 წლის რევოლუციის შესახებ“. თხზულებანი, IV გამ., ტ. 23, გვ. 331.

თვის („პატრიოტიზმისათვის“). ამით რუსეთის სახელმწიფოს ფესვები მონღოლთა იმპერიაში მიდიოდა და გამართლებული იყო თათარ-მონღოლთა უღელი, რითაც, თითქოს „რუსეთმა შეიძინა საკუთარი გეოპოლიტიკური თვითმყოფადობა რომანულ-გერმანულ სამყაროსთან მიმართებაში“. მეტიც, ამ რუსი გეოპოლიტიკოსის თანახმად, „თათრების გარეშე არ იქნებოდა რუსეთი“-ო. პ. სავიციკის რიგი იდეებისა ათვისებული ჰქონდა ისტორიკოს ლევ გუმილოვსაც.

ისე, ვიმეორებთ, რომ რუსეთს არა მხოლოდ გეოგრაფიული თვალსაზრისით, არამედ ისტორიულადაც აზიასაც (ევროპასთან ერთად) მიაკუთვნებდნენ გეორგი პლეხანოვი და ვლადიმერ ლენინი.

ზემოაღნიშნულის ფონზე საკმაოდ ფერმკრთალდება რუსეთზე ბიზანტიისა და დასავლეთ ევროპის საზოგადოებათა ზემოქმედების გავება, კერძოდ, ამათი თვალსაჩინო როლი რუსული კულტურის (ძველი და ახალი) განვითარებაში.

თანამედროვე რუსულ გეოპოლიტიკური მიმართულებების, - ე. წ. ნეოევრაზიულობის ენერგიული გამგრძელებელი გახლავთ სოციოლოგოსი და პუბლიცისტი, მწერალი და პუბლიცისტი (მოიხსენიებენ ფილოსოფოსადაც) ალექსანდრ დუგინი. ამ მიმართულების ფონზე გამოკვეთილად მოჩანს რუსი (ფსკოველი) ბერ-მონაზონ ფილოფეიდან (ცხოვრობდა XVI საუკუნის პირველ ნახევარში) მოკიდებული ამბიციები რუსეთის ვითარცა მესამე რომის თაობაზე.

ასევე თავისი დრო მოჰამეს პანსლავიზმა, „თეორიამ“ რუსული თემის მეშვეობით სოციალიზმის აშენების შესახებ, მეცხრამეტე საუკუნეში წარმოშობილმა რუსულმა ოფიციალურმა იდეოლოგიამ, რომელიც მონარქიზმის, მართლმადიდებლობის და „ოფიციალური ხალხურობის“ სინთეზს გულისხმობდა, ჩაილულის წყალი დალია ე. წ. მარქსიზმ-ლენინიზმმა, რომელიც თეორიულად, ლოგიკურად უაზრობას წარმოადგენდა, თუმცა, მიუხედავად ამისა, მან დიდი როლი ითამაშა „მსოფლიო სო-

ციალისტური სისტემის“ ჩამოყალიბებაში, ამით – შესაბამისი იმპერიალისტური, შოვინისტური განწყობა-განწყობილებების არსებობაში.

ასე რომ, თანამედროვე რუსეთს გარკვეულ წრეებში გაჩნდა იდეური მოთხოვნილება სათანადო იდეოლოგიაზე, რომელიც „დაასაბუთებდა“ მავან რუსთა მესიანისტურ შეხედულებებს, მათ შორის, პრეტენზიებს რუსეთის იმპერიის აღორძინებაზე. დიდად საბედნიეროდ, იმპერიების დრო წავიდა და ინგლისელებში, ფრანგებში და სხვა ერთ დროს „დიდმკობელ“ ერებში ამაზე ნოსტალგია აღარ აქვთ. მაგრამ ჩანს, რომ დღევანდელ რუსეთში ამის რეციდივის შესაძლებლობას ეტრფიალებიან.

ავიწყდებათ, რომ ამ გზაზე მსვლელობისას ფეხი ნაიტეხა პრუსიულ-გერმანულმა იმპერიალიზმმა, რომელიც სათანადო იდეოლოგიურ დასაბუთებას გეოპოლიტიკაში ხედავდა. აღსანიშნავია, რომ მის ფიასკოში თვალსაჩინო როლი ითამაშა სწორედ რუსმა ხალხმა 1941-1945 წლებში, რითაც იგი სავსებით სამართლიანად, დამსახურებულად ამაყობს. ვინ იფიქრებდა, რომ ადგილი ექნებოდა უკვე მეცნიერულად და მორალურად გაკოტრებული გეოპოლიტიკის რეანიმაციის მცდელობას სწორედ დღევანდელ რუსეთში?!

უნდა აღინიშნოს, რომ რუსეთში თავისებურ თეორიულ და-საყრდენს დასავლურ აზროვნებაშიც ეძებენ. გეოპოლიტიკის ერთ-ერთ დამფუძნებელ პელფორდ მაკინდერს (1861-1947) ეკუთვნის სიტყვები: „ვინც მართავს აღმოსავლეთ ევროპას, ის ბატონობს ჰართლენდში, ვინც მართავს ჰართლენდს, ის ბატონობს მსოფლიო კუნძულზე (ე. ი. ევრაზიაზე – გ. ყ.), ვინც მართავს მსოფლიო კუნძულს, ის ბატონობს მსოფლიოში“.² გა-

¹ ისე, თავიანთი უზარმაზარი მოსახლეობის რაოდენობიდან გამომდინარე, თითქოს ჩინელებსაც შეუძლიათ წამოაყენონ მსგავსი „თეორია“, თანაც რასიზმთან შეერთებულად.

² შეგახსენებთ, რომ Heartland და Rimmland მაკინდერისეული ტერმინებია. თუმცა იგივე პიროვნება ლაპარაკობდა Lenaland-ზეც, რომელიც თითქოს არ ეკუთვნოდა Heartland-ს და რომელზედაც კონტროლი დასავლეთის

ვითვალისწინოთ ის გარემოებაც, რომ XX საუკუნის გამოჩენილ ფრანგ სახელმწიფო და სამხედრო მოღვაწეს შარლ დე გოლს (1890-1970) ჰქონდა თვალსაზრისი ერთიან ევროპაზე ატლანტიკის ოკეანიდან ურალამდე. ზოგჯერ (განსაკუთრებით რუსეთში) ცდილობენ ეს საზღვრები ვლადივოსტოკამდეც გააგრძელონ და ამით დაუპირისპირდნენ აშშ-ინგლისის „ჰეგემონობას“.

თუ ა. დუგინსა და მისებურად განწყობილ იდეოლოგებს დავუჯერებთ, რუსეთი უმეტესწილად Heartland-ს წარმოადგენდა. ამ შემთხვევაში, ალბათ, უპრიანი იქნებოდა დავასკვნათ, რომ ევრაზიულობის მსგავსი თვალსაზრისი სათავეს უნდა იღებდეს სპარსული აქემენიანთა იმპერიის შექმნიდან. აქედან გამომდინარე, თითქოს სხვაგვარად უნდა იქნას გაგებული ბერძენ-სპარსელთა ომების საზრისი, რომელშიც ისტორიკოსთა აბსოლუტურ უმეტესობას ეჭვი არ ეპარება. ასევე უნდა გაითვალისწინონ ჰუნებისა და მონღოლთა იმპერიების, ოქროს ურდოს „დიდი ისტორიული ფასეულობანიც“.

მაგრამ ხომ ფაქტია, რომ ჯერ კიდევ კიევის რუსეთს კავშირურობა ჰქონდა ბალტიის, შავ და აზოვის ზღვებთან, ნოვგოროდის რესპუბლიკას და შემდგომ მოსკოვის სამთავროს – თეთრ ზღვასთან და მისი მეშვეობით დასავლეთ ევროპასთან. ზღვის (კერძოდ ბალტიისა) დიდ მნიშვნელობას აცნობიერებდა ივანე IV, რომელიც წარუმატებლად ცდილობდა მიზნის აღსრულებას (გავიხსენოთ რუსეთისათვის მარცხიანი ლივონიის ომი), მაგრამ ამ გზაზე გამარჯვებული აღმოჩნდა პეტრე დიდი

საზღვაო ცივილიზაციას უნდა დაემყარებინა. ამასთან დაკავშირებით მოვიხმოთ ჰეგელისეული აზრი: „პირველ ყოვლისა, ამ (აზიის – გ. ყ.) კონტინენტს უნდა მივაკუთვნოთ მისი ჩრდილო სახურავი – ციმბირი. ეს სახურავი, ალთაის მთიანეთიდან მოკიდებული, და მისი მშვენიერი მდინარეები, რომლებიც ჩრდილოეთის ოკეანისკენ მიედინებიან, აქ ჩვენ სულაც არ გვაინტერესებს, რადგანაც, როგორც ითქვა, ჩრდილოეთის ზონა სულაც ისტორიის გარეთ ძევს“. ლექციები ისტორიის ფილოსოფიაზე, ნოდარ ნათაძის თარგმანი, თბ., 2001, გვ. 61.

(ამჯერად გავიხსენოთ ჩრდილოეთის ომი). შემდგომში აღნიშნულ გზაზე წარმატებას – შავ ზღვაზე გასვლას მიაღწია ეკატერინე მეორემ, ასევე დიდად წოდებულმა. გავიხსენოთ ისიც, თუ როგორ იბრძოდა მეფის რუსეთი ბოსფორისა და დარდანელის სრუტეების, მარმარილოს ზღვის დასაუფლებლად, რასაც არ უშვებდა დასავლეთი ევროპა. შემდგომ, როგორც ცნობილია, რუსეთი წყნარ ოკეანემდე გავიდა.

ყოველივე ამას დაუვმატოთ რუსეთში (ცარისტულ იმპერია-სა და სსრკ-ში) ძლიერი სამხედრო ფლოტის არსებობა.

ამდენად, რუსეთი არ იყო წმინდა სამხედრო სახელმწიფო, ვთქვათ, მონღოლთა იმპერიის დარად. სწორედ ამ გარემოების გამოისობით ჰქონდა ადგილი წარმატებებს რუსეთის ევროპეიზაციის გზაზე, მათ შორის ახალი რუსული კულტურის გაჩენას, რასაც მკვეთრად გახაზავდა ოსვალდ შპენგლერი. მაგრამ მიუხედავად ამისა, თანამედროვე რუსი ინტელექტუალების ერთ ნაწილში გეოპოლიტიკამ ევრაზიულობის ფორმით დიდი მიმზიდველობა ჰპოვა. მისი მეშვეობით სურთ ამჯერად რუსეთში გაკოტრებული მარქსისტულ-ლენინური „მოძღვრების“ ჩანაცვლება. წარმოქმნილი იდეოლოგიური ვაკუუმი ახლა ივსება ახალი იდეოლოგიით, რომლის ყველაზე თვალსაჩინო წარმომადგენელი გახლავთ, უკვე მოხსენიებული, ალექსანდრ დუგინი.¹

მოგვიწევს სათანადო ისტორიულ ექსკურსს მივმართოთ. დასავლეთ ევროპაში უკეთესი კლიმატის გამოისობით ცივილიზაცია უფრო ადრე და ფართოდ გავრცელდა. წარმოიქმნა

¹ მისასალმებელია, რომ მისი წიგნის „გეოპოლიტიკის საფუძვლები“ (გამოქვეყნდა 1999 წელს) ქართულ თარგმანში პროფ. ვლადიმერ ჭანუყვაძე (სამეცნიერო რედაქტორი) ასეთ კრიტიკულ აზრს გამოსთქვამდა: „ალ. დუგინის წიგნში გამოთქმული ბევრი შეხედულება და აზრი ჩვენთვის არა მხოლოდ საკამათო, აშკარად მიუღებელია (ახალი ევრაზიული იმპერიის შექმნის იდეა, რუსი ხალხის მესიანისტური და ცივილიზატორული როლის გაზვიადება, პოსტსაბჭოურ რესპუბლიკებში „კოლონიური ადმინისტრაციების“ არსებობა, კავკასიის ახლებურად მონყობის გეგმა და ა. შ.)“. იხ. გვ. 9.

სახელმწიფოები, მათ შორის, ეროვნული ხასიათისა. ამდენად ამ დიდ ისტორიულ რეგონში რომელიმე ხალხის, ერის სწრაფვამ დიდი სასიცოცხლო სივრცეების დაუფლებისადმი სათანადო საფუძველი ვერ პოვა. თუმცა, მაინც ადგილი ჰქონდა იმპერიების არსებობასაც – ფრანკთა, „რომის საღვთო იმპერიის“, შემდგომში საფრანგეთში ნაპოლეონ I-ისა და მესამის ზეობების პერიოდში, გერმანიაში – რაიხს, შემდეგ – მის შემცვლელ ნაცისტურ სახელმწიფოში).

აღნიშნულის მხრივ ისტორიული ვითარება მკვეთრად შეიცვალა XV საუკუნის ბოლოდან – კოლუმბის მიერ ამერიკისა და ვასკო დე გამას ინდოეთში მიმავალი საზღვაო გზის აღმოჩენის შემდგომ. იმპერიალიზმმა თავი იჩინა ჯერ ესპანეთისა და პორტუგალიის მხრიდან. მას მიჰყვნენ ინგლისის, საფრანგეთის, ჰოლანდიის (ნიდერლანდების) გერმანიისა და ბელგიის იმპერიები. სწორედ ამათ მიერ იქნა განაწილებული პლანეტა დედამიწის მნიშვნელოვანი ნაწილი.

რასაკვირველია, უნდა აღინიშნოს ამ იმპერიების მეშვეობით ცივილიზაციის შემდგომი განვითარება, რამაც საფუძველი შეუქმნა ახალი სახელმწიფოებრიობის განვითარებას. ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ომების შედეგად რიგ ქვეყნებში ეს შესაძლებლობა სინამდვილედ იქცა. დაიწყო დეკოლონიზაცია, განსაკუთრებით მეორე მსოფლიო ომის (1939-1945) შემდგომ. კიდევ უფრო ფართოდ ეს პროცესი გაგრძელდა 1960-იანი წლებიდან მოყოლებული. ამდენად, დასავლეთში იმპერიების არსებობას ბოლო მოეღო და შესაბამისი ტრადიციების მატარებელი ხალხები, ერები უკვე შეეგუენ ახალ პოლიტიკურ რეალობას.

სხვაგვარ ვითარებას ვხედავთ აღმოსავლეთში რუსეთის იმპერიის მაგალითზე. მოგეხსენებათ, რუსეთში თათარ-მონღოლთა უღლის გადაგდების შედეგად ჩამოყალიბდა „რუსეთის ცენტრალიზებული სახელმწიფო“. მის იმპერიალიზმ-ექსპანსიონიზმს აღმოსავლეთსა და სამხრეთში დიდი საფუძველი აღმოაჩნდა გეოგრაფიული და ისტორიული პირობების გამოი-

სობით. რუსეთის იმპერიის, კერძოდ აღმოსავლეთი საზღვრები განივრცო წყნარ ოკეანემდე და ერთ დროს ალასკის ნახევარკუნძულის ჩათვლით (იგი, როგორც ცნობილია, ალუტის კუნძულებთან ერთად 1867 წელს რუსეთისგან შესყიდული იქნა აშშ-ის მიერ).

ობიექტურობა მოითხოვს აღინიშნოს, რომ როგორც დასავლელი ერების შემთხვევაში, ისე რუსეთის მიერ ვრცელი იმპერიების შექმნას თავის დროზე დადებითი შედეგები მოჰყვა, რაც აღნიშნული ჰქონდა ფრიდრიხ ენგელსს.¹ იგივეს ვიტყოდით რუსეთის მიერ საქართველოსა და საერთოდ კავკასიის ანექსიის თაობაზეც. მაგრამ პირველი მსოფლიო ომის (1914-1918) შედეგად „წყალი შეუდგა“, ასე ვთქვათ, პირველ, ცარიტულ იმპერიას – მას ჩამოსცილდა, როგორც ვიცით, პოლონეთი, ფინეთი, ლიტვა, ლატვია, ესტონეთი, ამიერკავკასიის რესპუბლიკები. ამით გაჩნდა ისტორიული შესაძლებლობა ცივილიზაციის გზაზე ამ ქვეყნების შემდგომი დამოუკიდებელი განვითარებისა. დიდად სამწუხაროდ, ასეთი შესაძლებლობა შემდგომში აღკვეთილ იქნა. ამჯერად რუსეთს უკვე აღარ ჰქონდა საფუძველი ცივილიზატორის როლი ეთამაშა. მაგრამ ახალ პირობებში, ასევე მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ, მან მძლავრი იდეოლოგიური იარაღი ჰპოვა მარქსიზმ-ლენინიზმისა და ე. წ. სოციალისტური რევოლუციების სახით. შეიქმნა, ე. წ. მსოფლიო სოციალისტური სისტემა. თითქოს ხორცი შეესხა ფსკოველი ბერ-მონაზვნის ფილოფეის აზრს მესამე რომის თაობაზე. მსოფლიო ისტორიამ კი სხვაგვარად „განსაჯა“-დაიშალა ე. წ. მსოფლიო სოციალისტური სისტემა და ამით საფუძველი გამოეცალა ყოველ შემთხვევაში რუსი ხალხის, მათ შორის, ინტელექტუალების ნაწილის, ამბიცი-პრეტენზიებს² რუსეთის იმპერიის მომავალი განახლება-რეანიმაციის თაობაზე.

¹ თუმცა უპრიანი იქნებოდა გახსენება მისივე სიტყვებისაც, რომ „განკითხვის ჟამს“ რუსეთს მოუწევს ნაძარცვი ტერიტორიების უკან დაბრუნება.

² სამწუხაროდ, ამ თვალსაზრისით მათი წინაპარი გახლდათ დიდი რუსი

როგორც ვხედავთ, რიგი დასავლეთეუროპელი ხალხების, ერებისგან განსხვავებით. თანამედროვე რუსეთში არიან ძალები, რომელნიც შეპყრობილი არიან ნოსტალგიით იმპერიაზე. მათ შორის, ცხადია, არიან პოლიტიკოსებიც, რომლებიც მოსთქვამენ რუსული იმპერიის (რიგით მეორე) კრახზე, მიაჩნიათ რა იგი ე. წ. გეოპოლიტიკური კანონზომიერების სანინალმდეგო მოვლენად.

თავის დროზე გერმანელ ფაშისტებს მწარედ გაუცრუა იმედები გეოპოლიტიკამ, რომელიც მათი იმპერიალზმ-ექსპანსიონიზმის იდეოლოგიურ დასაყრდენს (რასისტულ „თეორიასთან“ ერთად) წარმოადგენდა.¹ იგივენაირი შედეგი ელით გეოპოლიტიკის მავან რუს მოტრფიალებსაც.² მტკიცედ გვჯერა, რომ მსგავსი თუ მთლად ფაშისტური სოციალური მოლოდინები ისეთივე უპერსპექტივო იქნება, როგორც ე. წ. ესენგეს უდღეური გაერთიანება.

მწერალი თედორე დოსტოევსკი, (1821-1881) რომელიც შეპყრობილი იყო იდეით: „კონსტანტინეპოლი ადრე თუ გვიან უნდა იყოს ჩვენი... ისეთ გოლიათს, როგორიც რუსეთია, უნდა ჰქონდეს გასასვლელი სივრცეში, ისუნთქოს ზღვათა და ოკეანეთა ჰაერით. დავიპყროთ კონსტანტინეპოლი, თუნდაც მთელ მსოფლიოს შევძულდეთ!“ მაშ რაღა ვთქვათ რუს ჟურნალისტსა და პუბლიცისტ ვასილი ველიჩკოზე, რომელიც წერდა: „რუსული მდინარის შეჩერება არ შეიძლება; მას ეკუთვნის სივრცე მომავლისა, უკიდევანო, როგორც რუსული ძალა“.

¹ სხვათა შორის, ამ თეორია-დოქტრინის წყალობითაც მოხდა, რომ გერმანიის იმპერიის (რაიხის) ტერიტორია 520 ათასი კმ²-დან ჯერ 470.000-მდე, ამჯერად კი 356 000 კვადრატულ კილომეტრამდე შემცირდა.

² მიუხედავად ფრიდრიხ რატცელის სათანადო მოსაზრების გაკოტრებისა, ტერმინი „გეოპოლიტიკა“ მაინც გამოყენებადი გახლავთ, მსოფლიო პოლიტიკის, საერთაშორისო ურთიერთობების აღსანიშნავად.

საინტერესო ნაშრომი

საბჭოურ მეცნიერებაში სწორად არის მითითებული, რომ გეოგრაფიული გარემო წარმოადგენს საზოგადოების მატერიალური არსებობის ერთ-ერთ აუცილებელ პირობას. მაგრამ მეორე მხრივ წარმოების წესის, კერძოდ, საწარმოო ძალების სტრუქტურის დახასიათებისას ეს ფაქტორი იგნორირებული იყო. იგივე ითქმის წარმოების წესის, საწარმოო ძალების დინამიკის მიმართ. სარეცენზიო ნაშრომის ავტორის სიტყვებით რომ ვთქვათ, „გეოგრაფიული გაერმოსა და საზოგადოების განვითარებაზე მისი ზეგავლენისადმი ნიჰილისტური დამოკიდებულება უცვლელად ეფუძნება ანთროპოგენური ანუ „წმინდა“ საზოგადოებრივი ფაქტორის როლის გაზვიადებას. აცხადებენ, რომ ყოველი ცვლილება ხდება მხოლოდ ადამიანთა საქმიანობის შედეგად და ივინყებდნენ, რომ სხვადასხვანაირ გეოგრაფიულ პირობებში ეს საქმიანობა ყოველთვის იქნება რამდენადმე სხვადასხვაგვარი, თუნდაც იმიტომ, რომ ასეთ პირობებში გარდაუვალია განსხვავებულობანი შრომის იარაღებსა და საგნებში, ასევე იმ ბუნებრივ პროცესებზე, რომლებიც მასზე ზემოქმედებენ“.¹ მიუხედავად ამისა, ისტორიკოსები, ეთნოგრაფები და არქეოლოგები კონკრეტული კვლევა-ძიებისას მაინც, ასე თუ ისე ცდილობდნენ წარმოეჩინათ აღნიშნული ფაქტორის მნიშვნელობა სოციალურ განვითარებაში.

¹ В.А. Анучин. Географический фактор в развитии общества. издательство «Мысль», М., 1982, გვ. 235.

მაგრამ საერთოდ, თეორიული პლანში ეს საკითხი კვლავ დასამუშავებელი რჩება. სწორედ ამ ხარვეზის შევსებას ცდილობს ცნობილი საბჭოთა გეოგრაფოსი ვსევოლოდ ანუჩინი თავის ახლახან გამოსულ ნაშრომში.

სარეცენზიო წიგნის ავტორი მშვენივრად აცნობიერებს იმ გარემოებას, რომ საზოგადოების განვითარებაში გეოგრაფიული ფაქტორის მნიშვნელობის საკითხი რთული, კომპლექსური პრობლემაა და ამდენად მისი გადაჭრა არ შეიძლება ერთი მეცნიერების ფარგლებში. მართლაც, ავტორი ფართოდ ეყრდნობა ისტორიოგრაფიას (საისტორიო მეცნიერების მნიშვნელობით), გეოგრაფიას, დემოგრაფიას, პოლიტიკონომიას, სოციალურ ეკოლოგიას, ანთროპოლოგიას. კერძოდ, ამაში თავი იჩინა ვ. ანუჩინის, როგორც გეოგრაფოსის ისეთმა ნიშან-თვისებამაც, როგორიცაა სინთეზისადმი სწრაფვა საკუთრივ გეოგრაფიული მეცნიერების შიგნით.

ავტორი, რიგი საბჭოთა ავტორების მსგავსად, მკვეთრად მიჰყვას ერთმანეთისაგან ბუნებას საერთოდ და გეოგრაფიულ გარემოს. პირველისაგან განსხვავებით საზოგადოების გეოგრაფიულ გარემოს იგი განიხილავს სოციალურ ევოლუციასთან ერთად, რომლის კვალობაზედაც იგი ფართოვდება. ვ. ანუჩინი სწორად მიუთითებს, რომ რამდენადაც გეოგრაფიული გარემოს ცნება იმავე შინაარსს შეიცავს, ამდენად ნოოსფეროს ტერმინი და თვით ცნება ზედმეტია (იხ. გვ. 37-41) (სხვათა შორის, ნოოსფეროს ცნება ფილოსოფიაში შემოტანილი იქნა ფრანგი ბურჟუაზიული ფილოსოფოსის ტეიარ დე შარდენის მიერ).

სწორია ვ. ანუჩინი იმაშიც, რომ საზოგადოების არსებობასა და განვითარებას იგი განიხილავს გეოგრაფიულ გარემოსთან მჭიდრო ურთიერთობაში. კიდევ მეტი, მის მიერ საწარმოო ძალეების განვითარების საფეხური მრავალმხრივ გაიგება როგორც საზოგადოების მიერ ბუნების ათვისების დონე. დაწვრილებით, ერთი თავის მანძილზე, ამ დებულებას იგი აჩვენებს საბჭოთა საზოგადოების მაგალითზე.

კაცობრიობის ისტორიის გააზრებისას შეუძლებელია კაცმა გვერდი აუაროს მისი ცალკეული ნაწილების უთანაბრო განვითარებას. ამ საკითხს დიდი ყურადღება ეთმობა სარეცენზიო წიგნში. კაცობრიობის ასეთ უთანაბრო განვითარებაში კი ვ. ანუჩინი საკმაოდ დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს გეოგრაფიულ ფაქტორს. კერძოდ, ავსტრალიელი აბორიგენების განვითარების მკვეთრი შეფერხების მიზეზს იგი ხედავს კლიმატში, ხოლო ტრიპოლიეს კულტურის დაღუპვის მიზეზს – ნიადაგის ეროზიასა და გამოფიტვაში.

ძველი აღმოსავლეთის რიგ საზოგადოებებში ვ. ანუჩინი ხედავს სპეციფიკური აზიური წარმოების წესის არსებობას. სასოფლო თემების, შრომითი კოოპერაციის ფართო მასშტაბებით არსებობას ამ ქვეყნებში, ავტორის სწორი მოსაზრებით, საფუძვლად ედო გეოგრაფიული ფაქტორი (ირიგაციის მეშვეობით). ნაშრომში ვკითხულობთ: „ამ დაუმთავრებელ განვითარებაში ინდივიდისა, რომელიც კლასობრივ საზოგადოებაში მოვიდა პირველყოფილობის ძლიერი გადმონაშთებით, მდგომარეობს აზიის რიგი ქვეყნების, კერძოდ, ჩინეთის, კლასობრივ საზოგადოებათა ერთ-ერთი ძირითადი წინააღმდეგობა. ამაშია ღრმა საფუძველი აზიური წარმოების წესის სტაგნაციის, სიმდგრადის, სიმტკიცისა და დაუშლელობისა“ (გვ. 104).

ანტიკურ სამყაროში მონათმფლობელური წარმოების წესის განვითარების მთავარ მიზეზად ვ. ანუჩინი ასახელებს ჰავას. სახელდობრ, ამ ფაქტორის მოქმედების წყალობით თითქოს მონისათვის აუცილებელი პროდუქტი ნაკლები იყო, რის გამოც ამ ისტორიულ რეგიონში (საბერძნეთი, რომი) ხელსაყრელი გახდა მონის ექსპლოატაცია. დასავლეთ ევროპაში კი იმავე ფაქტორმა, აუცილებელი პროდუქტის მნიშვნელოვანი სახით არსებობის მეშვეობით, თითქოს გამორიცხა მონობის განვითარება და აქ. ყმა-გლეხობის შრომის ექსპლოატაცია დააკანონა.

კიევის რუსეთისა და საკუთრივ რუსეთის ისტორიულ პროცესში ვ. ანუჩინი გეოგრაფიული ფაქტორის ზემოქმედე-

ბას ხედავს ძირითადად ორ გარემოებაში: კიევის რუსეთის დაქვეითება-დაცემას მისი აზრით ხელი შეუწყო ბიორესურსების გამოფიტვამ, ხოლო უზარმაზარი ტერიტორიების წყალობით კოლონიზაციის ფართო მასშტაბების შესაძლებლობამ შეანელა რუსეთის საზოგადოების შინაგანი განვითარება.

ვ. ანუჩინის წიგნში ლაპარაკია აგრეთვე ბუნების სარგებლობის ფორმებზე თითოეულ სოციალურ-ეკონომიკურ ფორმაციაში, ნაჩვენებია კაპიტალისტური საზოგადოების უარყოფითი ზემოქმედების შედეგები ბუნებაზე, საზოგადოება-ბუნების ურთიერთზემოქმედების მომავალ პერსპექტივებზე.

ყოველივე ზემოთქმული, ვფიქრობთ, ნათლად მიგვანიშნებს იმაზე, რომ ვ. ანუჩინის წიგნის სახით ჩვენ საინტერესო გამოკვლევასთან გვაქვს საქმე. მიუხედავად ამისა, სარეცენზიო ნაშრომში გვხვდება მთელი რიგი ხარვეზებისა. პირველ რიგში უნდა აღინიშნოს ის ფაქტი, რომ ვ. ანუჩინის ნაშრომი გადატვირთულია ისტორიული და ანთროპოლოგიური თხრობით. საჭირო იყო ავტორს უფრო ნათლად ჩამოეყალიბებინა თავისი სოციალური ხასიათის დასკვნებია.

როცა კაცობრიობის განვითარების უთანაბრობას ავტორი გარკვეული გეოგრაფიული ფაქტორებით ხსნის, იგი არაა სწორი. ასე მაგალითად, მიგვაჩნია, რომ ავსტრალიელი აბორიგენების ჩამორჩენილობის მთავარი მიზეზი იყო მატერიკის ფლორა და ფაუნა, რის გამოც ავსტრალიელმა აბორიგენებმა ვერ მოახერხეს მწარმოებლურ მეურნეობაზე (მინათმოქმედება, მესაქონლეობა) გადასვლა. ანტიკურ საზოგადოებაში მონობის ინსტიტუტის ფართოდ გავრცელებაში ჰავის ჩვენება აშკარად არაა დამაჯერებელია (სხვათა შორის, აღნიშნული მოსაზრება, ისევე როგორც ავტორის თვალსაზრისი დასავლეთ ევროპის ფეოდალურ ევოლუციაზე, მოცემული აქვს ი. ვ. კაჩანოვსკის თავის წიგნში „მონათმფლობელობა, ფეოდალიზმი თუ აზიური წარმოების წესი?“, რომელიც გამოვიდა 1971 წელს). თუ გეოგრაფიულ ფაქტორზე ვიმსჯელებდით, აქ მხოლოდ თბილი ჰავა

კი არ უნდა იქნეს მითითებული, არამედ ატმოსფერული ნალექების შედარებითი სიუხვე, დიფერენცირებული ბუნებრივი პირობები, ზღვის ფაქტორი. მაგრამ კლასიკური მონობის განვითარების ახსნისას ეს მიზეზებიც არ კმარა; მათთან ერთად უნდა მითითებულ იქნეს რიგი ანთროპოგენური, სოციოგენური ფაქტორებისა.

რაც შეეხება აზიური წარმოების წესის მტკიცებას მხოლოდ მშრალი ჰავის მიზეზით, არც ესაა მთლად სწორი. ისტორიულმა მეცნიერებამ იცის მთელი რიგი მაგალითები, სადაც აღნიშნული წარმოების წესი განვითარდა ირიგაციის საჭიროების გარეშეც. მცდარია ის მოსაზრებაც, რომლის მიხედვითაც ძველ კრეტაზე ფეოდალიზმი არსებობდა (გვ. 30). არ მიგვაჩნია სწორედ წარმოების წესების გამოყოფა მეურნეობის ფორმების მიხედვით (მესაქონლეობის, მიწათმოქმედებისა) (იხ., გვ. 103, 104). სარეცენზიო წიგნში გვხვდება სხვა რიგი უზუსტობებიც: მაგალითად, გვაროვნული საზოგადოების არსებობისას ცივილიზაციაზე მსჯელობა (გვ. 86-87), დასავლეთ ევროპაში ფეოდალიზმის მაღალი განვითარებულობის მტკიცება III-VI სს. (გვ. 30, 130), ეგვიპტეში კლასობრივი საზოგადოების ჩამოყალიბებისა - ძვ. V ათასწლეულში (გვ. 31), ანტიკურ (მონათმფლობელურ) საზოგადოებაში პირველად კაცობრიობის ისტორიაში განვითარება წარმოებისა (!), მეცნიერებისა და კულტურისა (გვ. 129).

საერთოდ ვიმეორებთ, ესეოლოდ ანუჩინის ნაშრომი „გეოგრაფიული ფაქტორის როლი საზოგადოების განვითარებაში“ საინტერესო გამოკვლევაა. იგი საკმაოდ მრავალ საინტერესო დაკვირვებას გვთვავობს. თავის მხრივ ეს გარემოება ბიძგს იძლევა პრობლემის შემდგომი გაღრმავებული კვლევა-ძიებისათვის.

ჟურნალი „სკოლა და ცხოვრება“, 1984, N2.

თუ ღრმად ჩავეხედავთ ერთი მეცნიერული კონცეფციის შესახებ

საბჭოურ მეცნიერებასა და ფილოსოფიაში საყოველთაოდ არის გავრცელებული შეხედულება, რომ ძველი ცივილიზაციის ხალხების განვითარება ერთნაირი სოციალურ-ეკონომიკური ფორმაციებით ხდებოდა. კერძოდ, მაგალითად, აღმოსავლეთის ევოლუცია ისეთსავე საფეხურებს გადიოდა, როგორც დასავლეთ ევროპა. მსგავსი თვალსაზრისის ავტორობა მიენერება კ. მარქსსა და ფ. ენგელსს. თუ კრიტიკულ აზროვნებას მოვიხმობთ, ადვილად დავინახავთ, რომ ამგვარი წარმოდგენა აბსურდია და იგი სულაც ვერ მიენერება მარქსიზმის კლასიკოსებს. ცალკეული საზოგადოებები ცივილიზაციის ზღურბლზე შედგნენ სხვადასხვანაირ გეოგრაფიულ და გარეისტორიულ პირობებში, ტექნიკის განვითარების სხვადასხვა დონეზე. აქედან გამომდინარე, მათი ევოლუციის ტემპი და საფეხურები სხვადასხვანაირი იყო.

მაგალითად, აღმოსავლეთის განვითარება რომ მკვეთრად განსხვავდებოდა ძველი საბერძნეთისაგან, ეს საკმაოდ კარგად გაცნობიერდა ძველბერძნულ აზროვნებაში. არისტოტელეს მიხედვით აღმოსავლეთის (იგულისხმება ახლო აღმოსავლეთი) დამახასიათებელი იყო დესპოტური სახელმწიფოებრივი ფორმა, მაშინ, როდესაც საბერძნეთის ისტორიაში ერთმანეთს ცვლიდა სხვადასხვანაირი პოლიტიკური ფორმა, დესპოტიის გამოკლებით. თუმცა, ტირანია არსებობდა, მაგრამ, გარეგნული მსგავსების მიუხედავად, არსით იგი განსხვავდებოდა დესპოტიისაგან. ჯერ ერთი, ტირანია ეფუძნებოდა სულ სხვა სოციალურ საფუძველს და, მეორეც, იგი თავისი არსებობით

ხანმოკლე იყო, ცვლიდა სხვა პოლიტიკურ ფორმებს, თანაც თვით იცვლებოდა სხვა ფორმების მიერ. ვიმეორებთ, ძველი ბერძენი სწავლულებისა და მოაზროვნეების მიხედვით, პოლიტიკური ფორმების მსგავსი მონაცვლეობა აღმოსავლეთში გამოირიცხებოდა. შესაბამისად, ძველი ბერძენებისათვის დამახასიათებელი იყო თავისუფლება, პიროვნების ღირსების გრძნობა, ხოლო აღმოსავლეთის ხალხებში სუფევდა საყოველთაო მონობა (პოლიტიკური აზრით).

უფრო ღრმად აღმოსავლეთის გააზრებაში ძველბერძნული აზროვნება ველარ წავიდა, პროგრესმა ამ მიმართულებით თავი იჩინა ახალი დროის დასავლეთ ევროპის საზოგადოებრივ აზროვნებაში (ჟ. ბოდენი, ფ. ბერნიე, შ. მონტესკიე, ჰეგელი და სხვ.) ამ პერიოდისათვის, როგორც ცნობილია, დასავლეთ ევროპას ინტენსიური კონტაქტები ჰქონდა აღმოსავლეთთან. მოგზაურებმა, მისიონერებმა და დიპლომატებმა უამრავი ინფორმაცია დააგროვეს აღმოსავლეთის შესახებ, მასზე დაყრდნობით ევროპულმა მოაზროვნეებმა შეძლეს აღმოსავლური საზოგადოების არსში უფრო ღრმად ჩანვდომა. მათ დაინახეს, რომ აღმოსავლეთში გაბატონებული იყო მინაზე სახელმწიფო საკუთრება. ასე რომ, ეს ისტორიული რეგიონი ვერ ამაღლდა ფეოდალურ საკუთრებამდეც კი. მეტიც, მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისში ინგლისელებმა დაინახეს, რომ ინდოეთში ფართოდ იყო გავრცელებული სათემო საკუთრება.

აი, ასეთი იყო მოკლედ ანტიკურ და დასავლეთ ევროპის მოაზროვნეთაგან აღმოსავლეთის არსის გაცნობიერების ისტორია კ. მარქსამდე და ფ. ენგელსამდე. ვნახოთ, რა პოზიცია დაიკავეს ამ უკანასკნელებმა აღნიშნული მიმართულებით. უნინარესად, მათ აითვისეს ის თეორიული მემკვიდრეობა, რაც ევროპულ აზროვნებას აღმოსავლეთის თაობაზე ჰქონდა. მათი შეხედულებით აღმოსავლეთისა და დასავლეთ ევროპის ისტორიული ევოლუცია მკვეთარად იყო განსხვავებული, აღმოსავლეთი დამოუკიდებელი ევოლუციით შეჩერდა მინაზე

სახელმწიფო საკუთრების გაბატონებულ (დომინანტურ) მდგომარეობაზე. თუმცა, ამ პირობებში არსებობდა კერძო მფლობელობა, მაგრამ – როგორც დაქვემდებარებული სახელმწიფო საკუთრებისადმი. ასე რომ, კერძო მფლობელობა ვერ ჩაითვლებოდა ფეოდალურ საკუთრებად. თუ აღმოსავლეთის კლასიკურ ქვეყნებში შეინიშნებოდა ფეოდალური საკუთრება, ამას უმნიშვნელო ხასიათი ჰქონდა. აღმოსავლეთის ქვეყნებისაგან კ. მარქსს გამონაკლისად მიაჩნდა იაპონია, რომელსაც უყოყმანოდ თვლიდა ფეოდალურ ქვეყნად. სახელმწიფოებრივი საკუთრების გაბატონებული მდგომარეობით აისხნებოდა, კ. მარქსისა და ფ. ენგელსის აზრით, პოლიტიკური წყობილების დესპოტური ფორმა, „საყოველთაო მონობა“ (პოლიტიკური აზრით), სოციალური და პოლიტიკური იერარქიის უმაღლეს საფეხურზე იდგა დესპოტი (შეუზღუდველი ხელისუფლების მატარებლის მნიშვნელობით), რომლის წინაშეც ყველაფელახისაგან (გლეხისაგან) დანყებული სატრაპისა (ოლქის მმართველის) და ვეზირის ჩათვლით მონად ითვლებოდა.

რა იყო აღნიშნული სოციალური და პოლიტიკური მდგომარეობის მიზეზი? ამაზე კ. მარქსსა და ფ. ენგელსს ასეთი პასუხი ჰქონდათ – გეოგრაფიული გარემო. კერძოდ, აღმოსავლეთის უმეტეს ქვეყნებში, ჰავის სიმშრალის გამო, აუცილებელი იყო ირიგაციის რეგულირება მთელი ქვეყნის მასშტაბით, რაც განაპირობებდა სახელმწიფოს მნიშვნელოვან ეკონომიკურ ფუნქციას, შესაბამისად – დესპოტის აღზევებას, საზოგადოების გაუცხოებას პოლიტიკური ხელისუფლებისაგან. იქ, სადაც ფართოდ იყო გავრცელებული სასოფლო თემი, თუნდაც ირიგაციის დიდი საჭიროებაც რომ არ ყოფილიყო, კვლავ დესპოტია არსებობდა. საქმე ის არის, რომ ნატურალური მეურნეობის პირობებში ასეთ თემებს ჰქონდათ ერთნაირი ინტერესები, მაგრამ ძალზე ნაკლებად – საერთო. საერთო ინტერესს შეადგენდა თავდაცვა სხვა სახელმწიფოთგან, სხვა მხრივ კი სასოფლო თემებს სახელმწიფო არ ესაჭიროებოდათ.

მსგავსი საზოგადოებების ევოლუცია ოდენ პოლიტიკური აზრით ხდებოდა. ხდებოდა ცალკეული სახელმწიფოების გაძლიერება და დაცემა, ჩნდებოდა და იშლებოდა იმპერიები, მაგრამ ყოველივე ეს ხდებოდა თითქმის უცვლელ ეკონომიკურ და სოციალურ ბაზაზე. ზოგჯერ, თანაც უხსოვარი დროიდან, მეომარი მომთაბარე ხალხი იპყრობდა ბინადარ, მიწათმოქმედ ხალხს და ამ გზით დამპყრობელი ითქვიფებოდა დაპყრობილში. შემდგომ კი კვლავ ყველაფერი მეორდებოდა.

ლუის მორგანის მიერ გვაროვნული თემის აღმოჩენის შემდეგ, კ. მარქსის შეხედულებამ ასეთი ევოლუცია განიცადა: სასოფლო თემი წარმოადგენდა მეორეულ სოციალურ წარმონაქმნს, რომელმაც შეცვალა საგვარეულო თემი და, საერთოდ, არქაული კომუნისტური საზოგადოება.

რაც შეეხება ადგილს, რომელიც აღმოსავლურ საზოგადოებას ეკავა კაცობრიობის საერთო ევოლუციაში, ეს ნაჩვენებია ჰქონდა ჯერ კიდევ ჰეგელს თავის „ისტორიის ფილოსოფიაში“. ეს იყო ისტორიის სანაყისი ფაზა, როცა გაჩნდა სახელმწიფო და პოლიტიკური თავისუფლების იდეა. მაგრამ პოლიტიკურ თავისუფლებას ასახიერებდა ერთადერთი პირი – დესპოტი. გადიოდა დრო და აღმოსავლეთში მსგავსი ისტორიული სიტუაცია არ იცვლებოდა. მაგრამ ისტორია ხომ არ იფარგლებოდა აღმოსავლეთით. სხვა რეგიონში, კერძოდ, ანტიკურ სამყაროში, თავისუფლების იდეა შემდგომ განვითარდა. აქ თავისუფლება მოიცავდა მონათმფლობელების საკმაოდ ფართო წრეს. ბევრგან, საერთოდ, თავისუფალ მოქალაქეთა სახით (მხოლოდ, ცხადია, მონების საპირისპიროდ). შუა საუკუნეებში მდგომარეობა კვლავ შეიცვალა. ხოლო ახალმა დრომ ბურჟუაზიული განვითარების კვალობაზე თავისუფლების ახალი საფეხური აჩვენა. ეს მოხდა დასავლეთ ევროპის ისტორიულ სინამდვილეში.

როგორც ვხედავთ, ჰეგელმა ისტორიული პროგრესი გაიაზრა, ასე ვთქვათ, ისტორიული იდეალიზმის პოზიციიდან. მისეულ ნააზრევში რაციონალური მომენტი აშკარაა. პირვე-

ლი: დიდმა გერმანელმა ფილოსოფოსმა დაინახა პროგრესის გამოვლინება საერთოდ მსოფლიო ისტორიაში, რაც ეფუძნებოდა თავისუფლების იდეას, და მეორე: მსოფლიო ისტორიის იდეა ერთ რომელიმე რეგიონში და ცალკე ცივილიზაციაში კი არ ხორციელდებოდა, არამედ ისტორიული ცენტრების გადანაცვლების გზით, მთლიანად მსოფლიოში. ეს მომენტები თავის მხრივ, საფუძვლად დაედო ისტორიული პროგრესის იდეის გაცხადებას კ. მარქსისა და ფ. ენგელსის ნააზრევში. თუ ახალგაზრდობაში, ჯერ კიდევ ჰეგელიანელობისას, აღნიშნული საკითხის გაცნობიერებაში ისინი მთლიანად იმყოფებოდნენ ჰეგელისეული აზროვნების კალაპოტში, შემდგომ, ისტორიული მატერიალიზმის დაფუძნების კვალობაზე, მარქსიზმის კლასიკოსებმა პროგრესის საფეხურების საფუძვლად დასახეს საკუთრების ფორმა, უფრო ფართოდ, წარმოების წესი. ამდენად, კაცობრიობის მიერ განვლილი საფეხურები საციალურ-ეკონომიკური ფორმაციები, მათ ასე გაიაზრეს: არქაული კომუნისტური, აზიური (აღმოსავლური), ანტიკური, ფეოდალური და ბურჟუაზიული საზოგადოებანი. კ. მარქსმა მოგვცა კაცობრიობის ისტორიის ამგვარი დანაწილება: პირველადი ფორმაცია (გვაროვნული და აზიური საზოგადოებანი) და მეორეული ფორმაცია (ანტიკური, ფეოდალური და ბურჟუაზიული წარმოების წესები). ადვილი შესამჩნევია, რომ თავისი არსით აღნიშნული ორი სქემა დიდად არ განსხვავდება ერთმანეთისაგან.

ეს თვალსაზრისი გაიზიარეს გეორგი პლехანოვმა, კარლ კაუცკიმ, კარლ ვიტფოგელმა და სხვებმა. მათგან განსხვავებით ვლადიმერ ლენინი ზოგჯერ აღიარებდა აზიური (აღმოსავლური) წარმოების წესს, ხოლო ზოგჯერ უარყოფდა. სახელდობრ, ლექციაში „სახელმწიფოს შესახებ“ მან ფაქტობრივად პირწმინდად უარყო სპეციფიკური აზიური წარმოების წესის არსებობა და, შესაბამისად, აღმოსავლეთის საზოგადოებების სხვაგვარი ევოლუცია. მან „აღმოაჩინა“ ისტორიის უნივერსალ-

ლური კანონზომიერება, რომლის თანახმადაც წარსულში ყველა საზოგადოება ერთნაირ საფეხურებს, ფორმაციებს გადიოდა. ასეთი თვალსაზრისი, საბოლოოდ „გააფორმა“ ი. სტალინმა თავის „დიალექტიკურ და ისტორიულ მატერიალიზმში“.

კაცობრიობის, კერძოდ, აღმოსავლური საზოგადოებების ისტორიის ფორმაციებად გააზრების, პრობლემა დაისვა საბჭოურ მეცნიერებაში ოციანი წლების მეორე ნახევარსა და 30-იანი წლების დამდეგს. ისტორიკოსთა და ეკონომისტთა ნაწილი თუ აღიარებდა აზიური წარმოების წესის არსებობას, ამით აღმოსავლეთისა და დასავლეთის სხვადასხვანაირ ისტორიულ ევოლუციას, უმეტესობისათვის ეს მიუღებელი აღმოჩნდა. ჩათვალეს, რომ გეოგრაფიული გარემოს მნიშვნელოვანი ხაზგასმა აღმოსავლეთის ქვეყნების ეკონომიკასა და სახელმწიფოებრივ წესწყობილებაში გეოგრაფიული დეტერმინიზმის გამოვლინება იყო. ამდენად, აღნიშნულ კონცეფციას თითქოს საერთო არა ჰქონდა რა ისტორიულ მატერიალიზმთან. მეორე მხრივაც, აღმოსავლეთის საზოგადოებათა სტაგნაცია (შეჩერება) ერთ საფეხურზე ათასი წლების განმავლობაში ვითომდა უაზრობა იყო დიალექტიკური მატერიალიზმის თვალსაზრისით.

ერთი სიტყვით, საბჭოურ მეცნიერებასა და ფილოსოფიაში დამკვიდრდა შეხედულება, რომ სპეციფიკური აზიური წარმოების წესის მტკიცება ანტიმარქსისტული იყო და, შესაბამისად, აღმოსავლეთმა იგივენაირი ფორმაციები გაიარა, როგორც დასავლეთ ევროპამ. ისტორიკოსები და პოლიტეკონომისტები, რომლებიც საწინააღმდეგო მოსაზრებას იცავდნენ, შერაცხეს ანტიმარქსისტებად და ტროცკისტებად (თუმცა, თვითონ ლევ ტროცკი სასტიკად ეწინააღმდეგებოდა აზიური წარმოების წესის თვალსაზრისს). ესეც არ აკმარეს და ბევრი მათგანი რეპრესირებული იქნა. ამის შემდეგ საბჭოთა კავშირში ათწლეულობით მკაცრად აღიკვეთა აზიური წარმოების წესის ხსენება. მაგრამ რამდენადაც ეს თვალსაზრისი თვითონ მარქსიზმის კლასიკებისაგან მოდიოდა, ხანდახან სჯერდებოდნენ იმის აღნიშვნას,

რომ ამ ცნებით კ. მარქსი და ფ. ენგელსი მოიაზრებდნენ... მხოლოდ და მხოლოდ აღმოსავლეთის საზოგადოებათა სპეციფიკას მონათმფლობელობისა და ფეოდალიზმის პირობებში.

ისმება კითხვა: რატომ მოხდა, რომ თვითონ მარქსიზმის კლასიკოსების თვალსაზრისს ჩვენთან ასეთი მკაცრი ვეტო დაედო? თუ თეორიით შემოვიფარგლებით, ეს იმიტომ მოხდა, რომ, ფაქტობრივად, ვ. ლენინმა უარყო სპეციფიკური აზიური წარმოების წესის არსებობა აღმოსავლეთში და კერძოდ რუსეთში. და ეს უფრო მეტად ითქმის სტალინის მიმართ. მაგრამ უფრო მთავარი შემდეგია: კ. მარქსისა და ფ. ენგელსის მიხედვით აზიური წარმოების წესი არსებობდა თვით რუსეთში. თუმცა, გეოგრაფიული პირობები და ირიგაციის საჭიროება ამ ქვეყანაში არაფერ შუაში იყო, მაგრამ, როგორც ვთქვით, იზოლირებული სასოფლო თემები ერთნაირი ინტერესებით და საერთო ინტერესების გარეშე პოლიტიკურ ზედნაშენად წარმოშობდა დესპოტიას, კერძოდ, ასე მოხდა რუსეთში. ეს თვალსაზრისი უყოყმანოდ გაიზიარა გ. პლехანოვმა. მაგრამ რუს ბოლშევიკებს კი ამის აღიარება ხელს არ აძლევდათ. მათ ჰქონდათ ილუზია (სლავოფილებისაგან განსხვავებით), რომ ცხოვრება და ბრძოლა იგივენაირ პირობებში უხდებოდათ, როგორც ეს ჰქონდათ დასავლელ სოციალ-დემოკრატებს. მსგავსი სოციალისტური იდეალის მიზნად დასახვა თითქოს სავსებით კანონზომიერი იყო. თანაც, რუს ბოლშევიკებს, ჩანს, აწუხებდათ ეროვნული თავმოყვარეობა – რუსეთი მთელი ისტორიული ეპოქებით ჩამორჩენილად ელიარებიანთ დასავლეთ ევროპასთან შედარებით. მსგავსი განწყობილება მტკიცედ აქვთ გამჯდარი თანამედროვე რუს ისტორიკოსებსაც.

კიდევ უფრო მთავარი მიზეზი იყო შემდეგი: აზიური წარმოების წესის პირობებში სპეციფიკური კლასობრივი დიფერენციაცია წარმოიშობდა. გაბატონებული სოციალური კლასი იყო ბიუროკრატია, რომელიც უპირისპირდებოდა ჩაგრულ გლეხობის კლასს. თუმცა, ბიუროკრატიას კერძო საკუთრება

თვალსაჩინო სახით უშუალოდ არ გააჩნდა, მაგრამ, ფაქტობრივად, მთელი საკუთრება მის ხელთ იყო. განაწილებაში მისი წარმომადგენლების ხვედრითი წილი სულ სხვა ოდენობისა იყო, ვიდრე უშუალო მწარმოებლისა. ეს სურათი ზომ საოცრად ჰგავს „სოციალიზმის“ იმ მოდელს, რომელიც 1917 წლის ოქტომბრის გადატრიალების შედეგად დამყარდა საბჭოთა კავშირში. მმართველი ელიტა, ი. სტალინის მიხედვით, რასაკვირველია, მშვენიერად გააცნობიერებდა, რა საშიშროებას ქმნიდა აზიური წარმოების წესის მტკიცება საბჭოთა წესწყობილებისათვის. ამიტომაც, დისკუსიები ამის თაობაზე სასტიკად აღიკვეთა, ხოლო იმ თვალსაზრისის მომხრეები („აზიატიკები“) „შეჩვენებული“ და რეპრესირებული აღმოჩნდნენ.

1960-იანი წლების დასაწყისში დისკუსიები კვლავ განახლდა, მაგრამ ეს დაიწყო დასავლეთევროპელმა მარქსისტებმა. გარდა მარქსიზმის კლასიკოსების შეხედულებებისა, მათ უბიძგებდა შავი აფრიკის, კოლუმბამდელი ამერიკის ცივილიზაციების და სხვათა მეცნიერული გააზრების საჭიროებაც. როგორც იქნა, დისკუსიები განახლდა საბჭოთა კავშირშიც. მაგრამ უმეტესობა კვლავ სპეციფიკური აზიური წარმოების წესის კონცეფციის წინააღმდეგი აღმოჩნდა. მათი აზრით კ. მარქსმა და ფ. ენგელსმა მორგანის თეორიის გაცნობის შემდგომ უარყვეს აღნიშნული თვალსაზრისი, ანდა ყოველ შემთხვევაში ამ ცნებაში იგულისხმეს პირველყოფილი საზოგადოებიდან კლასობრივზე გარდამავალი ფაზა. მალე კი დისკუსიები მთლად შეწყვიტეს. ვიმეორებ, საკითხი იმის თაობაზე, არსებობდა თუ არა სინამდვილეში აზიური (აღმოსავლური) წარმოების წესი, ვითარდებოდა თუ არა ერთნაირად აღმოსავლეთი და დასავლეთი, თითქოს მხოლოდ წმინდა მეცნიერული უნდა იყოს. მაგრამ ეს ერთი შეხედვით არის ასე.

თუ საკითხის არსში უფრო ღრმად ჩავიხედავთ, დავინახავთ, რომ დღევანდელი საბჭოთა საზოგადოება მსოფლიო ისტორიის ახალი ფაზა კი არაა, არამედ რუსეთში არსებული აზიური წარ-

მოების წესის აღდგენა-რეგენერაცია. ბიუროკრატია, ჩაგრული ხალხის მასები, სახელმწიფოს ჰიპერტროფირებული როლი, პიროვნების (ამჯერად, ბელადის) კულტი, „საყოველთაო მონობა“ – ყველაფერი ეს ახალი მოვლენები როდია, არამედ ძველი რუსეთისა და საერთოდ, ძველი აღმოსავლეთის სიტუაციის განმეორებაა.

ისტორიის ირონია ის არის, რომ მარქსისტული და, საერთოდ, სოციალისტური ლოზუნგებით და ფრაზეოლოგიით საბჭოთა კავშირში აღდგა რუსეთისა და აღმოსავლეთის დამახასიათებელი უაღრესად პროზაული, ჩამორჩენილი სინამდვილე. ამას გუმანით ხვდებიან რუსი საბჭოთა იდეოლოგები, პირველ რიგში – ისტორიკოსები. ამიტომაც, მათ არ აძლევთ ხელს კონცეფცია, რომელიც, ვფიქრობთ, საკმაოდ დამაჯერებლად ასახავს ისტორიულ სინამდვილეს.

გაზეთი „თბილისი“, 1990, 27 III.

რედაქტორისაგან¹

რასაკვირველია, სავსებით სწორი გახლავთ დებულება, რომ წარსულის ცოდნა საფუძველია აწმყოს (თანადროულობის) გასაგებად, ხოლო ეს უკანასკნელი კი – მომავლის გასაცნობიერებლად. ამას, ცხადია, დიდი რიხით აცხადებდნენ ხოლმე საბჭოთა ისტორიკოსებიც. ე. ი. მიიჩნევდნენ, რომ აღნიშნულ თვალსაზრისს ისინი საისტორიო შემეცნებით უთუოდ ამართლებდნენ. მაგრამ საქმე გვექონდა დიდ ფარისევლობა-სიყალბესთან: ამდაგვარი ყაიდის ისტორიკოსები მეცნიერულად ვერც წარსულს, ვერც აწმყოს და მით უმეტეს ვერც მომავალს აცნობიერებდნენ. მეცნიერული, კერძოდ, ნამდვილად ისტორიოგრაფიული ხედვის მაგიერ ისინი ოდენ საბჭოური, კომუნისტური იდეოლოგიის ფარვატერში აზროვნებდნენ, რაც, რა თქმა უნდა, სინამდვილისგან ძალიან შორის იდგა.

საბედნიეროდ, ისტორიის გონის წყალობით, საბჭოური წესწყობილება უკვე წარსულის კუთვნილებად იქცა. მეცნიერული აზროვნების დღის წესრიგში დადგა საკითხი: შესაძლებელია თუ არა აწმყოს (ამ შემთხვევაში თანამედროვეობის) ისტორიულ ხდომილებებში საფუძვლიანი ჩანდომა. ჯერ კიდევ საბჭოური სოციალური სისტემის დეგრადაცია-კრიზისის კვალობაზე ისტორიკოსთა ერთმა ნაწილმა ჩათვალა, რომ აწმყოში, თანამედროვე ხდომილებებში გარკვევა ძნელი საქმეა და მის მეცნიერულ გაგება-გააზრებას დროითი დისტანცია ესაჭიროე-

¹ ჩემი წინასიტყვაობა ისტორიკოს დაზმირ ჯოჯუას წიგნზე „რუსეთის სამხედრო ინტერვენცია საქართველოში. 2008 წლის აგვისტოს ომი და მისი შედეგები“. თბ., 2010.

ბა. მაგრამ მაინც დროის რამდენი მონაკვეთით დისტანცირებაა საჭირო? ერთი, ორი, სამი თუ კიდევ მეტი ათწლეულისა?

შეგახსენებთ, რომ ანმეოს (თანადროულობის) ხდომილებებში გარკვევას ცდილობდნენ მასში მონაწილე პოლიტიკოსები, ცხადია, ისტორიკოსებიც, რომელთა მოწინავე, აქტიური ნაწილი ამ ხდომილებების გარეშე როდი იდგნენ და დგანან. აღნიშნულის მხრივ დიდებული მაგალითი მოგვცა კარლ მარქსმა თავისი „თვრამეტი ბრიუმერი ლუი ბონაპარტისას“ დაწერით.

ერთი სიტყვით, სერიოზული, მოაზროვნე ისტორიკოსები არ უნდა სჯერდებოდნენ მხოლოდ წარსულის კვლევა-ძიებას, არამედ უნდა ცდილობდნენ ანმეოს (თანამედროვეობის) გააზრებასაც. რასაკვირველია, დროის გასვლის კვალდაკვალ ჩნდება ახალი საისტორიო წყაროები, ისტორიულ ხდომილებათა საზრისი უფრო გამოკვეთილად წარმოჩინდება, მაგრამ ეს არ ეწინააღმდეგება აღნიშნულ პრინციპებს.

დაწყებული, განსაკუთრებით, 1987 წლიდან, რაც მნიშვნელოვანწილად ჩვენი დიდი წინაპრის ილიას მსხვილ იუბილესთან (დაბადებიდან ასორმოცდაათი, ტრაგიკული აღსასრულიდან კი ოთხმოცი წელი) იყო დაკავშირებული, საბჭოური წესწყობილების კრიზისის კვალობაზე ჩვენი ქვეყანა თავის დამოუკიდებელ, 1921 წლის თებერვალ-მარტიდან შეწყვეტილ, ისტორიას იწყებდა, უფრო სწორად აგრძელებდა. მით უფრო ოცდასამი წლის შემდეგ ნათელია, რომ საქართველომ ამ თვალსაზრისით საკმაოდ დიდი ისტორიული გზა, აღსავსე წარუმატებლობებითა და წარმატებებით, განვლო. მაგრამ ვერ ვიტყვოდით, რომ ყოველივე ამან სათანადო ასახვა პპოვა ქართულ ისტორიოგრაფიაში. თავის მხრივ ესეც ერთ-ერთი სიმპტომია ამ უკანასკნელის დაკნინებული, დაძაბუნებული მდგომარეობისა.

აღნიშნული ვითარება, ჩვენი მყარი შეხედულებით, ოდენ ისტორიკოსთა ინტელექტუალური პოტენციალის დეფიციტზე როდი მეტყველებს, არამედ იმაზეც, რომ, ჩანს, ისტორიკოსებს არ ძალუძთ, ეშინიათ სიმართლე თქვან იმ ისტორიულ პროცესე-

ბზე, რომელთა მონაწილენი დღესაც ცოცხალნი, საღ-სალამათ-ნი არიან, ასევე მთლად თანამედროვე პოლიტიკურ ვითარება-ზე. მაგრამ ბუნებისა არ იყოს (როგორც დიდი გოეთე იტყოდა), სიცარიელეს მით უმეტეს ვერ იტანს საზოგადოება (თუ, რა თქმა უნდა, იგი მონინავე, ნამდვილად ცივილიზებულია) და ამ ვაკუუმს ავსებენ სხვები ჩვენს, ქართულ სინამდვილეში – ძირი-თადად არაისტორიკოსები. მაგრამ თუ როგორი „ნარმატებით“, ეს ოდნავ კრიტიკული თვალის მქონე ადამიანთათვის ცხადზე უცხადესია.

ასე რომ, ისტორიკოსები დიდ ვალში ვართ საზოგადოების (უფრო სწორად საზოგადოებრიობის – უკანასკნელის მოწინავე ნაწილის) წინაშე. თუმცა, ასევე დიდად სამწუხაროდ, ვერც იმას ვიტყვოდით, რომ მის მხრივ სათანადო მოთხოვნილება შეინიშნება.

ფრიად მისასალმებელი ამბავი გახლავთ, რომ რამდენიმე ისტორიკოსი შეეცადა საქართველოს თანამედროვე ისტორიის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მომენტი – რუსეთ-საქართველოს ომი, მეცნიერულად, ისტორიოგრაფიის თვალსაზრისით, გაეაზრებინა. გასულ წელს გამოქვეყნდა ნარგიზა გამისონიას და დოდო პერტაიას ერთობლივი წიგნი „რუსეთ-საქართველოს 2008 წლის აგვისტოს ომი და მისი შედეგები“ და მერი გაბედავას ნაშრომი „რუსეთის აგრესია საქართველოს წინააღმდეგ. 2008 წელი“, ასევე სამხედრო საქმის სპეციალისტისა და საქართველოს ყოფილი თავდაცვის მინისტრის გიორგი ყარყარაშვილის წიგნი „ეს ჩვენი სამშობლო იწვის...“ ამჯერად, როგორც იტყვიან, დღის სინათლეს ელოდება წინამდებარე წიგნი დაზ-მირ ჯოჯუას ავტორობით.

უპირველეს ყოვლისა, უნდა აღინიშნოს ის გარემოება, რომ ავტორები გათავისუფლებულნი არიან ჩვენი კოლონიური ისტორიისთვის დამახასიათებელი სოციალურ-ფსიქოლოგიური სინდრომისაგან – მოწინააღმდეგის ენაზე, ენის მოჩლექვითა და დიდი მოკრძალებით ილაპარაკონ რუსეთის სათანადო ქცევაზე. ამ

თვალსაზრისით ისინი აგრძელებენ ჩვენი დიდი ისტორიკოსის ივანე ჯავახიშვილის ტრადიციას, რომელიც პირდაპირ გახაზავდა ხოლმე ჩვენი ჩრდილოელი „მეზობლის“ მზაკვრულ პოლიტიკას საქართველოს მიმართ (მისგან განსხვავებით ნიკო ბერძენიშვილი – დიდად ნიჭიერი ისტორიკოსი, საკითხის თაობაზე ბევრ რამეს აჩუმათებდა ხოლმე და 1946 წელს გამოცემულ მშვენიერ საქართველოს ისტორიის სახელმძღვანელოში რუსეთის მიმართ სიტყვების „უმცირესი ბოროტების“ ხმარება მხოლოდ იოსებ სტალინის სანქციით გაბედა).

მეორე თვალსაჩინო მომენტი ისაა, რომ კერძოდ დაზმირ ჯოჯუას წიგნში აგვისტოს მოვლენები წარმოჩენილია არაოდენ ექვსი დღის დროითი ხანგრძლივობის ჭრილში, არამედ დიდი ხნიდან მოყოლებული, რა დროის მანძილზეც რუსეთი დიდი მონდომებით ცდილობდა კონფლიქტების პროვოცირება-გალრმავებით ხელი შეეშალა საქართველოს წინსვლაზე დამოუკიდებლობის მიმართულებით. მეტიც, ავტორი უღრმავდება საქართველო-რუსეთის წინანდელ ურთიერთობებსაც, რომლებიც შეიარაღებულ შეტაკებებში გამოვლინდებოდა ხოლმე (ავტორი მათ „ომების“ სახით მოიხსენიებს). ამგვარი მიდგომა, დამეთანხმებით დიდად განსხვავდება ჰაიდი ტალიაინის კომისიის „დაბალანსებული“ „პოლიტიკური“ პოზიციისაგან.

რასაკვირველია, ისტორიკოსი გვერდს ვერ აუვლის შემდეგ გარემოებასაც – თუ ისტორიულად რას წარმოადგენდა რუსეთი. ავტორი გახაზავს სპეციფიკურ „რუსულ იდეას“. მართლაც, ელემენტარული ისტორიული ჭეშმარიტება გახლავთ, რომ ეს დიდად ვრცელი ქვეყანა ვერა და ვერ დგება ისტორიული პროგრესის, დემოკრატიის გზაზე. 1905-1907 წლების რევოლუციის შემდეგ, როგორც ვიცით, მან ვერ მოახერხა არა თუ დემოკრატიული რესპუბლიკის, არამედ კონსტიტუციური მონარქიის დამყარებაც კი. თითქოს თვალსაჩინო ისტორიული პროგრესის გზა დაისახა 1917 წლის თებერვლის რევოლუციის შემდგომ და შედეგად. მაგრამ ის შესაძლებლობაც გამოიჩინა, რის გამოი-

სობითაც რუსეთი ბოლშევიკურ-კომუნისტურ წყევიადში ჩაიძირა და რამაც შვიდ ათეულ წელზე მეტი ხანი გასტანა. უფრო მეტი უბედურება იმაში მდგომარეობდა, რომ რუსეთმა თავისი მახინჯი სოციალურ-პოლიტიკური წესწყობილება თავს მოახვია სხვა ხალხებსაც, შეჰქმნა რა ე.წ. მსოფლიო სოციალისტური სისტემა.

1990-იანი წლების დასაწყისში კვლავ გაჩნდა ოპტიმიზმი იმასთან დაკავშირებით, რომ ბორის ელცინისა და მისი მემკვიდრეების სახით რუსეთი ბოლოს და ბოლოს დადგებოდა დემოკრატიული განვითარების გზაზე. მაგრამ ვლადიმერ პუტინის რუსეთის ისტორიული სინამდვილე გვიჩვენებს, რომ ამგვარი მოლოდინი ყოველ შემთხვევაში უახლოეს წლებში უსაფუძვლოა. თვით აგვისტოს ომი არა მხოლოდ საქართველოს დამარცხებაში როდი წარმოჩინდა, არამედ რუსეთის უტიფარ გამოწვევაში საერთოდ დასავლეთის მიმართ. მაშ რაშია საქმე! მხოლოდ ისტორიულ შემთხვევითობებში და ბოროტ პიროვნებებში? ცხადია, მთავარი მიზეზი უნდა ვეძიოთ რუსეთის ისტორიის სპეციფიკურობებში.

ჩვენი მტკიცე შეხედულებით, ეს ქვეყანა არაა ევროპული (დასავლეთევროპული) ისტორიული განვითარების მქონე, ასევე იგი დიდად განსხვავებულია საქართველოსაგან. მეტსაც ვიტყოდით, რუსეთს უფრო მეტი სიახლოვე ახასიათებს აღმოსავლეთის „კლასიკურ“ დესპოტურ ქვეყნებთან. დიდად სამწუხაროდ, ამას რუსეთში ცოტა ვინმე თუ ხვდებოდა. აქედან გამომდინარე, დემოკრატია, ადამიანის უფლებები, მათ შორის სხვა, მეზობელი ერებისა, მისთვის ფასეულობებს არ წარმოადგენს. მან ვერა და ვერ შეიგნო ის დიდი ისტორიული ჭეშმარიტება, რომ „არ შეიძლება თავისუფალი იყოს ერი, რომელიც სხვებს ჩაგრავს“ (კარლ მარქსი). თავის დროზე, გერმანული ფაშიზმისა და აშშ-ის კრიტიკისას რუსმა საბჭოთა ფილოსოფოსებმა, პუბლიცისტებმა და მისთანებმა დიდი ჯაფა გასწიეს გეოპოლიტიკის დასაგმობად, მაგრამ ამჯერად

ჩვენ მოწმენი ვართ იმისა, რომ თანამედროვე რუსეთმა აითვისა იდეოლოგიური არსენალის ეს საშუალება, ისევე როგორც განსაკუთრებით 1917 წლიდან მოკიდებული მარქსიზმი (უფრო ზუსტად: შეჰქმნა მარქსიზმ-ლენინიზმი).

მაგრამ კითხვა ისმის: რას სთავაზობს რუსეთი სხვა ქვეყნებს, რომლებიც თითქოს ამ ახალ გეოპოლიტიკურ, ევრაზიულ სივრცეში უნდა გაერთიანდნენ? რა თქმა უნდა, არავითარ შემთხვევაში ევროპულ (ზოგადკაცობრიულ) ფასეულობებს. თანაც საკითხავია, თუ როგორ შესძლებს რუსეთი შესაბამისი ქვეყნების (მათ შორის გერმანიის, საფრანგეთის, ირანის და ა.შ.) ბლოკის შეკონინებას მნიერი ეკონომიკურ-ფინანსური ბაზის პირობებში (როგორც უნინ ხდებოდა ხოლმე, ამჯერადაც მისი ექსპორტის ძირითად ნაწილს ბუნებრივი რესურსები წარმოადგენს).

უეჭველია, რომ რუსეთის მორიგი იმპერიულ-ჰეგემონისტური ამბიციები დიდი კრახით დასრულდება.

სწორედ აქ აღძრული და კიდევ სხვა საკითხებია წამოჭრილი ასოც. პროფ. დაზმირ ჯოჯუას წინამდებარე წიგნში, რომელიც დაინტერესებულ, ცნობისმოყვარე მკითხველებში უთუოდ დაიმსახურებს მოწონებას.

და ბოლოს, ვიმედოვნებთ, რომ ისტორიკოსები ჩვენი ისტორიის უახლესი პერიოდის სხვა მნიშვნელოვანი საკითხების დამუშავებასაც სათანადოდ მოჰკიდებენ ხელს და ამით შეავსებენ იმ დიდ ხარეზს, რაც ამ თვალსაზრისით ჩვენს დღევანდელ საზოგადოებრივ აზროვნებაში არსებობს.

2008 წლის აგვისტოს ომის საზოგადოების შესახებ

როგორც მოგეხსენებათ, ჩვენი საზოგადოების ნაწილი თვლის, რომ ხელახლა იქნას გამოძიებული და გააზრებული (შეფასებული) აგვისტოს ომის რაობა. მიიჩნევენ, რომ ამისთვის სპეციალური კომისია უნდა შეიქმნას. მეორე ნაწილი უაზრობად, სამარცხვინოდ მიიჩნევს ამგვარ ქმედებას და მას რუსეთისადმი პოლიტიკურ რევერანსად წარმოადგენს.

თუ ამგვარ ლოგიკას გავყვებით, იქნებ XIX საუკუნის საქართველოს (მისი შემადგენელი ცალკეული მხარეების) მეფის რუსეთის წინააღმდეგ აჯანყებათა მიზეზებიც უმთავრესად ქართველობაში უნდა ვეძიოთ? ანდა საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკისა და ბოლშევიკურ-კომუნისტური რუსეთის საომარი დაპირისპირებულობა 1921 წლის თებერვალ-მარტში იქიდან წარმოიშვა, რომ „საქართველო საშინლად გათავხედდა“ (ვლადიმერ ლენინის სიტყვებია) და ამიტომ იქნა „დასჯილი“?

ისეთი განცხადებაც მოვისმინეთ, რომ აღნიშნულ დაპირისპირებაში რუსეთის უმაღლესი ხელისუფალნი არაფერ შუაში იყვნენ. მაშ იგი ჩვენმა ხელისუფლებამ წამოიწყო?

რაც შეეხება საკითხის კვლევა-ძიების თაობაზე სპეციალური კომისიის შექმნას, ესეც უპერსპექტივო საქმე გახლავთ. ჩვენ ხომ მოწმენი ვართ ამა თუ იმ პრობლემის თაობაზე კომისიების შექმნისა, რაც ჩვეულებრივ უშედეგოდ მთავრდებოდა ხოლმე.

რასაკვირველია, თავდაპირველად მავანნი, შესაბამისი კომისიის წევრობის მოსურნენი, თავს იელავენ მის წევრად გახდომით, მაგრამ სერიოზულ მუშაობას თავს არიდებენ. საკითხავია ისიც, თუ რამდენად აქვთ პროფესიონალიზმი მინდობილი საქმის აღსასრულებლად.

შეგახსენებთ, რომ უახლოეს პერიოდში პირველი ასეთი კომისია შეიქმნა 1987 წელს ილიას მკვლელობის შესახებ. იგი

(ეს კომისია) ოცდაათზე მეტი წევრის შემადგენლობით წლების განმავლობაში „მუშაობდა“, თუმცა საკითხის შესწავლას დიდი არაფერი დატყობია. უკანასკნელი მაგალითი გახლავთ ზვიად გამსახურდიას მკვლელობის თაობაზე შექმნილი კომისიის მუშაობის უნაყოფოება.

ერთი სიტყვით, „ვხმაურობთ, ვხმაურობთ“, მაგრამ საქმეს ამით თავი არ ებმება!

მაევანთ ჰგონიათ, რომ 2008 წლის აგვისტოს ხუთი დღის მოვლენების გამოძიება (გამორკვევა) ოდენ ამ პერიოდის ისტორიით, მაქსიმუმ უშუალო წინა წლების გამოკვლევით იქნება შესაძლებელი. სინამდვილეში პროცესის დასაწყისი არც მხოლოდ 1980-იანი წლების ბოლოსაა საძებნი.

დაკვირვებული მკვლევარი ადვილად შეამჩნევს, რომ მისი საწყისები ჯერ კიდევ ცარიელ რუსეთის იმპერიაში არის მოსაძიებელი. მაგრამ ამ სიძნელეს ჩვეულებრივ ვერ აცნობიერებენ და ისტორიულ ხდომილების სერიოზული კვლევა-ძიების ნაცვლად მეცნიერების სუროგატის („ჩიტირეკიობის“) შემოთავაზებას ამჯობინებენ.

შესაბამისად, აზრადაც არ მოუვათ საკითხის გააზრებისას მეცნიერული მიდგომის საჭიროება, რაც უპირველესად ისტორიოგრაფიის (საისტორიო მეცნიერების) ამოცანას შეადგენს.

ისტორიული სიმართლე ისაა, რომ ქართველ-აფხაზთა და ქართველ – ე. წ. სამხრეთელ ოსთა დაპირისპირება (ომის ფორმით) მხოლოდ ამ მხარეებში არ არის მოსაძებნი. ერთი შეხედვით, თითქოს არაფერი გვიშლიდა ხელს, რათა აფხაზებსა და ე. წ. სამხრეთელ ოსებს საქართველოს შემადგენლობაში მიეღოთ მაღალი, მსოფლიო სტანდარტების შესაბამისი, ავტონომიის დონე. რა თქმა უნდა, ბევრად უფრო მაღალი, ვიდრე დღევანდელ რუსეთის ფედერაციაში შემაჯავალ ხალხებს, ერებს აქვთ, რომელნიც ფედერაციის სუბიექტების სახელით იწოდებიან და რომელთაგანაც ზოგიერთთა რიცხოვნობა მილიონს აჭარბებს.

მაგრამ მსგავსი ისტორიული შესაძლებლობის რეალიზება გამოირიცხა და სრულიადაც არა რალაც ირაციონალური მიზეზის წყალობით. ასეთ მიზეზს წარმოადგენს ქცევა დღევანდელი რუსეთისა, კვლავაც რომ აგრძელებს იმპერიალისტურ ტრადიციებს.

აფხაზებთან და ე. წ. სამხრეთელ ოსებთან ჩვენი უკიდურესი დაპირისპირებულობის უკან სწორედ რომ რუსეთი იდგა და დგას. ეს არც თუ ისე ძნელი დასანახი იყო. მაგრამ ამ გარემოების დანახვა ვერ შეძლო (თუ არ უნდოდა) ედუარდ შევარდნაძემ. საბედნიეროდ, ამჟამად ამას ბევრი ხედავს, თუმცა ამასთანავე არიან ისეთებიც, რომლებიც ამას ვერ ახერხებენ (ამის თაობაზე იხილეთ ზემოთ).

საკითხის არსში რომ ჩავღრმავდეთ, ჩვენს აზროვნებას სხვა გარემოებების გათვალისწინებაც მოუწევს. ცნობილია, რომ დღევანდელი რუსეთი აქტიურად ლობირებდა სერბეთს, რომლის მმართველმა ზედაფენამაც (სლობოდან მილოშევიჩის თავკაცობით) გენოციდი მოუწყო კოსოვოში მცხოვრებ ალბანელებს. რაკი ამჯერად ჩვენმა დიდმა (ვრცელმა) ჩრდილოელმა მეზობელმა მარცხი განიცადა, გადანწყვიტა რევანში აელო.

გარდა აღნიშნულისა, რუსეთს ამისათვის სხვა, უფრო სერიოზული მოტივიც ჰქონდა. ცნობილი გახლავთ, რომ ეუთოს 1999 წლის სტამბულის სამიტზე მიღებულ იქნა გადანწყვიტილება, რომლის თანახმადაც, რუსეთს საქართველოდან (კერძოდ, ვაზიანიდან, ახალქალაქიდან, ბათუმიდან და გუდაუთიდან) სამხედრო ბაზები უნდა გაეყვანა.

დასავლეთმა (ცხადია, აშშ-ის ჩათვლით) ამას მიაღწია ბორის ელცინის თითქოსდა დემოკრატიულ რუსეთთან. მაგრამ მიღწეული შეთანხმების შესასრულებლად რუსეთი, ამჯერად პუტინისეული, უფრო ნაკლებად რომ ინიღბება დემოკრატიულობით, ფეხებს ითრევდა. როგორც იქნა, დანარჩენი საქართველოდან გაიყვანეს რამდენიმე ბაზა, მაგრამ გუდაუთიდან არ გაუყვანიათ.

მეტიც, რუსეთის მმართველი ფენა ცდილობდა უფრო ფართოდ მოეკიდა ფეხი (სამხედრო ყოფნით) ჩვენს ქვეყანაში.

დაეძებდა პროვოკაციის საბაბს, რათა ომში ჩაეთრიეთ. ჩვენ ხომ კარგად უნდა გვახსოვდეს ვლადიმერ პუტინის აღიარება „ზაგოტოვების“ თაობაზე.

ამჯერად, ვითომდაც მცირერიცხოვან აფხაზთა და ე. წ. სამხრეთელ ოსთა ფიზიკურ გადარჩენაზე ზრუნვის საბაბით რუსეთი კვლავ შემოიჭრა საქართველოში, „წარმატებული ომის“ შედეგად ორი ისტორიული რეგიონი (მხარე) ჩამოგვაჭრა და ისინი დამოუკიდებელ სახელმწიფოებად აღიარა. სამაგიეროდ, მოკავშირეობის საფარველით აქ ჩააყენა თავისი სამხედრო ძალები, რითაც გამოასწორა თავისი წინანდელი უკანდახევა.

ასე რომ, აგვისტოს ხუთდღიანი „ძლევამოსილი ომის“ შედეგად რუსეთმა შეძლო რევანში აეღო არა მხოლოდ საქართველოს, არამედ მთელი დასავლეთის მიმართაც, რომლის ლიდერებიც ამჯერად (წინა პერიოდისაგან განსხვავებით) ვერ აღმოჩნდნენ მოწოდების სიმალლეზე. პოლონეთის, ლიტვის, ლატვიისა და ესტონეთის მხარდაჭერა კი თვალსაჩინო შედეგის მომტანი არ იყო.

ცხადი გახდა, რომ არც დასავლეთის საზოგადოებას მიუტანია გულთან ახლოს ჩვენი ეროვნული ტრაგედია, რასაც ამტკიცებს ჩვენი იქაური დიასპორების აქციებზე მისი წარმომადგენლების დაუსწრებლობა.

რასაკვირველია, სულაც არ იქნებოდა მიზანშეწონილი, მათ შორის საქართველოსათვის, რუსეთსა და დასავლეთს შორის დიდი დაპირისპირება მომხდარიყო, მაგრამ მეტი პრინციპულობის გამოჩენისას, ვიმეორებთ, უკანასკნელს შეეძლო (და ახლაც შეუძლია) წარმატებისათვის მიეღწია.

ყოველ შემთხვევაში, ჩვენ დიდი მადლობა უნდა გამოვხატოთ ამერიკის შეერთებული შტატებისადმი, რომლის რიდი და მონივნება რუსეთს აქვს. თუ არა მისი გემების გამოჩენა შავ ზღვაში, სხვანაირად ომის შედეგები ჩვენთვის ბევრად უფრო სავალალო იქნებოდა.

მწარე სინამდვილე მძაფრდება იმითაც, რომ ორივე შემთხვევაში ადგილი ჰქონდა ეთნონიმენდას ჩვენ წინააღმდეგ, რაც არ განხორციელებულა კოსოვოში სერბებთან მიმართებით. როგორც ახლახან გახდა ცნობილი, კოსოვოელი ალბანელები უკანასკნელებს ავტონომიასაც კი აძლევენ. აფხაზეთისა და ე. წ. სამხრეთელ ოსების მარიონეტულ ხელისუფალთ მსგავსი რამის გაკეთებაც კი არ სურთ. ცხადია, მათ უკან იკვეთება რუსეთის დღევანდელი ხელისუფლების საზარელი როლი.

მოდიოთ, ახლა ჩვენს ბედკრულ ისტორიას მივმართოთ, ვნახოთ, გვაქვს თუ არა დღევანდელი ისტორიული სიტუაციის ანალოგი.

XVI-XVIII საუკუნეების განმავლობაში ქართველ პოლიტიკოსთა დიდ ნაწილს გაზვიადებულად წარმოედგინა რუსეთის საერთო, კერძოდ, სამხედრო ძლიერება და შესაბამისად, მიაჩნდათ, რომ რუსეთს უკვე შეეძლო ირანთან და ოსმალეთთან წარმატებული დაპირისპირება და ამის შედეგად – ამიერკავკასიაში დამკვიდრება. ამგვარ ილუზიას ემატებოდა მათი ერთობ მიამიტური წარმოდგენა ერთმორწმუნეობის ფაქტორზე (ივანე ჯავახიშვილი).

მსგავს გულუბრყვილო წარმოდგენებს უკვალოდ, დაუსჯელად არ ჩაუვლია. შეგახსენებთ მწარე ისტორიულ გაკვეთილებს კახეთში შაჰ-აბას პირველის ლაშქრობათა შესახებ. მსგავსი ბედი ელოდა ქართლსაც, მაგრამ ჩვენი წინაპრების თავგამოდების წყალობით, იგი ასე თუ ისე გადაურჩა კახეთის ბედს.

მანამდე სპარსეთის მრისხანე მბრძანებელმა ქართლს ჩამოაჭრა დებედას ხეობა და მისი მარცხენა მხარე, ხოლო კახეთს – სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილი (მომავალი საინგილო). ამით მან დაიმკვიდრა სტრატეგიული ადგილები. გავიხსენოთ ისიც, რომ სპარსეთმა ოკუპირებულ ტერიტორიებზე სახანო და სასულთნო შექმნა. იგი დიდად „გაისარჯა“ იმისათვისაც, რომ აქ უცხოტომელები მომრავლებულიყვნენ.

როგორ ჰგავს ყოველივე ეს ჩვენს დღევანდელობას, ამჯერად რუსეთის ძალისხმევით რომ შეიქმნა!

ასევე გავიხსენოთ, თუ რა დაემართა ქართლს ვახტანგ VI-ის უგუნური ქცევისა და პეტრე I-ის მზაკვრული პოლიტიკის შედეგად.

1795 წელს, ალა-მაჰმად-ხანის ქართლ-კახეთის სამეფოზე შემოსევის დროს, რუსეთს მართლაც შეეძლო თავი გამოედო საქართველოსათვის, მაგრამ ეს არ მოუშოქმედებია, ელოდა რა საქართველოს კიდევ უფრო მეტად დაძაბუნებას. მსგავსმა დიდად მზაკვრულმა პოლიტიკამ რომ „გაამართლა“, ეს ნათლად გამოჩნდა 1801 წელს.

ამჟამად ასეთ ისტორიულ სიტუაციას ვაწყდებით. ვხედავთ, რომ დასავლეთს დიდად არ ანალვლებს არც საქართველოს ტერიტორიული მთლიანობის საკითხი და არც ეთნონმენდები აფხაზეთსა და ე. წ. სამხრეთ ოსეთში. ხშირად გვესმის ცარიელი ფრაზები, რეალური დახმარება (თუნდაც აქტიური პოლიტიკური) არა და არ ჩანს. ამას ემატება საქართველოს დღევანდელი ხელისუფლების ორჭოფული პოლიტიკაც დასავლეთთან და რუსეთთან მიმართებაში.

შექმნილ სიტუაციაში არ გვმართებს ოდენ ბრმად მივენდოთ ისტორიულ ბედს, არ ვეცადოთ მაინც სერიოზულად დაეფიქრდეთ ჩვენს მომავალზე, ხოლო ამის სანაცვლოდ ოდენ დიდი ჟრიაშული ავტეხოთ ხუთი წლის წინათ მომხდარი მოვლენის შესახებ.

ისე, რასაკვირველია, აგვისტოს ომი ბევრ სერიოზულ კითხვას ბადებს, რაც სათანადო პასუხს საჭიროებს. ქვეყანას, რომელსაც ისტორიკოსთა თვალსაჩინო მასა ჰყავს, სადაც ერთობ მომრავლებული არიან პოლიტოლოგოსები, თითქოს არ უნდა გაუჭირდეს მომხდარის საფუძვლიანი ანალიზი. მაგრამ ეს უნდა მოხდეს არა დიდი ხმაურითა და ზარ-ზეიმით, არამედ პროფესიონალთა ვიწრო წრეში და ნამდვილად მეცნიერული მიდგომით.

გაზეთი „რეზონანსი“, 2013 წლის 27 ივნისი.

ქართული საისტორიო თემატიკა „დიდ რუსულ ენციკლოპედიაში“

„დიდი რუსული ენციკლოპედია“ (Большая Российская Энциклопедия) იბეჭდება 2005 წლიდან და დაიწყო იგი საკუთრივ რუსეთისადმი მიძღვნილი ტომით, რომელიც ფართო ფორმატის ათასამდე გვერდს მოიცავს. ჯერჯერობით, რამდენადაც ჩემთვის ცნობილია, სულ დაიბეჭდა თვრამეტი ტომი (A-დან M-მდე).

თითქოს იქმნება ზოგადი შთაბეჭდილება, რომ რუსული ენციკლოპედიის უახლესი გამოცემა მრავალმხრივ შეესაბამება თანამედროვე მეცნიერების დონეს, მაგრამ მასში აშკარად იკვეთება პოლიტიკური და იდეოლოგიური მიდგომები, რაც, ცხადია, ხელს უშლის სინამდვილის ობიექტურ, ადეკვატურ გადმოცემას. საერთოდ, უნდა ითქვას, რომ უახლესი რუსული ენციკლოპედია მისაბაძი უნდა იყოს საქართველოსთვის. ჩვენთან ხომ, სამწუხაროდ, ამგვარი გამოცემის პერსპექტივა საკმაოდ ბუნდოვანია.

ამჯერად შევჩერდებით საკითხზე, თუ როგორ არის წარმოდგენილ-გაშუქებული ქართული თემატიკა. იგი ძირითადად ასახულია მერვე ტომში, რომელიც გამოქვეყნდა 2007 წელს, ე. ი. რუსეთ-საქართველოს ბოლო ომის წინ. ამიტომ მოხდა, რომ საქართველო გამოცემაში წარმოდგენილია მთლიანი სახით, ე. ი. აფხაზეთისა და ცხინვალის რეგიონების ჩათვლით. სრული საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ აღნიშნული ტომის უფრო გვიან (ომის შემდგომ) გამოცემის შემთხვევაში საქართველოს ტერიტორიული მთლიანობის გადმოცემაზე რუსეთში თავს არავინ შეინუხებდა.

უთუოდ შემცირებულია ქართველთა საერთო რიცხოვნობა. 2002 წლის მონაცემების მიხედვით თითქოს იგი 4 მილიონს მოი-

თვლიდა. კერძოდ, თურქეთში მცხოვრები ლაზები და იმერხეველები (მოიხსენიებიან კლარჯებიც და მაჭახელელებიც) 42 ათასი არიან (ტ. 8, გვ. 54). თუმცა სხვაგან თურქეთში მცხოვრებ ლაზთა რაოდენობა მინიშნებულია 50 ათასით (ტ. 16, გვ. 610).

რუსული უახლესი ენციკლოპედიის გამომცემელთა დიდი პრეტენზიის მიუხედავად, გაოცებას იწვევს თვალში საცემი და საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ლაფსუსები, რაც ამ ენციკლოპედიაში შეიმჩნევა. რასაკვირველია, ეს არ ეხება იმ სტატიებს, რომელთა ავტორებიც ქართველები გახლავან. მაგრამ როგორც კი საქმე მიდგება რუს ავტორებზე, თანაც ისეთებზე, რომელთაც ქართველოლოგიის სფეროში არავეითარი, ანდა უკეთეს შემთხვევაში, უალრესად კნინი როლი მიუძღვით, ვითარება ძალიან იცვლება.

დიდ გაურკვევლობას იწვევს საქართველოში პირველყოფილი (გნებავთ, ტერმინი პრიმიტიული ვიხმაროთ) საზოგადოების ისტორიის სურათი, რომელიც ძირითადად არქეოლოგიური თვალსაზრისით არის წარმოდგენილი.

ტომში ზედა პალეოლითის კულტურის ძეგლები სახელდება „იმერული (имеретинская) კულტურით“. მომდევნო ხანის „დასავლურ-კავკასიური“ ჯგუფი კი თითქოს დიდ სიახლოვეს ავლენს პროტომაიკოპურ ძეგლებთან. თითქოს შავი ზღვის სანაპიროზე არსებული ადრეული ბრინჯაოს ხანის კულტურა უფრო ახლოსაა მაიკოპის კულტურასთან. ქრონოლოგიურად 3000-2000 წლებს უკავშირებენ „ოჩამჩირის კულტურას“. ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე-მესამე მეოთხედებში (XVII-XIII), კერძოდ, რაჭა და სვანეთი თითქოს შედიოდა „დიგორის კულტურაში“. II ათასწლეულის მეორე ნახევარში წარმოშობილა, ადგილობრივ საფუძველზე კოლხური კულტურა, II-I ათასწლეულების მიჯნაზე კი ჩამოყალიბებულა რამდენიმე დამოუკიდებელი კულტურა (ბზიფის, ენგურის, რიონის, ლეჩხუმურ-იმერული და სხვ.), რომლებიც თითქოსდა ძვ. წ. 500 წლამდე ყობანურ-კოლხურ კულტურაში შედიოდნენ. ტერიტორიულად აქვე შედიოდა

ე. წ. სამხრეთ ოსეთში (ცხადია, ტომში ეს ტერმინი ფიგურირებს ბრჭყალების გარეშე) არსებული კულტურაო (თლიის სამაროვანი). მოგვიანებით არსებულა „წებელდის კულტურაც“, მაგრამ გაურკვეველად რჩება, იგი ზანებს (ეგრებს, კოლხებს) ეკუთვნოდათ, აფხაზებს თუ სვანებს. ყოველივე აღნიშნულის თაობაზე ფართო ხასიათის მსჯელობა უპირველესად, ცხადია, არქეოლოგოსებსა და ისტორიკოსებს გემართებს. მიჩუმათება და ამის წაყრუება გამოსავალი როდია. თუმცა თუ გავითვალისწინებთ ქართულ მეცნიერებაში (კერძოდ, არქეოლოგიასა და ისტორიოგრაფიაში) ფართო გაგებით არსებულ დონეს, დიდად ვეჭვობთ, აღნიშნულ საკითხებზე სერიოზული, სასარგებლო პოლემიკა გაიმართოს.

რაც შეეხება ე. წ. ადრეკლასობრივი საზოგადოების თემას, ტომში დადასტურებულია ძვ. წ. VI-IV საუკუნეებში კოლხეთის სამეფოს არსებობა დასავლეთ საქართველოში, რომლის აღმინისტრაციული და საკულტო ცენტრები ვანსა და საირხეში ყოფილა. არაფერია ნათქვამი ციხე-გოჯის თაობაზე. ამასთანავე აღნიშნულია ისიც, რომ კოლხეთში არგონავტების ნაოსნობის (плавание) ლეგენდაში (თუ მითში?) ბევრი სადავო ცნობაა. თუმცა, ამის სანინალმდეგო მტკიცებულებასაც ვხვდებით (იხ. სტატია კოლხეთის სამეფოზე).

ფრიად გამოგნებულია კატეგორიული აღნიშვნა, რომ ძვ.წ. V საუკუნეში იბერიაში (ქართლში) წარმოქმნილია სახელმწიფო, რომლის დედაქალაქი ყოფილა უფლისციხე, რომ აქვე შედიოდა ქალაქები: სარკინე, ურბნისი და ოდრახე (!) (გვ. 61). მაგრამ რუს ავტორთა უფრო დიდი „აღმოჩენა“ იმაში მდგომარეობს, რომ ერთი საუკუნის შემდგომ, ფარნავაზის ზეობისას (იგი დასახელებულია ფარნავაზიანთა დინასტიის დამფუძნებლადაც) ჩამოყალიბებულა ქართლის სახელმწიფო, დედაქალაქით მცხეთაში (არმაზისხევში!). თუ ასეა, მაშინ საკითხავია, როგორ თანაარსებობდა თითქოსდა იბერიაში (ქართლში) მდებარე ეს ორი სახელმწიფო. სხვაგან ძვ. წ. IV-III საუკუნეებთან დაკავ-

შირებით ფიგურირებს მხოლოდ „ქართლის სამეფო“ (იხ. სტატია „იბერია“, ტ. 10). ყოველივე ეს ხომ მკითხველთა შორის დიდ დაბნეულობას გამოიწვევს.

ისე, დიდი სომხეთის სამეფომ იბერიას (ქართლს) ტერიტორიები ძვ. წ. I საუკუნეში კი არ ჩამოჭრა, არამედ უფრო ადრე, სელევკიანთა სამეფოს დაშლის შემდეგ – ძვ. წ. II საუკუნის პირველ ნახევარში. თუმცა სხვაგან წერია, რომ ეს მოხდა ტიგრან II-ის ზეობისას (ძვ.წ. 95-36) (იხ. ტ. 4, გვ. 720). საიდან მტკიცდება, რომ ერთ-ერთი შემოერთებული ტერიტორია – გოგარენა, გუგარქი მტკვრამდე აღწევდა (იხ. ტ. 2, გვ. 234)?

უძველეს ქართულ ფოლკლორულ ძეგლთა შორის ნახსენებია... „არსენას . ქსი“.

VIII ტომის 61-ე გვერდის მიხედვით, II საუკუნეში (ახ. წ.) წარმოქმნილი ლაზთა და აფსილთა პოლიტიკური გაერთიანებები თურმე წებელდის არქეოლოგიური კულტურიდან განვითარებულან.

გაუკვეველია, რა იგულისხმება და რის საფუძველზეა აღნიშნული „ლეჩხუმელთა ბელადები“.

განხილულ (მერვე) ტომში არაფერია ნათქვამი ქართლის ერისმთავრებზე, მათი ხელისუფლების რაობაზე. VIII-IX საუკუნეებში ქართლსა და კახეთში მსხვილი საერისთავოები წარმოქმნილან, ტაო-კლარჯეთსა და ჰერეთში – სამთავროები. ასე რომ, უკანასკნელი გაერთიანებების სტატუსი „სამეფომდე“ ვერ ამალღებულა. თუ რუს ავტორებს ვერწმუნებით, ასეთი რამ ჰქონია მხოლოდ და მხოლოდ აფხაზთა პოლიტიკურ გაერთიანებას, მკითხველს კონკრეტული წარმოდგენა ვერ შეეძენება აშოტ პირველზე, როგორც ტაო-კლარჯეთის პოლიტიკური მმართველის ხელისუფლების არსზე.

X-XI საუკუნეებში ჩამოყალიბებულა „ქართველი ეთნოსი“, რასაც ავტორები, ალბათ, მხოლოდ ერთიანი, ცენტრალიზებული სახელმწიფოს წარმოშობას უკავშირებენ. მაგრამ, რა თქმა უნდა, ამას სხვა წინაპირობებიც (რელიგიური, საეკლესიო ერ-

თიანობა, კულტურა და სხვ.) ჰქონდა. გარდა აღნიშნულისა, არაფერია ნათქვამი ერზე, ნაციაზე, რაც საბჭოთა კავშირის მემკვიდრე დღევანდელი რუსეთის ფედერაციის ვითარებაში გაუგებარი უნდა იყოს. ესენი ხომ უმაღლეს ეთნიკურ ფორმად მიიჩნეოდა. ასეთ შემთხვევაში რას უნდა ნიშნავდეს ერთობ ბუნდოვანი „ეთნოსი“?

რაკი სიტყვამ მოიტანა, იმავეს ვიტყვოდიტ „ადრეკლასობრივი საზოგადოების“, „ფეოდალიზმისა“ და „კაპიტალიზმის“ თაობაზე, რომელთა (ეკონომიკურ-სოციალური კატეგორიების) გამოყენების გარეშე ეკონომიკური და სოციალურ ისტორიის გააზრება-გაგება ფრიად გაძნელებულია.

ნიგნში აღნიშნულია, რომ XI-XII საუკუნეები - ეს არის „ოქროს ხანა“ ქართული ეკლესიის ისტორიაში. მაგრამ მსგავსი რამ უპირველესად, ზოგადად, ხომ საქართველოს ისტორიისადმი ითქმის.

გიორგი V ბრწყინვალის დროს საქართველოში აღდგენილა სამეურნეო და კულტურული კავშირ-ურთიერთობანი. მაგრამ უფრო ნათლად და პირდაპირ რომ ვთქვათ, ამ დროს ხომ საქართველოს ხელახალი პოლიტიკური გერთიანება მოხდა?

ჩვენს ქვეყანაში თემურ-ლენგის შემოსევას (нашествие) XIV საუკუნეში ჰქონდა ადგილი. მაგრამ ხომ შეიძლება ამ მოვლენის, ფაქტის უფრო დაკონკრეტება დროის თვალსაზრისით? თანაც ეს ხდომილება ხომ, დიდად სამწუხაროდ, ერთეული შემთხვევა არ ყოფილა?

ლეკიანობა (XVII საუკუნიდან) ძველებურ სტილში კვლავ „ჩრდილოკავკასიელ ფეოდალთა“ თავდასხმებადაა გამოცხადებული.

ტომში ლაპარაკია XVIII საუკუნეში თურქეთის (ოსმალთა იმპერიის) მიერ საქართველოს დაპყრობაზე, შესაბამისად, გათურქება-გამაჰმადიანების პროცესებზე. მაგრამ არ არის დაკონკრეტებული დრო და ისტორიული რეგიონი. აქ, რასაკვირველია, ავტორებს მხედველობის არიდან „გამორჩათ“ რუსეთის

ვერაგული როლი ქართლის სამეფოს კატასტროფაში, კერძოდ, ვახტანგ VI-ის პოლიტიკის მარცხში. ცხადია, არც ის არის ნათქვამი, რა ტრაგიკული შედეგები მოუტანა ქართლ-კახეთსა და საერთოდ საქართველოს გეოგრაგიევსკის ტრაქტატმა, სახელდობრ, ალა მაჰმად-ხანის 1795 წლის შემოსევაში. აღნიშნულია, რომ ამ ეროვნული კატასტროფის შედეგად ჩვენს უკანასკნელ მეფე გიორგი XII-ს მიუმართავს პეტერბურგისთვის ქართლ-კახეთის სამეფოს რუსეთის იმპერიაში უშუალო შესვლის თაობაზე. გამოდის, ჩვენი ბედოვლათი მეფე თანახმა გამხდარა ქართლ-კახეთისთვის რუსეთის გუბერნიის სტატუსის მიღებისა და სხვა რამ სურვილი მას არც ჰქონია.

ობიექტურობა მოითხოვს ითქვას, რომ ამ ენციკლოპედიის მერვე ტომში აღარ არის გამოვრებული რუსეთის მიერ ქართველობის, როგორც ეთნოსის, ერის გადარჩენა, სამაგიეროდ, გულახდილადაა აღიარებული მიერთების (присоединение-ს) (ნაფიცი ქართველი ისტორიკოსები და პოლიტიკოსები „შეერთებად“ რომ თარგმნიდნენ) მნიშვნელობა რუსეთის გეოპოლიტიკურ მისწრაფებათა თვალსაზრისით, აღმოსავლეთის საკითხის მის სასარგებლოდ გადასაჭრელად.

გაურკვეველია, რას ნიშნავს 1830-1840 წლებში და შემდგომ „ფეოდალურ-საგვარეულო“ მამულების შემცირება წამგებიანობის გამოისობით. აქ ხომ სხვა სოციალურ-ფსიქოლოგიური ფაქტორები მოქმედებდნენ?

საქართველოში „ეროვნულ მოძრაობას“ ჩამოყალიბება დაუწყია 1860-იან წლებში და მასზე ზემოქმედებდა (!) „თერგ-დალეულთა მოძრაობა“. აქედან გამომდინარე, არ ჩანს თვით უკანასკნელთა სოციალური აქტიურობის რაობა, ილია ჭავჭავაძის, აკაკი წერეთლისა და სხვათა მისწრაფებების არსი. აქვე აღნიშნულია „პირველი დასი“ და „მეორე დასის“ „ლიბერალური მოძრაობა“. რა, განა ილია და მისი თანამოაზრენი ლიბერალიზმის მიმდინარეობიდან განზე იდგნენ? ამდენად, სავსებით იგნორირებულია ქართველთა რამდენიმეგზისი აჯანყება,

ჩვენი თავადაზნაურობის 1832 წლის შეთქმულება, რომლებიც ქართული სახელმწიფოებრიობის შენარჩუნებასა და აღდგენას ისახავდნენ მიზნად. სხვათა შორის, საბჭოურ ენციკლოპედიებში ამ ფაქტებს გვერდს არ უვლიდნენ.

ჭეშმარიტად „ობიექტურად“, გააზრება-შეფასებათა გარეშე არის გადმოცემული 1917-1921 წლების ამბები. თითქოს ამ დროს არ მომხდარა უდიდესი მნიშვნელობის მოვლენა – ქართული სახელმწიფოებრიობის აღდგენა და საერთოდ დამოუკიდებლობის მოპოვება.

ბუნდოვანი რჩება შინაარსი ფრაზისა: „...შემდგომ ქართული ეკლესიის ავტონომიის (!) აღდგენისა, რუსეთის მართლმადიდებლური ეკლესიის პოზიციის სანინალმდეგოდ (вопреки)“. ისე გამოდის, თითქოს ქართველი სამღვდელოება, საერთოდ ქართველობა ამ შემთხვევაში, არალეგიტიმურად მოქმედებდა.

ამასთანავე VIII ტომში არ არის „დავინწყებული“ გერმანიისა და ინგლისის ჯარების მიერ საქართველოს „ოკუპაცია“. ცალკე, მცირე მოცულობის სტატია გადმოსცემს საკითხს – „ქართველ მენშევიკთა პარტია“. მაგრამ ასეთი სახელწოდების პარტიას ჩვენი ისტორია არ იცნობს. დაარსდა, გაფორმდა, სამწუხაროდ, დაგვიანებით, საქართველოს სოციალ-დემოკრატიული (მუშათა პარტია), თანაც ეს მოხდა არა 1918 წლის ნოემბერში, არამედ ამ წლის ოქტომბერში (იხ. სტივენ ჯონსი, სოციალიზმი ქართულ ფერებში, თბილისი, 2007, გვ. 356).

1921 წლის თბერვალ-მარტის მოვლენებზე თხრობისას პირნმინდადაა გამეორებული საბჭოური მითოლოგია (მეცნიერების სახელით) საქართველოს სოვეტიზაციის შესახებ.

ზვიად გამსახურდიას თემასთან დაკავშირებით მცდარად არის აღნიშნული, რომ იგი საქართველოს რესპუბლიკის პრეზიდენტად აირჩიეს 1991 წლის აპრილში (თანაც თარიღის გარეშე) (ტ. 6, გვ. 365) და თითქოს მან საქართველოს სუვერენიტეტი ამავე წლის აგვისტოში (კონკრეტულად როდის?) გამოაცხადა.

იგრძნობა საყვედურის ტონი, რომ 1990 წელს საქართველოს მთავრობამ (!) არ დაუშვა რესპუბლიკაში საკავშირო რეფერენდუმის გამართვა საბჭოთა კავშირის შენარჩუნების თაობაზე. მართლაცდა, რა საჭირო იყო მსგავსი რამ? 1991 წლის 31 მარტის რეფერენდუმმა ხომ ნათლად გამოხატა ქართველთა და ჩვენს ქვეყანაში მცხოვრებ არაქართველთა უმრავლესობის (93%) ნება-სურვილი?

მერაბ კოსტავას სახელი და გვარ-სახელი მოიხსენიება ორჯერ, ზვიად გამსახურდიასადმი მიძღვნილ სტატიაში. თუმცა, არ უცვნიათ საჭიროდ მისთვის სპეციალური სტატია მიეძღვნათ.

საქართველოში 2003 წლის ნოემბერში განვითარებული მოვლენები „ვარდების რევოლუციის“ (ბრჭყალებში) სახელწოდებით მოიხსენიება. შევნიშნავთ, რომ იმავეს ვხედავთ „პერესტროიკასთან“ დაკავშირებით.

სხვათა შორის, საქართველოს ისტორიის ნარკვევის ბოლოს დართულ ბიბლიოგრაფიაში არ არის მითითებული ივანე ჯავახიშვილის რომელიმე ნაშრომი და, თქვენ წარმოიდგინეთ, „ქართლის ცხოვრების“ მრავალტომეულიც კი! უნდა აღინიშნოს ის გარემოებაც, რომ დიდ რუსულ ენციკლოპედიაში ვერ ვხედავთ სტატიას ისტორიკოს სიმონ ჯანაშიაზე (ნიკო ბერძენიძე იქ არ არის). გამოსარკვევია, ეს მოხდა უბრალოდ დაუდევრობით, თუ რამე პრინციპული მოსაზრებით (ან მოსაზრებებით).

ცხადია, უაზრობაა მტკიცება, რომ დასავლეთ საქართველოში გავრცელებულია მესაქონლეობა და მეღორეობა, აღმოსავლეთ ნაწილში კი – მეცხვარეობა.

მკითხველებს ვერაფერია წარმოდგენა ვერ შეექმნება ტრადიციულ საქართველოში მეცნიერებისა და ფილოსოფიის განვითარების შესახებ, ხელოვნების თაობაზე კი ეს არ ითქმის.

განხილულ ენციკლოპედიაში (იხ. ტომი I) დიდი გაუგებრობანი სუფევს აგრეთვე აფხაზურ თემატიკასთან დაკავშირებით. აფხაზები თითქოს დასავლეთ ამიერკავკასიაში ცხოვრობდნენ

უძველესი ხანიდან მოყოლებული. მაგრამ პირველყოფილ და უძველეს ეპოქებს რომ თავი დავანებოთ, აფშილები და აბაზგები ხომ საქართველოს ჩრდილო-დასავლეთში ახალი წელთაღრიცხვის დასაწყისში გამოჩნდნენ? გვერდი აქვს ავლილი შესაბამისი პერიოდის აფხაზეთში მცხოვრები სანიგების სავარაუდო ქართველურ (სვანურ) წარმომავლობას.

ენციკლოპედიაში შეიმჩნევა აშკარა ტენდენცია აფხაზთა საკითხის იზოლირებულად, დანარჩენი საქართველოსაგან განცალკევებით განხილვისა. მაგრამ ხომ ურყევი ფაქტი გახლავთ, რომ აფხაზთა ადრეკლასობრივმა (თუ ადრეულმა) სახელმწიფომ, ტაო-კლარჯეთის სამეფოსთან ერთად, თვალსაჩინო როლი შეასრულა ერთიანი ქართული სახელმწიფოებრიობის წარმოქმნაში (X-XI სს.). გამოცემაში კი ეს არ ჩანს. იგივე ითქმის ქართული კულტურის მნიშვნელობაზე ამ ისტორიულ რეგიონში, კერძოდ, იმაზე, რომ ქართული საზოგადოების შემადგენელ ფეოდალურ კლასში, პოლიტიკურ ელიტაში აფხაზებიც მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ. მიჩნევათეულია ის გარემოებაც, რომ ერთიანი ქართული სახელმწიფოს დაშლის შემდგომ აფხაზეთი კვლავაც (XVI-XVII სს.) შედიოდა ჯერ იმერეთის სამეფოს, შემდგომ კი ოდიშის სამთავროს შემადგენლობაში.

თვით XIX საუკუნის შესახებაც კი აღნიშნულია, რომ აფხაზური ინტელიგენცია ცდილობდა განემტკიცებინა კავშირ-ერთიერთობანი რუსულ კულტურასთან, მაგრამ განა ქართულ კულტურასთან დაკავშირებით იმხანად ეს ნაკლებად ითქმის?

ასევე, თითქოს აფხაზური ენის უცხოურიდან ნასესხებ ლექსიკაში ჭარბობს რუსიზმები (ანდა რუსული ენის მეშვეობით ნასესხები უცხო სიტყვები), ბევრია არაბიზმები, ფარსიზმები და თურქიზმებიო. ისე გმოდის, თითქოს ამ მხრივ არაფერი ითქმის ქართული, მეგრული და სვანური ენების შესახებ, რაც, ცხადია, დიდი აბსურდია. აფხაზური ენა ხომ ქართველურ ენებთან ხანგრძლივი დროის განმავლობაში თანაარსებობდა?

მაინც, მიუხედავად აღნიშნული უგვანი ტენდენციისა, ძალუხებურად ლაზიკის სამეფოსთან დაკავშირებით (ტ. 16) აღნიშნულია, რომ მასში შედიოდნენ აფსილებიც და აბაზგებიც და ისინი იხდიდნენ ნატურალურ ხარკსა და სამხედრო ბეგარას.

ენციკლოპედიის პირველი ტომის მიხედვით, XX საუკუნიდან მოკიდებული, აფხაზთა შორის შეიმჩნევა ეროვნული ცნობიერების გაზრდა. მაგრამ, რასაკვირველია, მასში არაფერია ნათქვამი, რომ აფხაზთა სეპარატისტული იდეოლოგია მრავალმხრივ ნაქეზებული, სტიმულირებული იყო ჩვენი დიდი ჩრდილოელი მეზობლის მიერ. ასე რომ, ჩვენსა და აფხაზებს შორის წარმოქმნილი კონფლიქტი მარტოოდენ შიდა კონფლიქტის რანგში როდია განსახილველი, როგორც ამას რუსული გამოცემები გვამცნობს.

ცხადია, იგივე არ არის ნათქვამი ვთქვათ, ჩეჩნებისადმი. კერძოდ, უკანასკნელთა ბრძოლა (ომები) 1994-1996, 1999-2001 წლებში ამჯერად კვალიფიცირებულია როგორც „რუსეთის ანტიტერორისტული ოპერაცია ჩეჩენ ბანდფორმირებათა სალიკვიდაციოდ“ (იხ. ცალკე ტომი „რუსეთი“, გვ. 866). 1994 წელს აფხაზეთში ე.წ. დსთ-ის მშვიდობისმყოფელი ჯარების შემოყვანა, რაც წიგნში დადებით კონტექსტში მოიხსენიება, სინამდვილეში წინაპირობა აღმოჩნდა აფხაზეთის საქართველოსგან გამოყოფისა (მტკიცედ გვჯერა, რომ ჯერჯერობით). მსგავსი ალოგიკურობა ხომ მიუღებელი უნდა იყოს ცივილიზებული სახელმწიფოს პოლიტიკოსებისა და დიპლომატებისთვის, მით უფრო, გამორიცხული უნდა იყოს მეცნიერების დონეზე.

„დიდი რუსული ენციკლოპედიის“ ტომებში ქართულ საისტორიო თემატიკასთან დაკავშირებით უამრავ წერილმან შეცდომასაც ვაწყდებით. ასე მაგალითად, არქეოლოგიური ძეგლი „ტრელის“ სახელწოდებით კი არ არსებობს, არამედ „თრელიგორის“ ფორმით. ძველი ქართული ქალაქი „ოდრახე“ კი არ იყო, არამედ – „ოდრხე“. „არმაზისხევის“ მაგიერ უნდა ყოფილიყო არმაზციხე. დასაზუსტებელია „ქართველური ენების

ქართულ-ზანური შტო“. მცდარი გახლავთ „ქართლის ამირას“ აღნიშვნა (ნაცვლად თბილისისა). სამცხე-საათაბაგო არ შედიოდა დასავლეთ საქართველოს „რაიონებში“. გრემში არ მოქმედებდა მონასტერი შესაბამისი კულტურულ-საგანმანათლებლო ფუნქციებითურთ. იმერლები ხან ქართველთა ეთნოგრაფიულ ჯგუფად (ტ. 8, გვ. 54), ხან კი ეთნიკურ ჯგუფად არიან მოხსენიებულნი (ტ. 11, გვ. 129), ასევე ლაზები – ხან ერად (народ) და ხან ქართველთა ეთნოგრაფიულ ჯგუფად. საკმაოდ შემცირებულიადაა ნაჩვენები მათი რიცხოვნობა საქართველოში (2-3 ათასი).

ავქსენტი ცაგარელის პიესის სრული სახელწოდება არის „მზის დაბნელება საქართველოში“ და არა უბრალოდ „მზის დაბნელება“. კირიონ II (საძაგლიშვილი) მოიხსენიება კირიონ III-დ. ენციკლოპედიის თანდართულ რუკაზე (VIII ტომისა) ვარძიის ისტორიულ-არქიტექტურული კომპლექსი მტკვრის მარჯვენა მხარესაა გამოსახული. ამავე რუკაზე მინიშნებულია „კოდორის გადასასვლელი“ ყადორის ნაცვლად. უხერხულია „ფეტვ-ლომის“ (порочом) ხმარება, აგრეთვე „ყველიერიაის“ – „ყველიერობის“ აღსანიშნავად. ბალეტ „მალთაყვის“ ავტორი ოთარ თაქთაქიშვილი კი არ გახლავთ, არამედ – შალვა თაქთაქიშვილი. ირაკლი გამრეკელი ფიგურირებს ქართველ მსახიობთა ჩამონათვალში, მაშინ როცა, როგორც ცნობილია, იგი იყო თეატრის მხატვარი. ერთგან, ლაზებთან დაკავშირებით, ვაწყდებით ავტორ ა. ტანდილოვას, თანდილავას ნაცვლად. თიანეთი და ხარაგაული სოფლები კი არ არიან, არამედ ქალაქის ტიპის დაბები (შესაბამისად, რაიონული ცენტრები) ამასთანავე პირველი ფშავში როდი მდებარეობს, ასევე არც მეორე წარმოადგენდა კერამიკული წარმოების ცენტრს. სოხუმის ოკრუგის მაგიერ უნდა იყოს „ოტდელ“, „ობლასტ“ (იხ. ტ. 3, გვ. 370), თანაც იგი შედიოდა არა თბილისის, არამედ ქუთაისის გუბერნიაში და ა. შ.

ასეთია ჩვენი კრიტიკული შესიტყვებანი „დიდი რუსული ენციკლოპედიაში“ ქართული თემატიკის გაშუქებასთან დაკავ-

შირებით. საბოლოოდ დავასკვნით, რომ აღნიშნული გამოცემა შესრულებულია დაუდევრად, არაპროფესიონალთა (ვიმეორებთ, რუს ავტორებს ვგულისხმობ) მიერ. თუმცა, ამაში ერთგვარი როლი მიუძღვის ჩვენს მიეცნიერებსაც. აშკარად იგრძნობა პოლიტიკური და იდეოლოგიური მოდგომები, ტენდენციურობა. მსგავსი რამ, ვიმედოვნებთ, გამორიცხული იქნება რუსეთისა და რუსების შესახებ თემატიკის გადმოცემისას ახალ ქართულ ენციკლოპედიაში, რასაც ალბათ, მომავალში დაადგება საშე-
ლი.

დაიბეჭდა ჟურნალ „ისტორიანის“
2013 წლის ნომრებში.

როგორ ასწავლიან რუსეთის ისტორიას კოსტსაბჭოურ ხანაში?

ათეული წლების განმავლობაში საშუალო სკოლებსა და უმაღლეს სასწავლებლებში საბჭოთა კავშირის (ფაქტობრივად რუსეთის) ისტორიას ფრიად გაყალბებული სახით წარმოგვიდგენდნენ. სახელმძღვანელოების ავტორები, რასაკვირველია, რუსები იყვნენ, ჩვენი, ქართველი ავტორების მიერ მათი დაწერა და გამოქვეყნება აბსოლუტურად გამოირიცხებოდა.

გარეგნულად ისე ჩანდა, თითქოს რუსეთის ისტორიული პროცესის გააზრება „შეფუთული“ იყო მარქსისტული ფრაზეოლოგიით. სინამდვილეში აღნიშნულ სახელმძღვანელოებს ამ საისტორიო-სოციოლოგიურ მიმართულებასთან საერთო ნაკლებად ჰქონდა. რუსმა საბჭოთა ისტორიკოსებმა ასევე გვერდი აუარეს აგრეთვე რუსულ ისტორიოგრაფიაში არსებულ სახელმწიფოებრივ (ანდა, იურიდიული სკოლის) მიმართულებას, რომელიც საკმაოდ სოლიდურ საფუძველზე იყო დაფუძნებული. მათ არც სხვა რიგი რუსი ისტორიკოსებისა და მოაზროვნეების შეხედულება გაუთვალისწინებიათ, რომელთა მიხედვითაც რუსეთის ისტორია, ცივილიზაცია ძალზე განსხვავდებოდა დასავლეთ ევროპისაგან. ჩათვალეს, რომ რუსული ისტორიული პროცესი ვითარდებოდა ერთიანი ისტორიული კანონზომიერების საფუძველზე, რაც, ცხადია, თითქოს დასავლეთ ევროპის ეტაპების მსგავსი იყო.

დიდი პარადოქსი გახლდათ, რომ აღძრული საკითხის თაობაზე თვითონ მარქსიზმის კლასიკოსები სხვანაირი აზრისა იყვნენ. მათი მსგავსი შეხედულებანი ჰქონდა გამოჩენილ რუს მარქსისტს, თეორეტიკოსს გეორგი პლехანოვს (განსაკუთრე-

ბით იხილეთ მისეული ვრცელი მონოგრაფია „რუსული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორია“). მაგრამ საბჭოელი რუსი ისტორიკოსები ამგვარ ტრადიციასაც იგნორირებდნენ.

კიდევ მეტი. თვითონ ვლადიმერ ლენინსაც რუსეთის ისტორია მთავარ საზეპში სხვაგვარად წარმოედგინა. იგი არ გამორიცხავდა ამ ქვეყანაში აზიური, აღმოსავლური წარმოების წესს, როგორც ეს კარლ მარქსსა და ფრიდრიხ ენგელსს მიაჩნდათ. თუმცა, მაინც საკმაოდ ფართოდ იყო ცნობილი უკანასკნელის აზრი პეტრე პირველის რეფორმების თაობაზე, რომ „მან დააჩქარა დასავლური საზოგადოების (западничества) გადმოღება ბარბაროსული რუსეთის მიერ, არ ჩერდებოდა რა ბარბაროსული საშუალებებით ბარბაროსის წინააღმდეგ ბრძოლის წინაშე“.

საბედნიეროდ, ისტორიას ჩაბარდა საბჭოთა კავშირი, რომლის არსებობაც ყველა შესაბამის ხალხთან შედარებით სწორედ რუსებს აწყობდათ. თუმცა, მოგეხსენებათ, დღესაც მასზე ნოსტალგია ყველაზე მეტად რუსებს აქვთ.

თუ რა მდგომარეობაა ისტორიის გააზრების მხრივ დღევანდელ რუსეთში, ამის საილუსტრაციოდ შევჩერდებით შამილ მუნჩაევისა (ეთნიკური წარმომავლობით ლეკი, დაღესტნელი უნდა იყოს) და ვიქტორ უსტინოვის „რუსეთის ისტორიაზე“, რომელიც გასული საუკუნის მიწურულს ორჯერ დაისტამბა უზარმაზარი ტირაჟებით და რომელიც რეკომენდირებული გახლავთ შესაბამისი სამინისტროს მიერ უმაღლესი სასწავლებლების სტუდენტობისათვის.

აღნიშნული ავტორები, აშკარაა, არ გამოირჩევიან აზროვნების შემოქმედებითი ხასიათით (საისტორიო მეცნიერების სფეროში), მაგრამ მიუხედავად ამისა მათ გააჩნიათ შედარებით ფართო აზროვნების უნარი, რის გამოც მათ შეჰბედეს სათანადო სახელმძღვანელოს დაწერის ამოცანას. უნდა ითქვას, რომ რუსეთის ისტორიის ავტორებისეული გააზრება მაინც გარკვეული სიახლის შთაბეჭდილებას ახდენს, რის გამოისობი-

თაც მისი გაცნობა ქართველ მკითხველთათვისაც სასარგებლო იქნება.

ავტორებს უგრძნიათ სიახლის შემოტანა ისტორიის თეორია-მეთოდოლოგიის სფეროშიც. აქვთ პრეტენზია ობიექტურობის (ობიექტივიზმის) პრინციპზეც, რასაც უნინ საბჭოთა კავშირში მხოლოდ ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფიისათვის დამახასიათებელ ნაშან-თვისებად თვლიდნენ. პარტიულობისა და კლასობრიობის ნაცვლად წიგნში ხაზგასმულია სოციალური მიდგომის საჭიროება, რაც სინამდვილეში მაინც გარკვეულ სოციალურ, ეროვნულ მიკერძოებულობას გულისხმობს. ცხადია, თუ ავტორებს ნამდვილად სურდათ და ხელენიფებოდათ ნამდვილად მეცნიერულ პოზიციაზე დადგომა, მათ „ანგარიში უნდა გაესწორებინათ“ საბჭოური ისტორიოგრაფიის კლასიკოსებისათვის, რაც სახელმძღვანელოში არ იკვეთება. პირიქით, იგრძნობა მათი დიდი პიეტეტი მათდამი.

ჩვენი დიდი გაოცება გამოიწვია შ. მუნჩაევისა და ვ. უსტინოვის ასეთმა აზრმა: „საზოგადოებრივი შემეცნების თანამედროვე მეთოდოლოგია ეფუძნება დიალექტიკურ-მატერიალისტურ მეთოდს, რომელმაც უდიდესი აღიარება ჰპოვა სამეცნიერო წრეებში როგორც ჩვენთან, რუსეთში, ისე საზღვარგარეთ“ (იხ.: „История России“, 2000 წლის გამოცემა, მოსკოვი, გვ. 5). იგივენაირი აზრი ამავე გვერდზე მეორედაც გვხვდება. გარდა იმისა, რომ მსგავსი აღიარება საბჭოური მარქსისტულ-ლენინური დიალექტიკური მატერიალიზმის დიდი მნიშვნელობის თაობაზე ოდენ ცარიელ ფრაზას წარმოადგენს, თვით წიგნში არსად ჩანს ამ მიმართულების კონკრეტული სახის – ისტორიის მატერიალისტური გაგების//ისტორიული მატერიალიზმის გამოყენება. ამის შესახებ ჩვენ უკვე მოგახსენებდით. თუმცა, ავტორები აშკარად ითვალისწინებენ რუსული ისტორიოგრაფიის სახელმწიფოებრივ (იურიდიულ) სკოლას, როდესაც აღნიშნავენ: „რუსეთში ისტორიული პროცესის ერთ-ერთი სპეციფიკურობა გახლდათ სახელმწიფოს გადამწყვეტი მაორ-

განიზებული როლი“ (გვ. 134). ცხადია ეს გარემოება ნიგნში საერთოდ თვალსაჩინოდ იკვეთება.

სარეცენზიო ნიგნში ხაზგასმულია გეოპოლიტიკის დიდი მნიშვნელობა. 119-ე გვერდზე ვკითხულობთ: „XVII-XVIII საუკუნეების მიჯნა წარმოადგენს მნიშვნელოვან პერიოდს რუსეთის საგარეო პოლიტიკის ისტორიაში. რუსეთის უზარმაზარი ტერიტორია ფაქტობრივად ჩამოცილებული იყო ხელსაყრელი საზღვაო გზებისაგან. ამგვარ პირობებში რუსეთის (Российского) სახელმწიფოსათვის პირველხარისხოვან მნიშვნელობას იძენდა ბრძოლა ზღვაზე გასასვლელად. ამ წარმატებისაგან ბევრად იყო დამოკიდებული ქვეყნის ეკონომიკური ჩამორჩენილობის დაძლევა“. უნდა ითქვას, რომ რუსი საბჭოთა ისტორიკოსები უწინაც ასევე ფიქრობდნენ, მაგრამ ამასთანავე თავს ისე აჩვენებდნენ, თითქოს გეოპოლიტიკისაგან შორს იდგნენ. დამახასიათებელია ავტორთა ამგვარი აღიარება: „რუსეთის მონაწილეობამ შვიდწლიან ომში მას არ მისცა არავითარი ტერიტორიული შენაძენი“ (გვ. 124). სხვათა შორის, ავტორები მწვავედ განიცდიან იმ ფაქტს, რომ „მართლაც სამი მსხვილი რუსული ოლქი ყამირი მიწებითა და მდიდარი ბუნებრივი რესურსებით თავის დროზე სტალინის კალმის მოსმით (по поручку пера) გადაეცა ყაზახეთს“ (გვ. 420).

რუსეთის ისტორიული პროცესი სახელმძღვანელოში გამოცემულია საზოგადოებრივ-ეკონომიკური ფორმაციების მიხედვით. პირველყოფილ (პრიმიტიულ) საზოგადოებაზე აქ არაფერია ნათქვამი, რამეთუ იგულისხმება, რომ იგი დაკავშირებული იყო უწინდელი სლავური ერთობისათვის. მაგრამ საოცარია, რომ ნიგნში არაფერია ნათქვამი აგრეთვე ადრეკლასობრივი საზოგადოების თაობაზე, რისთვისაც კერძოდ რიგმა რუსმა ისტორიკოსებმაც საკმაოდ გამოიძვეს თავი. ასე რომ, მთელი ეს ეტაპი ფეოდალური ფორმაციისათვის არის მიკუთვნებული. ასევე არაფერია ნათქვამი რუსეთში სასოფლო, ტერიტორიული თემების თაობაზე, რაც ობიექტური ყაიდის ისტორიკოსებს არ

უნდა გამოჩენოდეთ. შეგახსენებთ, რომ რუსული სახელმწიფოს დესპოტურ ფორმას ფრიდრიხ ენგელსი ხსნიდა სწორედ ამგვარი თემების არსებობით. საერთოდაც, აღნიშნული გარემოების გარეშე შეუძლებელია თვით XIX და XX საუკუნეების რუსეთის ისტორიის რამდენადმე ობიექტური, ადეკვატური გაგება.

ამის შემდეგ საუბარია კაპიტალიზმზე და ფაქტობრივად სოციალიზმზე, რასაც თითქოს განასახიერებდა საბჭოთა კავშირი, შესაბამისი პროცესებისათვის კი სათავე დაუდვია მოვლენას, რომელსაც ავტორები ხან „ოქტომბრის გადატრიალების“ და ხან „ოქტომბრის რევოლუციის“ ფორმით მოიხსენიებენ. საბჭოური სოციალიზმის მტკიცებასთან ერთად, ავტორები აღნიშნავენ შესაბამისი საზოგადოების პოლიტიკური წესწობილების ტოტალიტარულ ხასიათსაც, ლაპარაკობენ აგრეთვე „მბრძანებლურ-ადმინისტრაციულ სისტემაზეც“, რამაც საბჭოური ტიპის საზოგადოების ჩიხი განაპირობაო.

უნდა აღინიშნოს, რომ ავტორებს თითქმის ყურადღების გარეშე რჩებათ რუსული კულტურა. რასაკვირველია, შამილ მუნჩაევი და ვიქტორ უსტინოვი ვერ ასცდნენ სტიერეოტიპებს, რასაც რუსი ისტორიკოსები კერძოდ საქართველო-რუსეთის ურთიერთობების წარმოჩენისას იჩენენ.

122-ე გვერდზე აღნიშნულია: „ჩრდილოეთის ომის დამთავრების შემდეგ რუსეთს მიეცა შესაძლებლობა გაეაქტიურებინა პოლიტიკა ამიერკავკასიაში, დაემყარებინა უფრო მჭიდრო ურთიერთობები მის ხალხებთან!“ მაგრამ თუ როგორი მწარე ისტორიული მოგონებები დაგვიტოვა ისტორიის ამ მონაკვეთმა, ეს ხომ ჩვენ კარგად ვიცით.

126-ე გვერდზე ვკითხულობთ, რომ გეორგიევსკის ტრაქტატმაო „განამტკიცა ამიერკავკასიის ხალხების პოზიციები ირანული და ოსმალური უღლის წინააღმდეგ“. თუ რა მოხდა სინამდვილეში, ეს გარემოებაც მშვენივრად მოგვეხსენება.

რაც შეეხება უშუალოდ საქართველოს რუსეთთან „შეერთებას“, „საქართველოს (!) ტახტზე ასულმა გიორგი XII-ემ მიმარ-

თაო რუსეთის მთავრობას თხოვნით მფარველობის თაობაზე. ეს სათხოვარი რუსეთის მთავრობამ ყურად იღო – შედეგად 1801 წელს მოხდა აღმოსავლეთ საქართველოს შესვლა რუსეთის შემადგენლობაში" (გვ. 166). ამ შემთხვევაშიც კომენტარის გაკეთება ზედმეტად მიგვაჩნია.

აღნიშნული მაგალითების შემდგომ რაღა უნდა გავიკვირდეს, როცა სახელმძღვანელოში ასეთ რამეს ვაწყდებით: „ფინეთი და პოლონეთი ჩამოშორდნენ რუსეთს და შექმნეს დამოუკიდებელი სახელმწიფოები. ხოლო დანარჩენი ხალხები 1922 წლის დეკემბერში შევიდნენ საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკების კავშირში" (გვ. 254). სინამდვილეში თუ როგორ მოხდა ეს ამბავი კერძოდ აზერბაიჯანთან, სომხეთთან და საქართველოსთან მიმართებაში, ესეც ქართველობას და ჩვენს უმაღლეს მეზობელ ხალხებს კარგად მოგვეხსენება.

თურმე 1921-1922 წლებში აჭარისა და აფხაზეთის ავტონომიური რესპუბლიკები საბჭოთა რუსეთის შემადგენლობაში იმყოფებოდნენ და ამის შემდგომ შესულან საქართველოს რესპუბლიკის შემადგენლობაში (გვ. 334-335).

ისიც კარგადაა ცნობილი, თუ როგორ, რა პოლიტიკური ნაწინამძღვრების (მსოფლიო მასშტაბით) არსებობისას მოხდა დასავლეთ უკრაინისა და დასავლეთ ბელორუსიის, ბესარაბიისა და ჩრდილოეთ ბუკოვინის შესვლა 1939-1940 წელს საბჭოთა კავშირის ფარგლებში. თურმე ასევე იოლად მომხდარა ლიტვის, ლატვიისა და ესტონეთის „ბურჟუაზიულ“ რესპუბლიკათა შესვლაც ცნობილ დიდი გაერთიანებაში, თანაც თითქოს აქ საბჭოთა ხელისუფლება აღდგენილა (გვ. 324).

საერთოდ, საბჭოური სტერეოტიპებით საკმაოდ გაჯერებულ საისტორიო სახელმძღვანელოში გამონაკლისის სახით გვხვდება მისასალმებელი ფაქტიც. ნიგნის III განყოფილების მეცხრე თავის თემა გახლავთ ოქტომბრის „რევოლუციის“ სხვაგვარი გაგება, ვიდრე ამას საბჭოურ სინამდვილეში ჩვეულებრივ ჰქონდა ადგილი. ვიცით, რომ ამ გაგებით აღნიშნული მოვლე-

ნა ერთადერთი „მარქსისტული“ თვალსაზრისით განიხილებოდა. ამჯერად სახელმძღვანელოში ამგვარი „ურყევი დებულება“ საკამათოდაა ქცეული. კერძოდ, მოხმობილია „დისიდენტი“ საბჭოთა ისტორიკოსების, რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის წევრების, პაველ ვოლობუევისა და იური პოლიაკოვის, აგრეთვე ამერიკელი (ამშ) ისტორიკოსის ალექსანდრ რაბინოვიჩის საწინააღმდეგო შეხედულებანი. ამ თვალსაზრისის თანახმად, ე. წ. ოქტომბრის რევოლუცია არ ყოფილა მარქსისტული, პროლეტარული ხასიათისა და გამომდინარეობდა უპირველესად რუსეთის ჩამორჩენილობიდან, რასაც, სხვათა შორის, ამჟამად აღნიშნავდა თვითონ ვლადიმერ ლენინი. მსგავსი რამ გამოჩნდა შემდგომშიც – ჩინეთის, კორეის, ვიეტნამის, კამბუჯიისა და სხვა ქვეყნების მაგალითებითაც.

სახელმძღვანელოში ვხვდებით რუსულ სინამდვილეში აქამდე არნახულ, გაუგონარ ფრაზას: „ჩვენ მეტწილად (во многом) არ შეგვიძლია წინასწარ აკვიატების, დამაჯერებლად გავცეთ პასუხი განსაკუთრებული მნიშვნელობის კითხვას: მაინც რა მოხდა რუსეთში 1917 წელს?“ (გვ. 243). დიდად მოხარული ვიქნებით, თუ თანამედროვე რუსული საზოგადოებრიობა (მოწინავე, შეგნებული ნაწილი) ამ მიმართულებით კიდევ უფრო შორს წავა და სხვა ბევრ ისტორიულ რეალობებსაც ობიექტურად, მეცნიერულად განიხილავს. საბოლოო ანგარიშით, ეს ამბავი კარგად წაადგება მთლიანად რუსეთის მოსახლეობას.

საბოლოოდ დავსძენთ, რომ ისტორიოგრაფია (საისტორიო მეცნიერება) მხოლოდ ობიექტური შინაარსისა უნდა იყოს, ე. ი. ორიენტირებული ჭეშმარიტებაზე. ამგვარი მიზნისაგან კი შამილ მუნჩაევისა და ვიქტორ უსტინოვის მიერ დაწერილი რუსეთის ისტორიის სახელმძღვანელო ძალიან აცდენილია.

„ისტორიანი“, 2018 წლის იანვარი.

ქართული რუსისტიკის (ისტორიოგრაფიული) მდგომარეობა დღევანდელ საქართველოში

საქართველოსა და რუსეთის ურთიერთობის ისტორია საკმაოდ ხანგრძლივი და ინტენსიური ხასიათისაა. ცხადია, კოლონიურ მდგომარეობაში მყოფი ქართველების მიერ ამ საკითხის ობიექტური გაგება-გააზრება გამორიცხული იყო. ოფიციალური (რუსული) ხელისუფლების თვალთახედვით რუსეთის იმპერიაში ჩვენი ქვეყნის ჩართვა აბსოლუტურად დადებითად და გამართლებულად ითვლებოდა. შემთხვევითი როდია, რომ დიდმა ქართველმა ისტორიკოსმა ივანე ჯავახიშვილმა თავისი ნაშრომი „დამოკიდებულება საქართველოსა და რუსეთს შორის მე-XVIII საუკუნეში“ გამოაქვეყნა დამოუკიდებელი საქართველოს არსებობის უამს, 1919 წელს.

1921 წლიდან მოკიდებული, როგორც ვიცით, კვლავ გამეორდა რუსეთის ურთიერთობათა წინანდელი ციკლი, რაც აისახა ამ ქვეყნების ისტორიულ ურთიერთობათა გაგების საქმეშიც. თუმცა, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტსა¹ და ისტორიის ინსტიტუტში არსებობდა შესაბამისი სამეცნიერო

¹ თსუ-ში ე.წ. საბჭოთა კავშირის ისტორიის (ფაქტობრივად რუსეთის ისტორიის) ერთ-ერთი გამოჩენილი პიროვნება გახლდათ რუსი ისტორიკოსი მიხეილ პოლიევქტოვი (1872-1942წწ.). სხვათა შორის, მიხეილ პოლიევქტოვის ღვაწლს სათანადოდ აფასებდა ივანე ჯავახიშვილი. 1926 წლის აგვისტოში იგი მას სწერდა: „თქვენ ისეთ დაუფასებელ სამსახურს უწევთ რუსეთისა და საქართველოს ისტორიას, შემოგაქვთ იმდენად ახალი, ჯერ გამოუქვეყნებელი მასალები, რომ თქვენი სახელი, როგორც იტყვიან, ოქროს ასოებით ჩაიბეჭდება ჩვენს ისტორიოგრაფიაში და თქვენი ნაშრომები სამაგიდო წიგნები იქნება ქართველოლოგებისათვის – კავკასიასთან და აღმოსავლეთთან რუსეთის ურთიერთობის მკვლევართათვის“. იხ. სერგო ჯორბენაძე, ცხოვრება და ღვაწლი ივანე ჯავახიშვილისა, თბ., 1984, გვ. 419.

და სასწავლო უჯრედები, მაგრამ აღნიშნულ ურთიერთობათა შესწავლა შერჩევით ხასიათს ატარებდა. ქართველი ისტორიკოსები იძულებული იყვნენ მხოლოდ დადებით მომენტებზე (რასაც უნდა ითქვას, უთუოდ ჰქონდა ადგილი) გაემახვილებინათ ყურადღება.

რაც შეეხება თვით რუსეთის ისტორიული პროცესის ობიექტურ საისტორიო შეფასებას, ასეთი რამ აბსოლუტურად გამორიცხული გახლდათ. საშუალო სკოლებსა და უმაღლეს სასწავლებლებში გვასწავლიდნენ ფრიად გაყალბებულ ისტორიას. თუ გამოჩნდებოდა ქართველი ისტორიკოსი, რომელიც მოინდომებდა შესაბამისი ისტორიის ობიექტურ გაშუქებას, ამას, რასაკვირველია დაბეჭდვის პერსპექტივა არ ჰქონდა. რუსეთის თაობაზე ისტორიკოს აკაკი სურგულაძის რამდენიმე წიგნი, რასაკვირველია, კონიუნქტურული და კომპილაციური ხასიათისანი იყვნენ.

საბედნიეროდ, დრო შეიცვალა და გაუქმდა ზემოაღნიშნული ორი სამეცნიერო უჯრედი. მაგრამ ზომ უნდა იყვნენ ისტორიკოსები, რომლებიც დანერდნენ რუსეთის ობიექტურ ისტორიას, უფრო ღრმად წარმოაჩენდნენ საქართველოსა და რუსეთის ურთიერთობაში არსებულ ნეგატიურ (ჩვენი, ქართული თვალსაზრისით) შედეგებს. გარდა ამისა, ასეთი რამ აუცილებელია საერთოდ ქართული კულტურის თვალსაზრისითაც.

ჩვენ მონმენი ვართ იმისა, რომ საქართველოს პოსტ-საბჭოურ ხანაში დაიბეჭდა პროფესორების, მერაბ ვაჩნაძისა და ვახტანგ გურულის რამდენიმე წიგნი, რუსეთის ისტორიას (აგრეთვე კულტურას) რომ შეეხება. მაგრამ, დიდად სამწუხაროდ, თავიანთი სამეცნიერო დონით ისინი წინ არ წასულან პროფ. აკაკი სურგულაძის შესაბამის ფოლიანტებთან შედარებით. ასე რომ, აჯობებდა გამოგვეცა და ქართულად გვეთარგმნა თანამედროვე რუსი ისტორიკოსების (თუნდაც ამჟერად გამომავალ ჩვენს წიგნში განხილული სახელმძღვანელოს ავტორებისა) ნაშრომი.

დაიბეჭდა ისტორიის დოქტორ დალი კანდელაკის რამდენიმე წიგნი, რომლებიც ეხება წარსული ეპოქის გერმანელი ავტორების შეხედულებებს რუსეთის თაობაზე. ჩვენ შევეცადეთ და 2015 წელს გამოვაქვეყნეთ კრებული სათაურით „ფრიდრიხ ენგელსი რუსეთის შესახებ“.

აი ასეთი გახლავთ ქართველი ავტორების ამჟამინდელი მონაგარი საკუთრივ რუსეთის ისტორიის თემატიკაზე, რაც აშკარად არანორმალური ვითარებაა; ქართველობამ, თუნდაც მონიწივე ნაწილმა (ალარას ვამბობთ ფართო მასაზე), ხომ უნდა იცოდეს ჩვენი დიდი (ერცელი) ჩრდილოელი მეზობლის ისტორია, რაც უფრო წარმოაჩენს მის დღევანდელობას, რამაც თავის მხრივ გამოხატულება ჰპოვა საქართველოსთან ურთიერთობაშიც.

იქნება რამე გვეშველოს და აღნიშნული ნაკლოვანება ნაწილობრივ მაინც გამოსწორდეს!

„ლიტერატურული საქართველო“, 2017 წელი.

ქართული ავტორის საინტერესო ნიშნი გეოგრაფიული ფაქტორის მნიშვნელობაზე

ქართული საბჭოური ისტორიოგრაფია რომ დიდი ხარვეზებით ვითარდებოდა, საერთოდ ეს გარემოება რაიმე ეჭვს არ უნდა იწვევდეს. ერთ-ერთ ამ ხარვეზთაგანი მდგომარეობა გეოგრაფიული ფაქტორის როლის არასათანადო გაგება-გააზრებაში. ე. წ. მარქსისტულ-ლენინური ფილოსოფიის გამოისობით ამ საკითხის რამდენადმე ადეკვატური გაგება გამოირიცხა.

იოსებ სტალინის ბროშურაში „დიალექტიკური და ისტორიული მატერიალიზმის შესახებ“ ერთის მხრივ აღნიშნული იყო, რომ გეოგრაფიული გარემო წარმოადგენს საზოგადოების განვითარების, ისტორიული პროცესის ერთ-ერთი აუცილებელ პირობას, რომელიც თავის მხრივ ანელებს ან აჩქარებს განვითარების პროცესს. თითქოს მიუღებელი აქ არაფერია, მაგრამ ოდენ ამის ცარიელი აღიარება არაფერს ნიშნავს, საჭირო იყო საკითხის გაღრმავებული, ფართო გაშუქება. ამასთანავე გადამწყვეტ არგუმენტად მოტანილი იყო ის, რომ საზოგადოება მუდმივ განვითარებას განიცდის, მაშინ როდესაც მისი გეოგრაფიული გარემო უცვლელი რჩება. ამ ფონზე კი გეოგრაფიული ფაქტორის სერიოზული გაგება ფრიად ფერმკრთალდებოდა. სწორი გაგება გაძნელებული იყო იმიტაც, რომ სანარმოო ძალების სისტემაში სათანადო ბუნებრივ სანარმოო ძალებს ადგილი არ რჩებოდა. საკითხის გაგება-გააზრება ხდებოდა მხოლოდ აბსტრაქტულ დონეზე. ყოველივე აღნიშნულის

გამო მოხდა გეოგრაფიული გარემოს იგნორირება კონკრეტული საზოგადოებების ისტორიულ პროცესში. შესაბამისად, ადგილი აღარ დარჩა ქვეყნის, საზოგადოების გეოგრაფიული გარემოს ჩვენებასაც. ანდა თუ ამას მცირედ მაინც ჰქონდა ადგილი, ამგვარ ჩვენებას მხოლოდ დეკორატიული ფუნქცია ჰქონდა დაკისრებული.

ასე გრძელდებოდა ათწლეულების განმავლობაში და ისტორიკოსებისათვის, მით უმეტეს ფილოსოფოსებისა და სოციოლოგოსებისათვის აღნიშნული ვითარება ბუნებრივი იყო. იგი (ვითარება) რალაცნაირად შეიცვალა წინააპიტიალისტური ეკონომიკურ-საზოგადოებრივ ფორმაციებზე ფართო დისკუსიების შედეგად, რომლებშიც საბჭოთა ავტორების (ძირითადად ისტორიკოსების) გარდა მრავალი უცხოელი მეცნიერი (ასევე ძირითადად ისტორიკოსებიც) მონაწილეობდნენ.

ნათქვამთან დაკავშირებით საყურადღებოა შემდეგო მომენტი. რაკი საბჭოურ ფილოსოფიას, ე.წ. მარქსიზმ-ლენინიზმს ჰქონდა პრეტენზია მარქსიზმთან მიმართებისა, ცხადია, უნდა გაცემულიყო პასუხი თუ რა აზრისა იყვნენ თვითონ მისი შემქმნელები – კარლ მარქსი და ფრიდრიხ ენგელსი საზოგადოების განვითარებაში გეოგრაფიული ფაქტორის მნიშვნელობაზე. მაგრამ თითქოს პარადოქსია, რომ მაშინ ამ საკითხზე სერიოზული განსჯის მცდელობა გამორიცხული იყო, რამეთუ იგი ეწინააღმდეგებოდა „დიდი ბელადის“, „მეცნიერებათა კორიფეს“ – იოსებ სტალინის (უნდა ითქვას, რომ ამ შემთხვევაში ეს ვლადიმერ ლენინს არ ეხებოდა) სათანადო შეხედულებას. საბჭოთა ტოტალიტარული საზოგადოების არსებობისას მსგავსი რამ სავსებით კანონზომიერ მოვლენას წარმოადგენდა.

შეგახსენებთ, რომ ჯერ კიდევ მარქსიზმის კლასიკოსების ერთობლივ ნაშრომში „გერმანული იდეოლოგია“, აღნიშნულია: „ყოველი ისტორიული აღწერილობა უნდა გამოდიოდეს ამ ბუნებრივი საფუძვლებიდან და მათი იმ ცვლილებებიდან, რომელსაც ისინი განიცდიან ისტორიის მსვლელობაში ადა-

მიანთა მოქმედების მეოხებით“. მეტი კონკრეტულობის საილუსტრაციოდ ფრიდრიხ ენგელსის ერთ აზრს მოვიხმობთ. „ოჯახის, კერძო საკუთრებისა და სახელმწიფოს წარმოშობაში“ გამოჩენილი ამერიკელი ეთნოლოგოსის ლუის მორგანის „ძველ საზოგადოებაზე“ დაყრდნობით, ვკითხულობთ: „ბარბაროსობის დაწყებასთან ერთად ჩვენ ისეთ საფეხურს მივაღწიეთ, სადაც დედამიწის ორივე დიდი კონტინენტის ბუნებრივი პირობები იწვევს იმას, რომ ამიერიდან თითოეული ნახევარსფეროს მოსახლეობა თავისი, განსაკუთრებული გზით ვითარდება და მიჯნები ცალკეული საფეხურების საზღვრებზე თითოეული მათგანისათვის განსხვავებულია“. ადვილი გასაგები გახლავთ, რომ როდესაც ცნობილი რუსი მარქსისტი, მარქსიზმის თეორეტიკოსი გეორგი პლехანოვი შეეცადა საკითხის თაობაზე ნამდვილად მარქსისტული აზრი გამოეთქვა, იგი, საერთო საბჭოური შეხედულებით, „მხილებულ იქნა“ გეოგრაფიული დეტერმინიზმის „ცოდვაში ჩავარდნაში“.

სახელდობრ, აღნიშნული ვითარების გამოისობით მოხდა, რომ საქართველოს ისტორიის მშვენიერ პირველ სახელმძღვანელოში, რომელიც დაწერილი იყო ივანე ჯავახიშვილის, სიმონ ჯანაშიასა და ნიკო ბერძენიშვილის მიერ (გამოქვეყნდა 1943 წელს), შესაბამისი თბრობა არ იწყებოდა გეოგრაფიული გარემოს თუნდაც ესკიზური სახით ჩვენებით. მით უფრო, იგივე ითქმის აღნიშნული ფაქტორის მნიშვნელობის კონკრეტულ ჩვენებაზე. ასე გრძელდებოდა შემდგომ ხანაში გამოცემულ შესაბამის სახელმძღვანელოებში. გარკვეული ძერები ამ მიმართულებით მოხდა „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ პირველ ტომში (გამოქვეყნდა 1970 წელს), ჩანს, ზემოაღნიშნული დისკუსიების ზეგავლენით. ეს გაგრძელდა შემდეგაც – 1970-იან – 1980-იან წლებში.

მაგრამ ვერ ვიტყვოდით, რომ აღნიშნული საკითხის გაცნობიერება ჩვენში, საქართველოში სასურველი ინტენსივობითა და სიღრმით განვითარებულიყოს. ამ თვალსაზრისით რუსი მეცნიე-

რები ამკარად წინასულნი აღმოჩნდნენ. მათგან განსხვავებით, ჩვენში ორიოდ მცდელობა თუ იყო.

მისასალმებელია, რომ საკითხით სერიოზულად დაინტერესდა ახალგაზრდა ისტორიკოსი ტარიელ გვალია, რომელმაც შესაბამისი ხასიათის ნაშრომი გამოქვეყნა 1991 წელს. მიმდინარე წელს კი ეს ნაშრომი მეორედაც გამოიცა (გამომცემლობა „არტანუჯის“ მიერ). ამჯერად ასეთი სათაურით, „გეოგრაფიული ფაქტორი და ქართული კულტურა“.

რასაკვირველია, ავტორი სულაც არ აჭარბებს, როცა აცხადებს: „არც ერთი საზოგადოებრივ-ეკონომიკური ფორმაციის, კონკრეტული საზოგადოების, რეგიონის, ერის ისტორიის, არც ერთი საზოგადოებრივი მოვლენის არსი, წარმოშობისა და განვითარების მიზეზი არ იქნება სწორად ახსნილი, თუ ჯეროვნად არ შევაფასებთ მასზე გეოგრაფიული გარემოს ზემოქმედებას“ (გვ. 10). სარეცენზიო წიგნში ასევე ვკითხულობთ: „გეოგრაფიული გარემო არ არის უბრალო პირობა და დეკორაცია, რომელშიც და რომლის ფონზეც ხდება ცივილიზაციის ჩასახვა-განვითარება, გეოგრაფიული გარემო არის საზოგადოებრივი განვითარების ერთ-ერთი მთავარი დეტერმინატორი“ (გვ. 202). უფრო კონკრეტულად, „ყოველ კულტურას აქვს ორი სახის დეტერმინატორი, ორგვარი საფუძველი – ბუნებრივი და სოციალური. ნებისმიერი მათგანის როლის გადაფასება თანაბარი ძალის შეცდომად ჩათვლება მკვლევარს“ (გვ. 157). კერძოდ, ჩვენი ქვეყნის მიმართ წიგნში აღნიშნულია შემდეგი: „საქართველოს ბუნებრივი პირობები ოპტიმალური იყო ფეოდალური საზოგადოების ჩასახვა-განვითარებისათვის. პირობათა კომპლექსმა, რომლებშიც ბუნებრივ პირობებს უპირველესი ადგილი უჭირავს, შესაძლებელი გახადა აზიის კონტინენტის ნაწილში მხოლოდ საქართველოში ჩამოყალიბებულიყო ევროპული სახის ფეოდალიზმი შესაბამისი სოციალური ინსტიტუტებით“ (გვ. 208). ეს შეგონებანი უპირველესად ეხება მით უმეტეს, მომავალ ისტორიკოსებს, რომელთა თეორიული, მეთოდოლო-

გიური განათლების დონე, როგორც ვიცით, ფრიად სავალალო მდგომარეობაში იმყოფება. აღვნიშნავთ იმასაც, რომ ავტორი გეოგრაფიულ გარემოში იაზრებს აგრეთვე ეკონომიკურ გარემოს, ხალხს, მოსახლეობას და ამა თუ იმ ქვეყნის გარემომცველ ისტორიულ გარემოსაც (გვ. 7).

გეოგრაფიული დეტერმინიზმის თაობაზე წიგნში სავსებით სწორად აღნიშნულია: „აღორძინებისა და ახალი ეპოქის მოაზროვნეები ამ მიმდინარეობის დამკვიდრებით გაბატონებულ თეოლოგიურ მოძღვრებებს ებრძოდნენ, რითაც დადებითი როლი შეასრულეს მეცნიერების განვითარებაში“. (გვ. 74). ავტორი საკმაოდ ფართოდ ეხება მარქსიზმის კლასიკოსების შესაბამის ნააზრევს, რითაც წარმოჩენილია მათი შეხედულებების სერიოზულობა. ერთი სიტყვით, გავიმეორებთ: ვლადიმერ ლენინსა და იოსებ სტალინს რომ ამის გაგება-გააზრება შესძლებოდათ, მაშინ, ცხადია, ადგილი აღარ ექნებოდა იმგვარ იგნორირებას, რასაც გეოგრაფიულ ფაქტორის მიმართ დიდი ხნის მანძილზე ჰქონდა ადგილი საბჭოურ ფილოსოფიასა და მეცნიერებაში.

ავტორს სავსებით ვეთანხმებით ამაშიც: „თუ გეოგრაფიულ დეტერმინიზმის ძველ და ახალ მომხრეებს თავისი გამართლება ჰქონდათ, გეოპოლიტიკას, როგორც მეცნიერულ მიმდინარეობას, რომელიც თეორიულად გეოგრაფიული დეტერმინიზმიდან ამოვიდა, იმ სახით, რა სახეც მან მიიღო ნაცისტურ იდეოლოგიაში, გამართლება არ შეიძლება ჰქონდეს. აღნიშნულმა მომენტმა გამოიწვია ის, რომ გეოპოლიტიკა, როგორც მეცნიერება, ჩვენში არ განვითარდა“ (გვ. 44). ამ შემთხვევაში ნაგულისხმევია კერძოდ საქართველო (იხ. აგრეთვე გვ. 88-89). მართლაც, თუ გეოპოლიტიკის ზერელობასა და აგრესიულ, იმპერიალისტურ მიმართულებას გავითვალისწინებთ, ამ მხრივ ქართულ მეცნიერებას და საზოგადოებრივ აზროვნებას ამით ბევრი არაფერი ნაუგია. ისე, კარგი იქნებოდა, რომ ამ თემაზე ავტორი უფრო ვრცლად შეჩერებულიყო.

78-ე გვერდზე ვკითხულობთ: „გეოგრაფიული გარემოს მნიშვნელობაზე ისტორიულ პროცესში ჩვენ არ უნდა ვიმსჯელოთ მეტაფიზიკურად, არ უნდა ავიყვანოთ ის აბსოლუტურ რანგში და მისი ზეგავლენა საზოგადოების განვითარებაში უნდა გავიაზროთ სხვა ფაქტორებთან და მიზეზებთან მჭიდრო კავშირში“. ამ შემთხვევაში უპირველესად იგულისხმება თვითონ შესაბამისი საზოგადოების აქტიურობა, დიდი გერმანელი ფილოსოფოსი ჰეგელი რომ „გონს“ იტყოდა. მართლაც, დიალექტიკას თუ მოვიხმობთ, ნამდვილად და არა ოდენ ფრაზების დონეზე, მაშინ ნათლად ცხადდება საზოგადოების განვითარების მექანიზმი. ამგვარი აზროვნებისას გასაგები ხდება, რომ „საწარმოო ძალების განვითარების დონე განსაზღვრავს მოცემული საზოგადოების განვითარების დონეს, მის ბუნებაზე ზემოქმედების კოეფიციენტს, მაგრამ თუ როგორი იქნება კონკრეტულად შრომის იარაღები, ეს დიდად არის დამოკიდებული ადგილობრივ ბუნებრივ პირობებზე“ (გვ. 57).

თუ გულახდილი ვიქნებით, მივხვდებით, რომ საკითხის გაცნობიერება ისტორიის (მსოფლიო) ცოდნაზე უნდა დაფუძნდეს. ამიტომაცაა, რომ ფილოსოფოსების, სოციოლოგების და გეოგრაფოსების მხრივ, კერძოდ ჩვენს ქვეყანაში, საკითხის თაობაზე წარმატებულ მცდელობებს ვერ ვხედავთ.

„საიდუმლოს“ გამოცნობას ემატება ავტორის შემდეგი აღიარებაც: „გეოგრაფიული გარემოსა და საზოგადოების ურთიერთობის პრობლემატიკაზე მუშაობისას, აუცილებლად უნდა ვიხელმძღვანელოთ ისტორიულ-შედარებითი მეთოდით“ (გვ. 59). ცხადია, ეს გარემოებაც გათვალისწინებულ უნდა იქნეს სხვა დარგების წარმომადგენელთა მხრივ, თუ მათ სურთ ამ მხრივ რაიმე წარმატების იმედი ჰქონდეთ.

აღვნიშნავთ იმასაც, რომ საქართველოს გეოგრაფიული გარემოს ჩვენებისას ავტორი ცდილობს იგი გადმოსცეს არა ტრაფარეტულად, მექანიკურად, არამედ გააზრებულად (გვ. 46-113).

ტარიელ გვალია გეოგრაფიული ფაქტორის მნიშვნელობზე მსჯელობისას იშველიებს ეკონომიკურ-სოციალური ფორმაციების თვალსაზრისს, ოღონდ, არა იმ სახით, როგორც საბჭოურ მეცნიერებასა და ფილოსოფიაში იყო დამკვიდრებული. საერთოდ, უნდა ითქვას, ავტორის ცნობიერება გათავისუფლებულია სტერეოტიპისაგან, რაც განსაკუთრებით საქართველოშია გავრცელებული. კერძოდ, ვგულისხმობთ იმ გარემოებას, რომ იგი შორსაა მარქსიზმ-ლენინიზმის როგორც თავისებური სიმბიოზის გაგებისაგან, რაც საბჭოთა კავშირში გაბატონებულ იდეოლოგიად იქცა. თავის მხრივ ამ მიმართების ხელაღებით კრიტიკას არ უნდა გადაჰყვეს ავთენტიკური მარქსიზმი, რომლის მეცნიერული, ფილოსოფიური ხასიათი, ფასეულობა, ჩვენი ღრმა რწმენით, სრულიადაც არ არის საეჭვო. ჩანს, ასევე ფიქრობს სარეცენზიო ნიგნის ავტორიც.

ტარიელ გვალია უფრო შორსაც მიდის და ცდილობს აჩვენოს გეოგრაფიული ფაქტორის როლი საზოგადოების სულიერ ცხოვრებაშიც, კერძოდ, ეროვნული ხასიათისა და ტრადიციების ჩამოყალიბებაში. ამით იგი აგრძელებს ჩვენი, ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ტრადიციას. კერძოდ, ჩვენი ცნობილი მოაზროვნე არჩილ ჯორჯაძის მიერ ხაზგასმული იყო, რომ „ჩვენი ცვალებადი, გულუბრყვილო, მომხიარულე და მომღერალი ერის ხასიათი მკვიდრად შეეთანხმა ჩვენს მრავალფეროვან მძლავრ, სიცოცხლით სავსე ბუნებას“ (იხ. კრებული „სამშობლო და მამულიშვილობა“, თბ., 1990, გვ. 303). აქედან გამომდინარე, „ჩვენ, როგორც ჩვენი ბუნება, ხასიათის სიღრმეში ვპოულობთ ღონეს და სიმაგრეს“ (იქვე).

უახლოესი ხანის ჩვენი უდავოდ მაღალნიჭიერი ფილოსოფოსი (მოაზროვნე) ზურაბ კაკაბაძეც შენიშნავდა: „ბუნება, ბუნებრივი გარემო, თუ გნებავთ, უბრალოდ ლანდშაფტის დონეზე, მნიშვნელოვანწილად განსაზღვრავს მასში საუკუნეთა განმავლობაში მცხოვრები ხალხის ხასიათისა და კულტურის

თავისებურებათა ჩამოყალიბებასა და განვითარებას“ (ფილოსოფიური საუბრები, თბ., 1988, გვ. 217).

სარეცენზიო წიგნის 158-ე გვერდზე ვკითხულობთ: „ეროვნული ხასიათის თვისებების ერთი რიგი უშუალოდაა გაპირობებული გეოგრაფიული გარემოს ზემოქმედებით, მეორე რიგი კი – გაშუალებულიად, წარმოების ნესის მძლავრ პრიზმაში გარდატეხილად წარმოგვიდგება. ქართველების არტიზტულობა, მუსიკალურობა, ტემპერამენტი და სხვა, ბუნებრივი პირობების უშუალო გავლენას უფრო უნდა მიეწეროს“. რასაკვირველია, ამ მიმართებით მსჯელობისას ავტორი მეტ თავშეკავებულობას იჩენს: „ერის (ხალხის) ხასიათის „მეორე რიგის“ თავისებურებები მეტ სიფრთხილესა და დაკვირვებას მოითხოვს მიზეზ-შედეგობრივი კავშირების დაძებნის დროს“ (გვ. 158-159).

მით უფრო გასაგებია მსჯელობის წარმართვა ხელოვნების განვითარებაში გეოგრაფიული ფაქტორის მნიშვნელობის თაობაზე, რასაც, ვიმეორებთ, ჩვენს სინამდვილეში აქამდეც ჰქონდა ადგილი. ცნობილი მეცნიერი (ბოტანიკოსი), საზოგადო მოღვაწე ნიკო კეცხოველი წერდა: „მართალია, ადამიანის ხასიათის ჩამოყალიბებაზე მარტო ბუნება არ მოქმედებს, მაგრამ ბუნება ერთ-ერთი ფაქტორია და ძირითადი ფაქტორიც. აი, გადავავლოთ თვალი თუნდაც ჩვენს ქვეყანას. გურული კრიმანჭული – ეს საოცრება ხალხური სიმღერისა, შეიძლებოდა წარმოშობილიყო კოპნია, მოხატულ გურიში; კახური მრავალჟამიერი კი – ალაზნის ხეობის დაუსრულებელ ველზე, რომელსაც თოვლიანი მთები დასცქერის; სვანური ლილე – უშბის კალთების მყინვარებზე, მჩქეფარე დოღრისა და ენგურის ნაპირებზე; ლილეც ხომ ისეთივე ზვიადია, როგორც ამ მხარის ზვიადი ბუნება“.¹ უკვე მოხსენიებული ზურაბ კაკაბაძეც აღნიშნავდა: „ერთობ საგრძნობი და ხელშესახებია გურული ლანდშაფტისა და სიმღერების ურთიერთშესაბამისობა: მწვანედ აქოჩრილ, ხუჭუჭა მთებსა და გორაკებზე მკვირცხლად „მორბენალი“,

¹ ადამიანი და ბუნება, თბ., 1974, გვ. 10.

მიხვეულ-მოხვეული ბილიკები და ნაკადულები, შესანიშნავ ვიზუალურ ფონს ქმნიან კრიმანჭულიანი სიმღერებისათვის...“¹

ძალზე მისასალმებელია, რომ ტარიელ გვალია საკმაოდ გავრცობილად, სპეციალურად მსჯელობს ამ სერიოზულ ფილოსოფიურ, კულტუროლოგიურ საკითხზე. იგი აღნიშნავს: „ქართული კულტურა არის ის, რაც საერთოა ქართულ მუსიკაში, ქართულ ქორეოგრაფიაში, ქართულ სახვით ხელოვნებაში, ქართულ არქიტექტურაში, ქართულ ლიტერატურაში და ა. შ. მაგრამ რა შეიძლება იყოს ის საყოველთაო მახასიათებელი, რომელიც ყველა მათგანს აერთიანებს, რომელია ის პირველმიზეზი, რომელიც მათი ბუნების² ერთობას განაპირობებს? – ერთ-ერთი ასეთი საყოველთაო მახასიათებელი საქართველოს ბუნებრივი პირობებია“ (გვ. 158). სხვაგან ვკითხულობთ: „ყველა ქართველი მხატვარი თავის თავში ატარებს და თავის შემოქმედებაში დებს ამავ (ე.ი. ქართველი ერის დამახასიათებელ ნიშან-თვისებებს – რეცენზენტი). ხომ არიან შემოქმედნი, რომელთა შედეგები სხვისაში არ გვერევა. სწორედ ასე, ყოველგვარი ტიტრების გარეშე რომ მეხვდებით, რომ ესა თუ ის ფილმი ქართულია, მანერისა და გამოსახვის ხერხებით რომ დავადგენთ თეატრის, არქიტექტურის, მუსიკის, პოეზიის ნიმუშების სადაურობას“ (გვ. 177). კერძოდ, განაგრძობს ავტორი; „ქართული არქიტექტურის შედეგები საქართველოს ბუნებრივი ლანდშაფტის ორგანული გაგრძელება და დაგვირგვინებაა. ბუნების სხვადასხვა კუთხესთან ისტორიულ-არქიტექტურული, ეთნოგრაფიული თუ სხვა ხასიათის მრავალი ძეგლია შესისხლხორცებული“ (გვ. 178).

ფრიად საყურადღებო, აქტუალურია ავტორისეული შემდგენიერი დაკვირვება, მსჯელობა: „თუ ვიმსჯელებთ საისტორიო მეცნიერებაზე საერთოდ, უნდა ითქვას, რომ მისთვის ძირითადად დამთავრდა აღწერითი მეთოდი, ე.ი. ემპირიული ფაქტე-

¹ ფილოსოფიური საუბრები, თბ., 1988, გვ. 217.

² ჩანს, ამჯერად ხასიათი, იერსახეა ნაგულისხმევი.

ბის დაგროვებისა და მათი ცალკე შეფასების პერიოდი. მართალია, ბევრი ერი ახლა იწყებს თავისი ისტორიის სერიოზულ მეცნიერულ შესწავლას, მაგრამ, ამ შემთხვევაში, ეს ფაქტი ცოტა რამეს ნიშნავს" (გვ. 82); „მონინავე ერები დიდი ხანია შეუდგნენ თავიანთი ცივილიზაციების ფილოსოფიურ გააზრებას, თავიანთი ეროვნული საზოგადოების კულტურის პოტენციის გაზომვას, ადგილის პოვნას მსოფლიო თუ რეგიონულ ცივილიზაციებში, წარმოშობის მიზეზებისა და წინაპირობების დადგენას" (გვ. 81-82). მართლაც, ავტორი მკაცრ, მწარე რეალობას მიაჩნებდა და მას თვალი უნდა გაეუსწოროთ, მით უფრო რომ ქართული ისტორიოგრაფია ათეული წლების განმავლობაში ვითარდებოდა ე.წ. მარქსისტულ-ლენინური ფილოსოფიის მეთოდოლოგიის საფუძველზე.

მკითხველთათვის უთუოდ საყურადღებოა აგრეთვე ავტორის დაკვირვებანი რუსეთის ისტორიაზე. ამ შემთხვევაში იგი ამოდის მარქსიზმის კლასიკოსების აზრიდან რუსეთში აზიური წარმოების წესის არსებობის თაობაზე. სწორედ აქედან გამომდინარე, „საბჭოური სოციალიზმი პირველად ბოლშევიკურ რუსეთში ჩამოყალიბდა (რაც რეალურად რუსული თემის აღდგენა იყო – რუსულმა საზოგადოებამ ვერ შეძლო ბატონყმობის გაუქმების შედეგად დაწყებული საზოგადოებრივ-ეკონომიკური გარდაქმნები წარმატებით დაესრულებინა)" (გვ. 38-39). ავტორი განაგრძობს: „მაგრამ რუს ბოლშევიკებს ამის აღიარება ხელს არ აძლევდათ. მათ ჰქონდათ ილუზია (სლავოფილებისაგან განსხვავებით), რომ ცხოვრება და ბრძოლა იგივენაირ პირობებში უხდებოდათ, როგორც ეს ჰქონდათ დასავლელ (!) სოციალ-დემოკრატებს... რუს ბოლშევიკებს, ჩანს, ანუხებდათ ეროვნული თავმოყვარეობა – რუსეთი მთელი ისტორიული ეპოქებით ჩამორჩენილად ელიარებიანთ დასავლეთ ევროპასთან შედარებით, მსგავსი განწყობილება მტკიცედ აქვთ გამჯდარი თანამედროვე რუს ისტორიკოსებსაც..." (გვ. 49).

კიდევ მეტი, როგორც სარეცენზიო წიგნში ვკითხულობთ: „აზიური წარმოების წესის პირობებში სპეციფიკური კლასობრივი დიფერენციაცია წარმოიშობოდა... (!), რომელიც საოცრად ჰგავს „სოციალიზმის“ იმ მოდელს, რომელიც 1917 წლის ოქტომბრის გადატრიალების შემდეგ დამყარდა საბჭოთა კავშირში. მმართველი ელიტა მშვენიერად გააცნობიერებდა, რა საშიშროებას ქმნიდა აზიური წარმოების წესის მტკიცება საბჭოთა წყობილებისათვის. ამიტომაც დისკუსიები ამის თაობაზე სასტიკად აღიკვეთა...“ (გვ. 50). მართლაც, ასე გრძელდებოდა შემდგომშიც, საბჭოური წეს-წყობილების გადაგება-გადაშენებამდე.

უნდა ითქვას, რომ ტარიელ გვალია არ გახლავთ პირველი საქართველოში, რომელიც აღნიშნულ აზრს გამოთქვამს. მაგრამ ძალზე მისასალმებელი გახლავთ, რომ იგი იზიარებს მას და მკითხველ საზოგადოებასაც ამცნობს.

დასასრულ, გამოვთქვამთ რიგ შენიშვნებს, რომლებიც გვიჩნდება ამ უდავოდ საინტერესო წიგნის წაკითხვისას.

თუ ერთი მხრივ წიგნში ლაპარაკია რუსეთში აზიური წარმოების წესის (და შესაბამისად ცხოვრების წესის) არსებობაზე, ამასთანავე მოიხსენიება ამ ქვეყანასთან დაკავშირებით „ფეოდალიზმიც“ (გვ. 23).

შეცდომაა მედიცინის როგორც მეცნიერების მამამთავრის ჰიპოკრატეს ცხოვრების წლების აღნიშვნისას – ძვ.წ. 460-337 წწ. (გვ. 40). უკანასკნელი თარიღის დასახელების შემთხვევაში უნდა იყოს 377 წ. სხვათა შორის, ასეა 147-ე გვერდზე. ფსევდოქსენოფონტეს ცხოვრების ხანად მითითებულია ძვ.წ. VI ს. ძვ.წ. V საუკუნის ნაცვლად.

სარეცენზიო წიგნში არ არის მოხსენიებული გეოგრაფიული დეტერმინიზმის ისეთი ცნობილი წარმომადგენლები, როგორიც იყვნენ ჟან ბოდენი და ჰენრი ტომას ბოკლი.

48-ე გვერდზე რუსულ საზოგადოებრივ აზროვნებაში გეოგრაფიული ფაქტორის მნიშვნელობასთან დაკავშირებით მი-

თითებულია გეორგი პლესხანოვი, რომელიც ამავე დროს, უფრო მეტად მარქსისტული აზროვნების წარმომადგენელიც გახლდათ.

ვლადიმერ ლენინს სავსებით როდი უარყვია აზიურ წარმოების წესის კონცეფცია (გვ. 49), არამედ იგი ორჭოფობდა ამ საკითხში. შეცდომა გახლავთ „პაატა ბატონიშვილის აჯანყება“ (გვ. 90). უნდა იყოს, რასაკვირველია, „შეთქმულება“. იგივე ითქმის დავით ბატონიშვილის მიერ ნათარგმნი შარლ ლუი მონტესკიეს ცნობილი წიგნის დასათაურებაზე „კანონი სჯულთა შესახებ“ (იქვე). უნდა იყოს „გულის ხმის ყოფისათვის სჯულთა“.

წიგნის 95-ე გვერდზე მითითებულია ორი ქართველი ავტორის – იურისტ ანზორ გაბიანისა და გეოგრაფოს რევაზ გაჩეჩილაძის ნაშრომი, სადაც თითქოს ნაჩვენებია კავშირთიერთობა გეოგრაფიულ გარემოსა და დამნაშავეობას შორის. ჩვენი აზრით კი ისინი ლაპარაკობენ დამნაშავეობის გეოგრაფიაზე ჩვეულებრივი გაგებით, ისე რომ არ წარმოაჩენენ კერძოდ გეოგრაფიული ფაქტორის მნიშვნელობას ამ საკითხში. სწორედ ასევე ჩვენი გეოგრაფოსები საუბრობენ კულტურის, მეცნიერების, საზოგადოებრივი აზრის, არჩევნებისა და ა. შ. გეოგრაფიაზე.

122-ე გვერდზე ვკითხულობთ, თითქოს დავით ბატონიშვილი, ბაგრატიონი თავის პაპას – ერეკლე მეორეს ურჩევდა რესპუბლიკის დამყარებას. მაგრამ არაა მითითებული სათანადო საისტორიო წყარო. საერთოდაც, ასეთი ფაქტი დაუჯერებლად გვეჩვენება.

სარეცენზიო წიგნში ხან „ოქტომბრის გადატრიალება“ (გვ. 50) აღნიშნული და ხან – „ოქტომბრის რევოლუცია“ (გვ. 92).

გაუგებრობას იწვევს ჩვენში „წარმოების ევროპული წესის“ მტკიცება (გვ. 121). ჩანს, ავტორი აქ ფეოდალიზმს გულისხმობს.

რკინის მნიშვნელობაზე თქმული (გვ. 123) ფ. ენგელსს ეკუთვნის, რაც არ გახლავთ მითითებული.

წიგნში „გეორგიის“ ეტიმოლოგია გაგებულია მოარული აზრით ბერძნული ენის საფუძველზე (გვ. 124). თუმცა, იგი სპარსულ-არაბული ენების მეშვეობით უნდა იქნეს გაგებული.

თუმცა, სარეცენზიო წიგნზე საერთო მსჯელობისას ჩამოთვლილი შენიშვნები უმნიშვნელოა და ისინი ვერ ჩრდილავენ მის (წიგნის) მაღალ მეცნიერულ ფასეულობას. ამასთანავე იგი ფრიად სასარგებლო იქნება მომავალი ისტორიკოსებისათვის მათ მიერ ისტორიოგრაფიის როგორც მეცნიერების გაგება-დაუფლების საქმეში.

2018 წელი.

სარჩევი

წინასიტყვა	3
მოკლედ გეოგრაფიული დეტერმინიზმის ისტორიიდან.....	10
ისტორიული მატერიალიზმი გეოგრაფიული ფაქტორის მნიშვნელობის შესახებ	26
გეოგრაფიული ფაქტორის მნიშვნელობის გააზრება მარქსიზმის კლასიკოსების შემდგომ. გეოპოლიტიკა.	38
გეოგრაფიული ფაქტორის როლი საქართველოს ისტორიულ პროცესში	58
ისევე გეოგრაფიული ფაქტორის მნიშვნელობის გაგება-გააზრების შესახებ ქართულ აზროვნებაში	113
ისევე გეოპოლიტიკასა და მის კრიტიკაზე.....	133
გეოგრაფიული მიმართულება რუსულ საზოგადოებრივ აზროვნებაში.....	140
დანართი	
საინტერესო ნაშრომი	151
თუ ღრმად ჩაეხედავთ ერთი მეცნიერული კონცეფციის შესახებ.....	156
რედაქტორისაგან (წინასიტყვაობა ისტორიკოს დაზმირ ჯოჯუას წიგნზე)	165
2008 წლის აგვისტოს ომის საზრისის შესახებ	171
ქართული საისტორიო თემატიკა „დიდ რუსულ ენციკლოპედიაში“.....	177
როგორ ასწავლიან რუსეთის ისტორიას პოსტსაბჭოურ ხანაში?.....	189
ქართული რუსისტიკის (ისტორიოგრაფიული) მდგომარეობა დღევანდელ საქართველოში.....	196
ქართველი ავტორის საინტერესო წიგნი გეოგრაფიული ფაქტორის მნიშვნელობაზე	199